

**К. ТЫНЫСТАНОВ АТЫНДАГЫ ЫСЫККӨЛ
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Кыргыз тил илими кафедрасы

Осмонова Ж.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН
ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ**

Каракол, 2007

УДК 80/81
ББК 81. 2Кн
О-74

Эмгек К.Тыныстанов атындагы
Ысыккөл мамлекеттик универси-
тетинин Окумуштуулар кеңеши
тарабынан басмага сунуш кылынган

Рецензенттер: ф.и.д., проф , Илимдер улуттук академиясынын
корреспондент-мүчөсү Т.К.Ахматов,
ф.и.д., профессор Б.И.Усубалиев

Жооптуу редактор: ф.и.д., проф.- Ж.Мамытов
Редактор: М.С.Давлетов

Осмонова Ж.
О-74 Кыргыз тилинин фразеологиясы. К.Тыныстанов атын. Ысыккөл
мамл.ун-ти. –Каракол: 2007. – 178 б.

ISBN 978-9967-431-27-0

Эмгекте фразеологиялык бирдиктердин негизги касиеттери, көлөмү, фразеологизмдердин өзүнө жакын турган башка туруктуу сөз айкаштарынан айырмасы белгиленди. Фразеологизмдердин семантикалык мүнөздөмөсү, негизги топтору жана фразеологизмдердин грамматикалык табияты (сөз түркүмдөрүнө катышы, түзүлүш үлгүлөрү, алардын бир түрдөн экинчи түргө өтүшү, синтаксистик жактан аткарган милдеттери талдоого алынды) жана фразеологизмдердин лексикографиялык баяндалышы, лексикографиянын лингвистикалык илимдердин арасынан алган орду деген маселелер каралып талдоого алынды.

Эмгек илимий кызматкерлерге, мугалимдерге, жогорку окуу жайынын студенттерине жана окурмандардын кеңири чөйрөсүнө арналат.

О 4602000000-07
ISBN 978-9967-431-27-0

УДК 80/81
ББК 81. 2Кн
© Осмонова Ж., 2007

СӨЗ БАШЫ

Фразеологизмдер өзгөчө тил бирдиги катары М.В.Ломоносовдун мезгилинде изилдене баштаганы менен, ошол кезден тартып, XIX кылымдын аягына чейин фразеология лексикографиянын объектиси катары эсептелип, илимий иликтөөлөр фразеологизмдердин маанисин чечмелөө жана алардын этимологиясын ачуу менен чектелген. Атайын изилдөөгө фразеологиялык сөз айкаштары XX кылымдын 30-жылдарында алынды. Так ошол убакта белгилүү тилчи Е.Д.Поливанов биринчи болуп фразеологияны өз алдынча лингвистикалык дисциплинага айландыруу зарылдыгы жөнүндөгү ойду айткан (1931, 119).

Совет мезгилинде фразеология илиминин өнүгүп-өсүшүнө жол ачылды. Бул эң алды академик В.В.Виноградовдун эмгектерине байланыштуу болгон. В.В.Виноградов сөздүн фразеологиялык байланыштуу мааниси, сөз менен фразеологиялык бирдиктин өз ара мамилеси, фразеологизмдердин классификациясы сыяктуу маселелерди изилдеген менен, бардык маселелерди теориялык планда иштеп чыга албады. Ошондуктан фразеология маселеси В.В.Виноградовдун бир катар эмгектеринде (20, 1946; 1947) кайрадан изилдене баштап, бул фразеология теориясынын андан ары иштелишине чоң салым кошту.

Акад. В.В.Виноградовдун концепциясы - «ажырагыс тизмектердин» теориясын иштеп чыгуудагы өзгөчө баскыч, мурункуларга салыштыра караганда орус тили илиминдеги бир кыйла жогорку концепция болуп эсептелет. Мунун мааниси фразеологизмдерди өзгөчө семантикалык касиеттеги лексикалык комплекстер катары бир кыйла негиздүү аныктагандыгында турат. Советтик тил илиминде акад. В.В.Виноградовго чейин эле фразеологиянын жалпы түспөлү (контуру) ушул сыяктуу планда белгиленсе да, бул окумуштуунун эмгектери аркылуу гана фразеологиянын проблематикасын изилдөө баяндама (описательный) пландан теориялык планга которулду.

Акад. В.В.Виноградов фразеологиялык айкаштарды фразеологиялык ширешме (фразеологическое сращение), фразеологиялык биримдик (фразеологическое единство) жана фразеологиялык тизмек (фразеологическое сочетание) деп үч топко бөлөт жана алардын ар биринин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн орус тилинин фактыларына ылайык белгилейт (булар жөнүндө биз кийинчерээк атайын токтолобуз).

Акад. В.В.Виноградовдун жогорку эмгектеринен кийин фразеология маселеси советтик тил илиминин алдындагы негизги проблемалардын бири катары коюлду. Мунун натыйжасында ар түрдүү тилдердин

фразеологизмдерин илимий негизде терен, ар тараптан изилдөөгө арналган ар түрдүү эмгектер – монографиялык изилдөөлөр, макалалар жарыкка чыкты.

Фразеологизмдер советтик тил илиминде кеңири планда изилденип, бир катар шаарларда – Самарканда (1959, 1961, 1971), Ленинградда (1961), Бакуда (1964), Москвада (1964), Череповецте (1965), Тулада (1968) ж.б. шаарларда атайын фразеология маселесине арналган бүткүл союздук конференциялар, кенешмелер, симпозиумдар өткөрүлдү. Фразеологизмдерди изилдөөгө карата мындай кызыгуулар андан ары кызуу улантылып, фразеология ичтен өнүгүү стадиясынан (проф. Б.А.Ларин 1956) дүркүрөп өнүгүү абалына жетти.

Фразеологизмдердин теориялык планда мынчалык күчтүү жана ылдам изилдениши өзүнүн практикалык жемишин да берди: ар түрдүү көлөмдөгү фразеологиялык сөздүктөр (эки тилде котормо сөздүктөр, бир тилдин базасында түшүндүрмө сөздүктөр), жогорку окуу жайларына арналган окуу куралдары түзүлдү жана жарыкка чыкты, лекциялар окулуп, практикалык сабактар жүргүзүлүп жатат. Мунун натыйжасында элибиздин, айрыкча жаштарыбыздын билим байлыгы кенип, маданий деңгээли жогорулады. Бул сыяктуу ийгиликтүү изилдөөлөр, албетте, эң алды орус жана айрым башка тилдердин фактыларынын негизинде жүргүзүлгөн. Буга мисал катары Б.А.Ларин (1956), О.С.Ахманова (1957), А.И.Ефимов (1954), Н.Н.Амосова (1965), А.М.Бабкин (1964), В.Л.Архангельский (1964), М.Т.Тагиев (1966), Н.М.Шанский (1969, 1985), А.В.Кунин (1953), В.П.Жуков (1986) ж.б. ушул сыяктуу көрүнүктүү лингвисттердин эмгектерин көрсөтүүгө болот.

Фразеологизмдерди же анын айрым түрлөрүн изилдөө маселеси бир катар түрк тилдеринде (казак, өзбек, башкыр, татар, түркмөн, туба, ж.б.) да жүргүзүлүп, көлөмдүү эмгектер жарыкка чыгып, фразеологиялык сөздүктөрдү түзүү жана басып чыгаруу иштери да колго алынды.

Түрк тилдеринде фразеологизмдердин теориялык планда иштелиши да бир кылка болгон эмес. Ошондой болсо да фразеологиянын изилденишинде түрк тилдерине бир кыйла баалуу салым кошкон төмөнкүдөй лингвисттерди атоого болот: С.К.Кенесбаев (1946, 1954), Ш.У.Рахматуллаев (1966), К.Бабаев (1962), Г.Х.Ахатов (1954), Г.Х.Ахунзянов (1972), Г.А.Байрамов (1959), Ч.Г.Сайфуллин (1961), Р.Р.Юсипова, З.Г.Ураксин (1975) ж.б.

Ал эми кыргыз тил илиминде фразеологизмдер, негизинен, сөздүктөрдү түзүүгө байланыштуу гана практикалык максатта эске алынып келген. Маселен, проф. К.К.Юдахиндин 1940- жана 1965-жылдардагы чыккан сөздүктөрүндө толуп жаткан макал, ылакаптар, учкул сөздөр менен бирге фразеологизмдер да кеңири камтылган.

Фразеологизмдердин кээ бир маселелери синтаксистик категорияларга байланыштуу профессор А.Жапаровдун эмгектеринде да эске алынган (1966).

Кыргыз тил илиминде бул маселени теориялык планда атайын изилдөөгө эң алгачкылардан болуп Ж.Ш.Шүкүров киришип, «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкаштар жөнүндө» деген макаласын жарыялаган болчу. Мына ушул эмгекте фразеологизмдердин кээ бир маселелерине токтолуу менен, кыргыз тили фразеологизмдерге бай экендиги белгиленген. «Фразеологиялык айкаштардын бардык маселелерин толук жана терең чечүү үчүн – деп жазган Ж.Ш.Шүкүров, - эң зор изилдөө жүргүзүү керек. Бул алдыда турган зор жумуш» (1956).

Жогоркудай адилеттүү пикирден кийин фразеология маселеси кыргыз тил илиминде көлкө чейин, тагыраак айтканда, оң, он беш жыл аралыгында да ишке аша алган эмес, анткени ал мезгил ичинде фразеологизмдерди ар тараптан, терең изилдеп чыгууга арналган бир да монографиялык эмгектин жок экендиги чындык эле.

Фразеология жалпы лингвистикада, анын ичинде түркологияда да такталган маселелерден деп эсептөөгө болот. Ошондой болсо да, фразеология кыргыз тил илиминде түрк тилдери сыяктуу жалпы изилдөө объектиси боло элек деп айтууга негиз бар. Бул жөнүндө айрым окумуштуулар да эскертет. Маселен, проф. Ж.Мамытовдун «Кыргыз тилинин фразеологиясы теориялык жактан кеңири планда атайын изилдөөгө муктаж» (1999) деген адилеттүү пикирин келтирүүгө болот. Ырас, кыргыз тил илиминде фразеология мектеп грамматикаларында, жогорку окуу жайларына арналган окуу китептеринде, окуу куралдарында атайын типтүү программага ылайык лексикология менен бирдикте, анын бир бөлүгү катары каралып жүрөт.

Кыргыз тил илиминде фразеологизмдердин айрым маселелери боюнча илимий аспектиде иштелген изилдөөлөр да жок эмес. Маселен, бул эмгектин автору тарабынан фразеологизмдердин негизги бир тармагы болгон «Кыргыз тилиндеги идиомалар» деген темада кандидаттык диссертация корголуп, монографиясы жарык көргөн (1972); Р.Эгембердиев «Манас эпосундагы фразеологизмдер» (1980); А.П.Назаров «Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц» (1985); Г.Ж.Жамшитова «Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание» (2000); К.У.Кыдыев «Сопоставительное изучение фразеологизмов в произведениях Ч.Айтматова (на материале русско-киргизских и киргизско-русских текстов)» (2000) деген темада диссертациялар коргошкон.

Булардан тышкары фразеологизмдердин айрым өзгөчөлүктөрүнө арналган илимий макалалар жана практикалык максатка ылайык кыргыз фразеологиясында бир тилдик жана эки тилдик котормо сөздүктөр да пайда болду. Маселен, «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» (1980; 2001), мектеп окуучуларына арналган кыскача фразеологиялык сөздүк (1990), «Орусча-кыргызча фразеологиялык сөздүк» (кыргыз мектептеринин 4-8-класстарына арналган эки тилдик котормо сөздүк)

(1977), «Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологияк сөздүк» (2000), «Русско-киргизский, киргизско-русский синонимический словарь» (со значением психического состояния лица) (2006) деген эки тилдик котормо сөздүктөр жарык көрдү.

Биз фразеологизмдердин көлөмү жогоруда көрсөтүлгөн эмгектер менен эле чектелет деген ойдон алыспыз. Ошондуктан аталган (кыргыз тилиндеги фразеология маселесине байланышкан) эмгектерге баяндама берип көрөлү.

1. «Кыргыз тилиндеги идиомалар» жөнүндө

Иш бул эмгектин автору тарабынан аткарылып, фразеологизмдердин өзгөчө бир тармагы болгон идиомаларга арналган, анын негизинде кандидаттык диссертация корголуп, монографиясы жарык көргөн.

Иште идиомалардын практикалык жана теориялык жактан олуттуу мааниге ээ болгондугу, ошого байланыштуу башка бир катар тилдердин фактыларына карата окумуштуулардын көңүлүн өзүнө буруп келгендиги жөнүндө маалымат берилип, автор «идиома» термининин ар түрдүү тилдердин фактыларына ылайык түрдүү маанилерде, ар башка варианттарда колдонулуп жүргөндүгүнө кеңири токтолот. Маселен, ар түрдүү сөздүктөрдө «идиома»: 1) жергиликтүү наречие, 2) өзгөчө туютма (1952), 3) айрым окумуштуулардын пикиринче: «тил», «тилдин духу, диалект» (195-) деген маанилерде колдонулгандыгы, VII кылымдын 20-жылдарынын аягында мааниси тарып, кандайдыр бир тилге тиешелүү болгон грамматикалык конструкция, өзгөчө фразеологиялык түрмөк (1955) деген түшүнүктү билгизип калгандыгы баяндалат.

Бара-бара туруктуу сөз тизмектеринин (фразеологизмдердин) атайын изилденишине байланыштуу идиомалар да жеке, өз алдынча изилдене баштагандыгы айтылып, орус лингвистикасында идиомага атайын арналган алгачкы эмгек катары И.Вильфмустун «К вопросу о классификации идиом» (1929) деген макаласы аталып, анын идиома – бул «составдык элементтерге ажырабаган бирдик – сөз тизмеги» деген пикири келтирилет. Ошондой эле профессор С.И.Абакумов өзүнүн «Устойчивые сочетания слов» (1936) аттуу макаласында туруктуу сөз тизмектерин эки топко бөлүп, анын бирин фразеология, экинчисин идиома деп атап, идиоманы «мааниси курамдык элементтеринин маанилеринен келип чыкпаган сөз тизмеги» катары эсептегендиги жөнүндө маалымат берилип, жогоруда аталган эмгектерде идиома «тил» же «диалект» маанилеринде колдонулбай, туруктуу сөз тизмектеринин бир түрүн атоо үчүн колдонулуп, бул аныктама бир катар окумуштуулар тарабынан колдоого алынгандыгы да белгиленет.

Автор өзүнүн бул эмгегинде идиоманын ар түрдүү мезгилдерде ар башкача колдонулуп келгендигин санап көрсөтүү менен гана чектелбестен, аларга сын мамиле жасап, тил илиминин кийинки мезгилдеги жетишкендиктерин эске алуу менен ал маанилерди эки топко бөлөт:

1) азыркы мезгилде колдонуудан чыгып калган, архаизмге айланган маанилери: тил, тилдин духу, жергиликтүү наречие, говор, бир тилдин өзгөчөлүгү; 2) азыркы мезгилде колдонулуп келе жаткан, бирок окумуштуулар тарабынан ар башкача талкууланып жүргөн маанилери: а) кең маани (б.а. акад. В.В.Виноградовдун классификациясындагы фразеологиялык биримдик менен фразеологиялык ширешме жалпы жонунан туюндуруучу мааниси) жана б) тар мааниси (б.а. акад. В.В.Виноградовдун эмгектериндеги фразеологиялык ширешме термини менен дал келген мааниси).

Автор илимде колдонулган терминдер идеялык жактан алганда такталган бир гана маанини билгизип, экспрессивдик-эмоционалдык касиетке ээ эместигин, терминдин такталган мааниси ага берилген түшүндүрмөгө ылайык берилүүгө тийиш экендигин, мындай түшүндүрмө изилденип жаткан көрүнүштүн өзүнө тиешелүү болгон, аны башкалардан айырмалай турган белгилерин өзүнө камтышы керектигин эске алуу менен тил илими боюнча жарыкка чыккан адабияттарда идиомалардын табияты, мүнөздүү бөтөнчөлүктөрү ар түрдүүчө белгиленип келе жаткандыгына карата төмөнкү аныктамаларга токтолуп, өзүнүн жекече пикирин айтат.

1. Идиоманы бир тилден экинчи тилге сөзмө-сөз которулбастыгына карай аныктоо (1935; 1956; 1960).

Автор бул аныктамаларга карата ар кыл окумуштуулардын пикирлерин келтирип, айрым учурларда бул пикирдин чындыкка туура келбей кала тургандыгынан маалымат берет.

2. Идиомалардын мааниси курамындагы компоненттердин маанисинен келип чыкпаган сөз тизмеги катары аныкталышы (1936).

3. Идиоманы бир гана тилге тиешелүүлүгүнө, компоненттеринин ажырабастыгына жана өзгөрбөстүгүнө карата аныктоо (1954). Бул аныктама айрым окумуштуулар тарабынан адилеттүү сынга алынып, бардык тилдер үчүн мүнөздүү эместиги жөнүндө фактылар аркылуу маалымат берилген.

4. Идиоманы баштапкы структурасын абсолюттук түрдө сакташына жана өтмө мааниде колдонулушуна карата аныктоо.

Бул пикир татар тилинин изилдөөчүсү Г.Х.Ахатовдун эмгегинен кездешери айтылып, окумуштуунун пикири келтирилет: «...идиома – это такое фразеологическое выражение, которое абсолютно сохраняет свою первоначальную структуру и употребляется в переносном значении» (1954).

Жогорудагы аныктамага карата автор туруктуу сөз тизмектеринин, анын ичинде идиомалардын алгачкы пайда болуш учурларын жана алардын структурасын аныктоо үчүн миңдеген жазуу эстеликтеринин материалдарына терең көңүл буруу, аларды келип чыгыш мезгилине ылайык өтө кылдаттык менен салыштыруу, изилденип жаткан сөз тизмектеринин алгачкы кездерде оозеки же жазуу түрүндө пайда болгондугун эске алуу талап кылынарын, бирок мындай зор ишти иштөө

бир гана изилдөөчүнүн колунан келбей тургандыгын белгилеп, башка окумуштуулардын да пикирин келтирет. Мисалы, филология илимдеринин доктору Н.Н.Амосова мындай деп жазат: «Такая работа чрезвычайно трудна и, собственно говоря не под силу одному исследователю, тем более, если ее проводить фронтально, т.е. если сделать объектом наблюдения истории многих фразеологических единиц. Здесь нужны усилия многих и многих наблюдателей, это ясно» (1965). Автор мында идиомалардын этимологиясын терең изилдебей туруп, алардын баштапкы структурасын канчалык даражада сактагандыгын кесе айтууга мүмкүн эмес экендигин айтат.

Автор булар менен эле чектелбестен, идиомалардын окуу китептеринде, окуу куралдарында (1955, 1957), сөздүктөрдө (1963) берилген аныктамаларына талдоо жүргүзүп, ошол аныктамалардын салттуу аныктаманын кайталанышы гана болуп эсептелерин көрсөтөт. Ошол эле мезгилде, кыргыз тил илиминде идиомалар өз алдынча атайын изилдөөгө алынбаганы менен, идиомалардын эки тилдик котормо сөздүктө (1965) камтылышы, маанилеринин ачылышы, орус тилине которулушу жагынан кыргыз тил илими түркологиядан ардактуу орунду элей тургандыгын эстен чыгарбашыбыз абзел деген пикирин айтат.

Автор тил илиминдеги лингвистикалык адабияттарда идиомаларга берилген ар кыл аныктамалардын ар бирин талдап, ошол пикирлердин кыргыз тилине туура келгендерин алып, фактыларга таянуу менен идиомалардын негизги беш жана кошумча алты белгисин көрсөтүп, идиомага өзүнчө аныктама берүүгө жетишкен (бул боюнча «Кыргыз тилиндеги идиомалар» деген эмгектин 5-33-беттерин караныз).

Эмгектин экинчи главасы идиомалардын семантикалык мүнөздөмөсү жана варианттары деп аталат да, бул бөлүмдө идиомалардын бир бүтүндүк мааниси, семантикалык жактан негизги топтору белгиленет, алардын (идиомалардын) көп маанилүүлүгү, синонимдери жана алардын түрлөрү жөнүндө кеңири маалымат берилет.

Иштин үчүнчү главасы идиомалардын грамматикасына арналат. Мында идиомалардын сөз түркүмдөрүнө болгон карым-катышы менен түзүлүш өзгөчөлүктөрү жана синтаксистик мүнөздөмөсү берилген (булар жөнүндө кийин өзүнчө атайын кенири сөз болот). Ошол себептен аларга кыскача гана баяндама берилди.

Биз сөз кылып жаткан «Кыргыз тилиндеги идиомалар» аттуу эмгек кыргыз тил илиминде фразеология тармагы боюнча алгачкылардан болуп, идиомаларды теориялык планда изилдөөгө алганы менен маанилүү экендиги чындык.

Ошондой болсо да, бул эмгекте фразеология маселеси ар тараптан толук түрдө изилдөөгө алынды деп эсептөөгө болбойт. Анткени «идиома» термини фразеологияны толук камтый албайт. Академик В.В.Виноградов фразеологиялык айкалыштарды фразеологиялык ширешме (фразеологическое сращение), фразеологиялык биримдик

(фразеологическое единство) жана фразеологиялык тизмек (фразеологическое сочетание) деп үч топко бөлөт жана алардын ар биринин мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн орус тилинин фактыларына ылайык белгилейт (1946; 1947; 1947). Идиома деген терминдин жогоркудай ар түрдүү маанилерде колдонулгандыгын эске алып, В.В.Виноградов андай абалдан кутулуу үчүн жаны терминди – фразеологиялык ширешмени колдоно баштайт. Бирок ал идиома деген терминден да таптакыр баш тартпай, аны фразеологиялык ширешме менен синоним катары пайдаланат.

Ал эми «Кыргыз тилиндеги идиомалардын» автору фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдикти бириктирип, бул эки тармактын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө караганда жалпылыктары көптүк кылат деген пикирде экөөнү бир термин менен идиома деп атайт.

2. Р.Эгембердиевдин «Манас эпосундагы фразеологизмдер» аттуу эмгеги жөнүндө

Кыргыз эли оозеки чыгармаларды, алардын ичинде эпикалык дастандарды таратуу жагынан дүйнөлүк поэтикалык эстеликтерге өзүнүн барандуу салымын кошо алган. Бул эл өзүнүн дүйнөгө болгон көз карашын, салт-санасын, үмүт-тилегин, жаркын келечекке-прогресске умтулуусун, жаратылышка, сүйүүгө мамилесин ж.б. чагылдырган бай эпикалык чыгармаларды жарата алган.

Кыргыз эли өзүнүн поэтикалык чыгармачылыгы аркылуу көркөм маданиятка белгилүү салымын кошо алды.

Мындай чыгармалардын катарында «Манас», «Эр Төштүк», «Кожо жаш», «Олжобай менен Кишимжан», «Кедейкан», «Саринжи-Бөкөй», «Эр Табылды» ж.б.у.с. эпикалык чыгармалар дүйнөлүк мурастын катарында турат.

Ч. Айтматовдун сөзү менен айтканда, бул чыгармалардын ар бири – элдик ойчулдуктун жана акылмандыктын түгөнбөс океаны. Ошондуктан алар адабияттык планда гана эмес, лингвистикалык (анын ичинде стилистикалык) аспектиде да атайын изилдөөгө толук татыктуу.

Элдик оозеки чыгармаларды лингвистикалык жактан терең изилдебей туруп, кыргыз тилинин лексикалык байлыгын туура баалоо мүмкүн эмес.

Сөз өнөрүн урматтап, аны жогору баалай билген кыргыз эли өздөрүнүн басып өткөн узак жолунда кемеңгердик менен жараткан, баамдап-түшүнгөн баардык сонун нерселерин «Манас» эпосунда чагылдырууга умтулушкан. Анын натыйжасында көлөм жагынан дүйнөдө теңдешти жок улуу эпос жаралган. Ал кыргыз сөз искусствосунун эң бийик мунарасы катары эл тилиндеги өтө баалуу каражаттарды, ар түрдүү доорлордун күбөсү болуучу толуп жаткан фактыларды, өлбөс-өчпөс макал, ылакаптарды, көркөм сөз каражаттарын ж.б. өзүнө камтып алган. Мына ошол каражаттардын басымдуу көпчүлүгү нечен доорлордун катаал сынынан ийгиликтүү өтүп, улам кийинки муундарга баа жеткис мурас

катары берилип келе жатат. Ошондуктан элдик оозеки чыгармаларды, алардын эң мыкты үлгүсү катары «Манас» эпосун лингвистикалык (кенири алганда фразеологиялык) планда терең изилдөөй туруп, кыргыз элинин сөз өнөрүн, тил байлыгын, адабий тилибиздин маселелерин бүгүнкү күндүн талабына ылайык аныктай билүү мүмкүн эмес. Ошондон улам бул автордун «Манас» эпосуна кайрылгандыгын ыраазы болуу менен белгилөө керек.

«Манас» эпосу бир гана изилдөөчүнүн күчү менен бүтө кое турган чыгарма эмес. Ал үчүн көп сандаган окумуштуулардын ишкердүү күч-аракети талап кылынат. Муну автор толук жоопкерчилик менен түшүнүп, өз ишинде эпостогу фразеологизмдерди гана изилдөө аракетин жасаган.

Кыргыз тил илиминде ал мезгилде, т.а., 1980-жылдарда фразеологиянын көп маселелери али терең изилденбеген жана көркөм чыгармаларда фразеологизмдердин колдонулушу, стилистикалык функциялары ж.б. дээрлик иштелбегендигин эске алсак, тема актуалдуу маселеге арналган.

Иштин I бөлүмүндө автор фразеологизмдердин изилдениш тарыхына, фразеологиянын өз алдынча илим катары пайда болушуна жана өнүгүшүнө токтолуп, советтик, чет элдик, түркий окумуштуулардын пикирлерине, кыргыз тил илиминдеги фразеология менен эмгектенген окумуштуулардын пикирлерине кайрылып, аларды жетекчиликке алгандыгы боюнча маалымат берет.

Иштин II бөлүмүндө эпостогу фразеологизмдердин семантикалык өзгөчөлүгүнө кайрылып, фразеологизмдердин көп маанилүүлүгүн, синонимдерин, варианттарын жана фразеологизмдердин мүнөздүү белгилерин аныктоо аракети жасалган. Албетте, бул бөлүмдө көрсөтүлгөн автордун пикирлери салт катары мурда жарык көргөн эмгектердеги пикирлерди кайталагандыгы жана алардын айрымдары кээ бир эмгектер менен үндөшүп тургандыгы байкалат¹.

Иштин III бөлүмү «Манас» эпосундагы фразеологизмдердин колдонулушунун стилистикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө арналган. Стиликалык маселелерди изилдөө жагынан акад. Б.М.Юнусалиевдин «Молдо Нияздын тили» (1970), К.Кырбашовдун белгилүү акын «Алыкуя Осмоновдун поэзиясынын тили» (1967) аттуу эмгектерди эске албаганда, кыргыз тил илиминде али олуттуу эч нерсе жарала элек мезгил эле. Жогорку окуу жайларынын студенттерине арналган окуу китеби да, окуу куралы да жазыла элек эле. Мына ушундай оор абалга карабастан, автор элдик оозеки чыгармалардын океаны болгон «Манас» эпосундагы фразеологизмдердин стилистикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө эң алгачкылардан болуп аракет жасап, фразеологизмдер эпостун көркөм сапатын арттыраарын, каармандардын образын, ички сезимин, кулк-

¹ Каранын: Кыргыз тилиндеги ички макалалар 67-86-беттер

мүнөзүн, сапатын, объективдүү чындыкты, жаратылыш көрүнүштөрүн, согуштук сценаларды сүрөттөн көрсөтүүдө зарыл каражат катары колдонуларын фактылар аркылуу ишенимдүү көрсөтө алган.

Ар кандай эмгекте ийгиликтер менен кошо мүчүлүштүктөр да болушу мүмкүн. Алардын айрымдарына (кемчиликтерине) токтолуп көрөлү:

1) Ар бир илимий эмгектин баалуулугу кандайдыр бир маселеге карата бул же тигил окумуштуунун (же окумуштуулардын) пикирлерин келтиргендиги жана ага (аларга) кошулгандыгы менен гана эмес, ошого карата ой жүгүртүүсүн айта билгендиги жана тиешелүү фактылар аркылуу ошол оюн далилдей алгандыгы менен да баалуу болот. Бирок автор мындай талаптарга анча кеңири токтолбогону байкалат. Мисалы, учкул сөздөрдү, афоризмдерди, цитаталарды, табышмактарды, макал, ылакаптарды фразеологизмдерге кошууга болбой тургандыгы жөнүндөгү пикирлерге кошулат. Бирок өз оюн кубаттоо үчүн кыргыз тилинин фактыларын келтирбейт.

2) Фразеологизмдердин варианттарын талдоодо айрым так эместиктер кездешет. Мисалы, суук тумшук – тумшугу суук (стр.104) деген фразеологизмдер автор тарабынан лексикалык вариант катары каралат. Чындыгында бул фразеологизмдердин орун тартиби гана алмашылып жатат. Ошондуктан булар грамматикалык вариантка жатат.

3) Башка эмгектердеги пикирлерди толук келтирбей, анын айрым жерлерин үзүп алып, ошол аркылуу туура эмес ой корутундусун чыгарган учурлар да кездешет. Мисалы, кыргыз тилиндеги идиомага берилген аныктама катары төмөнкүчү көрсөтөт:

«Идиомой называется словосочетание, в котором общее значение как бы не соответствует прямому значению его компонентов». Бул жөнүндө аталган эмгекте берилген аныктама: «даяр материал катары кайрадан колдонулган, эки же андан ашык компоненттен түзүлүп, жалпы мааниси ошол компоненттердин тике мааниси менен байланышы жоктой сезилген, образдуу сапатка ээ болгон туруктуу сөз айкашы идиома деп аталат» (1972).

Албетте, биринчи баштаган иште жогоркудай мүчүлүштөрдүн болушу мыйзамдуу көрүнүш. Ошондой болсо да, эпостогу фразеологизмдердин стилистикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо аркылуу көркөм чыгарманын тилин жана стилин, тактап айтканда, аларда фразеологизмдердин керектелишин изилдөө боюнча кыргыз тил илиминде алгачкы кадам жасалган эмгек деп эсептөөгө толук негиз бар.

3. А.П.Назаровдун «Фразеологиялык бирдиктердин экспрессивдүүлүгүнүн көркөм функционалдык негиздери» эмгеги жөнүндө

Кыргыз тил илиминдеги фразеология маселесине арналган илимий изилдөөлөрдүн бири – А.П.Назаровдун «Фразеологиялык бирдиктердин

экспрессивдүүлүгүнүн көркөм функционалдык негиздери (Художественно функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц)» деп аталып, аталган тема боюнча автор 1986-жылы кандидаттык диссертация жактаган.

Аталган эмгекте кыргыз лингвистикасында бул маселе илимий теориялык планда биринчи жолу колго алынган. Ушул жагдайдан алганда автордун изилдөөгө алган темасы актуалдуу маселеге арналгандыгы талашсыз.

Иш кириш бөлүмүнөн жана эки главадан турат. Кириш бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты, аткаруунун милдети жөнүндө сөз болот.

1 глава «Фразеологиялык бирдиктин экспрессивдүүлүгүнүн көркөм негизи» деп аталып, кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин экспрессивдүүлүгүнүн жана фразеологиялык экспрессияны жараткан стилистикалык каражаттардын негизине жаткан лингвистикалык факторлорду талдоого алат.

Кыргыз тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин экспрессивдүүлүгүн шарттаган лингвистикалык факторлор семантикалык, лексика-семантикалык, стилистикалык жана тыбыштык деп бөлүштүрүлөт.

1. А.Назаров кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин экспрессиясын жаратуудагы семантикалык факторлордун ичинен семантикалык жаңыча түшүнүүнүн (семантическое переосмысление) орчундуу ролун белгилей, анын негизги эки түрүн атайт: метафоралык жол менен жаңыча түшүнүү (метафорическое переосмысление) жана метонимиялык жол менен жаңыча түшүнүү (метонимическое переосмысление).

Метафоралык жол менен жаңыча түшүнүү Автор метафора кыргыз тилиндеги троптун негизги түрлөрүнүн бири экендигин, оозеки жана жазуу речте көп учурай тургандыгын, анын негизинде нерселердин, көрүнүштөрдүн же түшүнүктөрдүн окшоштугунан келип чыккан өтмө маани жаткандыгын айтып, мындай окшоштуктун бир нече түрүн белгилейт: сырткы көрүнүшкө карата болгон окшоштук (сүткө тойгон күчүктөй); өң-түстүн окшоштугу (сары ооз балапан); ар кандай ал-абалдардын (бычактын мизинде); жүрүш-туруштун, мүнөздүн (күн тийген жердин чоросу) ж.б. ортосундагы окшоштуктар.

Метонимиялык жол менен жаңыча түшүнүү. Эмгекте метонимия эки нерсенин ортосундагы окшоштукка эмес, алардын жакындыгына, жанашалыгына негизделген жаңыча аталыш экендиги, анда бири-бирине кандайдыр алакасы бар, бирок окшошпогон предметтердин белгилери алмашыла тургандыгы, кыргыз тилинде өтмө маанинин мындай аралаш колдонулган түрү көбүрөөк тарагандыгы көрсөтүлөт. Метонимиялык жаңыча түшүнүү учурларын да бир нече топко ажыратса болот: а) адамдын абалын эмес, анын бир дене бөлүгүнүн абалын билгизүү (кабыргасы кайышты); б) адамдын ордуна анын урунган буюмун атоо (кызыл камчы);

в) дене мүчөлөрүнүн аткарган милдеттеринин ордуна алардын өзүн атоо (тили оозуна жукпоо); абстракттуу түшүнүктүн ордуна конкреттүү нерсенин аталышын колдонулуу (эки тизгин бир чылбыр) ж.б.. Метафоралык жаңыча түшүнүү да, метонимиялык жаңыча түшүнүү да фразеологиялык экспрессиянын туюндурулушунда негизги ролду ойнору баса белгиленет.

2. **Лексика-стистикалык фактор.** Иште фразеологиялык бирдиктин экспрессивдүүлүгүнүн негизине жаткан мындай факторлордун катарына кайталаныштар (бир же бир нече компоненттин, бир же бир нече жолу, кайталанышы), тавтология жана синонимдик кайталаныштар кирери, мында кайталанган сөздөрдүн бирдей уңгулуу жана ар башка уңгулуу, тематикалык жактан жакын же алыс, байланышы жок болгондугу айтылып, фактылар келтирилет (коюн-колтук алыш; өзүн-өзү бил, өтүгүн төргө ил; өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк ж.б.).

3. **Фразеологиялык экспрессиянын туюндурулушундагы стилистикалык фактор.** Мында фразеологиялык экспрессияны жаратуудагы маанилүү каражаттар болуп троптун түрлөрү эсептелери, троптор фразеологиялык бирдиктерди жасоого, алардын экспрессивдүүлүгүн жаратууга катышып, фразеологизмдердин формасы менен мазмунун төп келтирип, аларды уккулуктуу, элестүү, кыргыз тилинин билинер-билинбес маанилик жана эмоционалдык оттенкаларын берүүгө жөндөмдүү кылары айтылып, гипербола, литота, антитеза, оксюморон, ирония, символизм сыяктуу троп түрлөрүнүн колдонулушу көрсөтүлүп, алардын экспрессия жаратуудагы маанилерине, милдеттерине фактылардын негизинде талдоо жүргүзүлөт.

Буллардын ичинен, мисалы, салыштыруу стилистикалык ыкма катары көркөм элестүүлүктү, экспрессивдүүлүк менен таасирдүүлүктү жараткандыгы, ошондон улам ал тилдин эң бир таасирдүү каражаты болуп эсептелгендиги баса көрсөтүлөт. Салыштырма (компаративдик) фразеологизмдер түшүнүктөрдү ачык-айкын, көркөм жана элестүү билдирип, алардын маани-маңызын терең ачып берет. Кыргыз тилинде салыштырма фразеологизмдер көбүнчө –дай аффиксинин жардамы менен жасалат. Тематикалык жактан алганда, салыштырма фразеологизмдер колдонгон негизги тема болуп адам, анын мамиле-байланыштары, ага берилген баа, ошондой эле табигый кубулуштар менен коомдук көрүнүштөр эсептелет: майдай сүттөй бол, союп каптагандай, жылан сыйпагандай, итти арткы шыйрагындай ж.б.

Иштин II главасы «Фразеологиялык бирдиктердин экспрессивдүүлүгүнүн функционалдык негизи». Бул бөлүм фразеологиялык бирдиктердин кепте колдонулушунун мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөөгө арналган. Анда фразеологиялык бирдиктердин варианттуулугунун теориялык маселелери жана фразеологиялык бирдиктердин өзгөрүлүш ыкмаларынын классификациясы каралып, анын (ФБдин) кептеги колдонулушунун ыкмалары талдоого алынат да алардын экспрессивдик потенциалы (мүмкүнчүлүктөрү)

аныкталат. Бул главанын биринчи бөлүмүндө фразеологиялык бирдиктердин семантикалык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр жөнүндөгү маселелер каралып, негизинен фразеологизмдердин курамындагы өзгөрүлмөлүү компоненттердин кандай сөз жана канча сөз менен алмашыла тургандыгына карата алардын синонимдик алмашуулары, антонимдик алмашуулары, тематикалык алмашуулары жана семантикалык жактан эч байланышы жок компонент менен алмашуулар жөнүндө сөз болот. Булардан тышкары, бөлүмдө компоненттердин сан жагынан көбөйүшү менен кыскарыш маселелери да каралган. Главанын экинчи бөлүмү бир эле сөз түрмөгүнүн фразеологиялык бирдик жана эркин сөз айкашы катары колдонулушун, ал эми үчүнчү бөлүмү фразеологиялык бирдиктин ага маанилеш лексикалык бирдик менен жана синонимдеш башка фразеологиялык бирдик менен катарлаш колдонулушун анализдөөгө арналган.

Аталган иште негизинен бай фактылык материалдар кеңири талдоого алынган. Ошондой болсо да, варианттуулук жана анын бир түрү – синонимдик алмашуулар жөнүндө сөз болгон учурда аларга мисал катары ишенимдүү фактылар келтирилбейт. Маселен, чырагы күйшпөй калды, жабык ооздор, күн тийген жердин күкүгү, ит жатагына чейин билүү ж.б. (автор.ф.13-,14-беттер). Келтирилген мисалдардын варианттары, синонимдери же антонимдери көңүлгө алынбай калган сыяктуу.

Мындай анча-мынча мүчүлүштүктөргө карабастан, фразеологизмдердин экспрессивдүүлүгүнүн көркөм негиздери троптун түрлөрү менен ар кандай стилистикалык ыкмалар аркылуу туюндурулушунун чоң мааниси бар. Бул иш кыргыз тилинин, анын ичинде фразеологизмдердин теориялык жана практикалык жактан изилденишине белгилүү даражада салым кошту деп эсептөөгө толук негиз бар.

Кыргыз тил илиминде фразеология багыты боюнча теориялык жана практикалык жактан илимий иликтөөлөр (бирди-жарым макалалардын жарык көрүшүн эске албаганда) убактылуу солгундай түшүп, кийинки мезгилде кайрадан колго алына баштады. Буга далил катары салыштырматилологиялык планда иштелген төмөнкү алгачкы эмгектерди келтирүүгө болот.

4. К.У.Кыдыевдин «Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы фразеологизмдерди салыштырып изилдөө» деген эмгеги жөнүндө
К.У.Кыдыев «Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы фразеологизмдерди салыштырып изилдөө (орусча-кыргызча жана кыргызча-орусча тексттериндеги материалдар боюнча)» деген темада кандидаттык диссертация коргогон (2000).

Автор иштин кириш бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери боюнча маалымат берет.

Иштин биринчи главасы «Ч.Айтматовдун чыгармаларынын фразеологиялык курамы (орусча-кыргызча жана кыргызча-орусча

тексттердин материалында)» деп аталып, анда салыштырылып жаткан тилдердеги фразеологизмдерге семантикалык топтор боюнча мүнөздөмө берилет. Эки тилдеги фразеологиялык бирдиктерди автор өзүнчө-өзүнчө фразео-семантикалык группаларга (ФСГ) бириккен семантикалык мүнөздөмөлөрдүн негизинде талдоого алат. Фразеологизмдер төмөнкүдөй семантикалык топторго бөлүштүрүлгөн:

1. Адамга жана анын жүрүм-турумуна сапаттык баа берүү маанисине ээ болгон (маанисин билдирген) семантикалык топ.

2. Адамдын психикалык абалын билдирген семантикалык топ.

3. Адамдын белгилүү бир эмоцияларын билдирген семантикалык топ.

Бул бөлүмдөрдө кеңири фактылык материалдар пайдаланылат, автор Ч.Айтматовдун чыгармаларында кездешкен фразеологизмдерди маанисине жана түзүлүшүнө карап, ар кандай майда топторго бөлөт.

Экинчи бапта Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы фразеологизмдер кыргызча-орусча тексттерди салыштыруунун негизинде талдоого алынып, тилдер аралык фразеологиялык эквиваленттүүлүк маселеси каралат.

Бирок эки тилдеги фразеологизмдердин эквиваленттүүлүгү өтө жалпы мүнөздө берилип, көңүл көбүнесе алардын түзүлүшүндөгү өзгөчөлүктөргө бурулуп, фразеологизмдердин семантикалык эквиваленттүүлүгү терең изилденбей калган сыяктанат. Бир эле чыгарманын бирдей жеринде колдонулган фразеологизмдин маани жагынан бири-бирине канчалык даражада дал келгендиги, алардын жалпы тил системасындагы эквивалент болгону же жеке контекстте гана ошондой касиетке ээ болгону сыяктуу маселелер көз жаздымда калып калгандай. Мисалы, ит азабын тартуу – кыйналуу. Орусчасы – *кожа да кости – териси менен сөөгү калуу* дегендей (автор. реф. 7-б.). (Булар контекстуалдык эквивалент). *Злые языки – оозуна алы жетпөө.* ж.б.

Ар кандай биринчи башталган иште бирди-жарым мүчүлүштүктөрдүн болушу мыйзамдуу көрүнүш. Фразеология жаатындагы салыштырма-типологиялык мүнөздө иликтөөгө арналган бул эмгек алгачкы эмгектердин бири болгондуктан, анча-мынча мүчүлүштүктөрүн эске албаганда, аны кыргыз тил илиминдеги фразеология маселесине белгилүү даражада кошкон салымы бар деп эсептесе болот.

5. Г.Ж.Жамшитованын «Кыргыз жана орус тилдериндеги этиштик фразеологизмдер жана алардын лексикографиялык баяндамасы»

Г.Ж.Жамшитованын «Кыргыз жана орус тилдериндеги этиштик фразеологизмдер жана алардын лексикографиялык баяндамасы» аттуу эмгеги атаган тилдердеги фразеологиялык бирдиктерди салыштырма-типологиялык жактан изилдөөгө арналган.

Анда фразеологиялык бирдиктер түзүлүшү, мааниси жана түркүмү жагынан каралып, эки тилди салыштыруу аркылуу тилдер аралык

эквиваленттүүлүктүн мыйзам ченемдүүлүктөрү жана фразеологизмдерди эки тилдүү сөздүктө берүүнүн принциптери жөнүндө баяндалат.

Иштин биринчи главасында фразеологизмдерге структуралык, семантикалык жана типологиялык мүнөздөмө берилип, азыркы изилдөөлөрдөгү түзүлүштүк жана маанилик классификациясы келтирилет. Кыргыз жана орус тилдеринин ортосундагы фразеологиялык универсалиялар, эквиваленттүү жана эквивалентсиз фразеологизмдер аныкталып, тилдер аралык эквиваленттүүлүктүн ар кандай даражалары каралат.

Эмгектин экинчи главасында фразеологизмдердин лексикографиялык баяндалышынын ар кандай, анын ичинде кыргыз жана орус тилдериндеги тарыхы каралып, фразеологиялык бирдиктерди сөздүктө мүнөздөөнүн, алардын өзгөчөлүктөрү менен ар түрдүү дал келүү даражаларын чагылдыруунун принциптери талдоого алынат.

Изилдөөдөн автордун предметти ар тараптуу билгендиги, өз ишинде эки тилдүү сөздүк түзүү боюнча жеке тажрыйбасына таянгандыгы көрүнүп турат. Бирок бул иш этиштик фразеологизмдерди кароо менен чектелгендиктен, кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин башка түрлөрү да ушундай өнүгтө олуттуу изилдөөгө алынса жакшы болор эле деген ойдобуз. Бул эмгек кыргыз тил илимине, анын ичинде фразеологизмдердин теориялык жана практикалык жактан изилденишине өз салымын кошот деп эсептөөгө негиз бар.

Жогорку окуу жайларынын студенттерине арналган окуу китептери жөнүндө

1. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, Лексика. Аттуу жогорку окуу жайларынын студенттерине арналган окуу китеби.

Эмгектин авторлору: проф. Т.К. Ахматов, доцент Ж.Мукамбаев.

Китептеги фразеология бөлүмү Ж. Мукамбаев тарабынан жазылган.

Иште эркин сөз айкашы жана туруктуу сөз айкашы жөнүндө кыскача маалымат берилип, фразеологиялык бирдиктин туруктуу сөз айкашына кирерин баяндайт.

Доцент Ж. Мукамбаев фразеологизмдердин бир нече сөздөн түзүлүп, семантикалык жактан бир милдет аткараарын, элестүү сапатка ээ болорун, айрым учурларда жеке, айрым сөздөргө синонимдик катышта болорун туура белгиленген. Кыргыз тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин жогоруда көрсөтүлгөн белгилерине карата салттык принцип боюнча негизги үч топко (фразеологиялык ширешме, фразеологиялык биримдик, фразеологиялык тизмек)

бөлүнөрүн көрсөтүп, булардын ар биринин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө токтолуп фактылар келтирет.

Булардан тышкары фразеологизмдердин адамдын дене мүчөлөрүнө байланыштуу пайда болгон фразеологизмдер (жүрөгүндө кара жок, жүрөгү тоо, суу жүрөк, оозу күйүү, ооз учунан, оозуң кайсы десе мурдун көрсөтүү ж. б. 165 – б.) жана сандарга байланыштуу (үч уктаса түшкө кирбеген, тогуз жолдун тоому ж.б.) фразеологизмдер деп туура көрсөтүп, кеңири талдоого алган.

Бирок бул эмгекте кандайдыр түшүнүксүз, ачык айтылбаган пикирлердин, туура эмес фактылардын камтылгандыгы байкалат.

1) Маселен, «Фразеологиялык тутумдагы сөз айкаштарынын башка тилге сөзмө – сөз которулбаган түрү – идиома деп аталат»... «Тилге мүнөздүү болгон идиомалардын жыйындысы жана ал жөнүндөгү окуу, илим – идиоматика деп аталат (1977, 159 –б.) деген пикир айтылат. Мында «идиома» жөнүндөгү пикирдин эмне себептен бул жерге кыстырылып калгандыгы белгисиз.

Жалпы тил илиминде фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдиктин бир топко кошуп, аларды жалпысынан «идиома» катары караган окумуштуулар (1964, 1969, 1961, 1964, 1954, 1972) да бар жана В. В. Виноградов сыяктуу эле фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдикти ажырата карап, фразеологиялык ширешме менен идиоманы синоним катары эсептеп, бул терминдерди стилистикалык максатка ылайык алмак-салмак колдонуп жүргөн окумуштуулар (1955, 1962, 1962, 1966) да бар. Мында автордун кайсы пикирдин негизинде идиома жөнүндөгү түшүнүктү кошуп койгондугу белгисиз бойдон кала берген.

Автор «идиома» терминин колдонуу менен идиомалардын макал, ылакаптарга жакындыгы жана айырмачылыктары боюнча кеңири талдоого алган.

2) Фразеологизмдердин пайда болуу булактары деген бөлүмдө фразеологизмдердин пайда болушунда элдин өткөн замандан берки өмүрү камтылганын көрөбүз «илгери элдин тиричилигинде төө баласы (атан, нар, буура, бото, каймалы, тайлак) чоң роль ойногон» - деп фактылар келтирет: буура саң, төө кийик, төө куш, төө тикен, төө куйрук, төө уйгак, төө таман ж.б. (164 –б.) буларды фразеологизмге кошуу мүмкүн эмес, анткени бул фактылар татаал сөздөр. «Жыгылсаң нардан жыгыл – буйласын кармай жытыл»;

«Нар баласы лөк болот – эр баласы көк болот» деген макалдар да фразеологизм катары берилген.

Жогоруда айтылган мүчүлүштүктөргө карабастан, автор бул эмгегинде кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди ар тараптан талдоого алып, аларды (фразеологизмдерди) толук камтуу аракетинде болгондугун эстен чыгарууга болбойт.

2. Пединституттардын педагогикалык факультеттеринине арналган «Кыргыз тили» деген окуу китеби.

Бул эмгектин «фразеология» бөлүмү филология илимдеринин кандидаты, доцент Э. Абдулдаев тарабынан аткарылган.

Эмгекте сөз айкаштары жалпысынан эки типке бөлүнөрүн, анын бири *эркин сөз айкашы*, экинчиси туруктуу сөз айкаштары экендиги боюнча кыскача маалымат берилет. Тилдик бул эки көрүнүштүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө, айырмачылыктарына токтолуп, алардын ар биринин табиятына ылайык факты – материалдардын негизинде талдоого алат.

Фразеологиялык бирдиктердин негизги типтерин белгилөөдө, таыраак айтканда, фразеологизмдерди классификациялоодо негизги критерий катары алардын семантикалык биримдүүлүгү эске алынары жана анын негизинде алар – *фразеологиялык ширешме, фразеологиялык биримдик, фразеологиялык айкалыш* деп үч типке бөлүнөрү жөнүндө маалымат берет. Булардын ар бирине аныктама берилип, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү белгиленип, аларга карата фактылар келтирилет. Фразеологизмдердин курамдык бөлүктөрүнүн ар бири сүйлөм ичинде өзүнчө синтаксистик милдет аткара албастыгы, анткени алар ширелишкен бир бүтүндүк мааниси боюнча гана сүйлөмдүн белгилүү бир мүчөсүнүн милдетин аткара тургандыгына фактылар келтирип, талдоо жүргүзөт.

Фразеологизмдер жөнүндөгү маалыматтар кыска, так берилгени менен фразеологизмдердин жеке, айрым сөздөр сыяктуу эле синонимдери, варианттары жана көп маанилүүлүгү, сөз түркүмдөрүнө катышы сыяктуу маселелер эске алынбай калган.

3. Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттерине кошумча окуу китеби катары арналган «Кыргыз диалектологиясы жана фразеология» деген эмгектин фразеология бөлүмү жөнүндө. Автору доцент Ж. Мукамбаев.

Эмгекте фразеологизмдер бай фактылардын негизинде кеңири талдоого алынып, бир нече темачаларага бөлүштүрүлөт.

1. Фразеологиялык айкалыштардын структурасы уңгу жана мүчөдөн туруп, заттык, нерселик маанини туюнтуп, мүчө менен айкашкандан кийин грамматикалык маани менен ишке ашары жөнүндөгү пикирди айтат да, ат – тың төрт аяг-ы бол – со да, каг – ын – ат деген мисалды келтирет. Фразеологизмдердин курамындагы айрым сөздөрдүн структурасы уңгу жана мүчөдөн турарын, уңгу сөздөр заттык, нерселик маанини билдирип, мүчө айкашкандан кийин грамматикалык мааниге өтөрүн туура белгилеген, бирок келтирилген мисалдын фразеологизм экендиги шектүү, анткени макалга жакын.

2. Фразеологиялык айкалыштардын мааниси.

Мында фразеологиялык айкалыштардын бир маанилүү жана көп маанилүү болорун туура белгилейт. Фактылар келтирет. Мисалы: Пуду күйүптүрбү? 1. Сараңдык, битирлик кылдыбы? **2. Алдатып жибериптирби? (131 – б.)** Бул мисал диалектилик мүнөзгө ээ жана фразеологизмге да туура келери да шектүү. Ушул эле теманын ичинде «фразеологизмдердин ич ара байланышы... эне тилдин лексико – фразеологиялык системасы менен аныкталып, анын тарыхый өнүгүшүндөгү мүнөзү менен шартташат» - деген пикир айтылып, Көзү кынынан чыкты «ачуусу келди, каарына калды» (131- б.) деп берилип, кын деген сөздүн көчмөнчүлүк, аңчылыкка байланыштуу экендигине түшүнүк берилет. Кыргыз тилинде көздүн кыны деп айтылбаса керек, көзү чанагынан чыкты болуп айтылат. Көзү кынынан чыгуу фразеологизми жогорку фразеологизмдин лексикалык варианты болушу мүмкүн.

3. Фразеологизмдердин сөз түркүмүнө болгон катышы.

Бул бөлүмчөдө фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси боюнча сүйлөмдүн бир мүчөлүк милдетин аткаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги жөнүндө кыскача маалымат берип, мисалдар келтирет.

Ушул эле бөлүмдө фразеологизмдердин сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүнө карай этиштик, заттык, тактоочтук, сын атоочтук, сырдык сөздүк мааниде фразеологизмдер деп бөлүштүрүп, фактылар келтирилет (134-б.)

Андай улай бул эмгекте фразеологизмдердин сөз түркүмдөрүнө болгон катышы; фразеологизмдердин морфологиялык касиети; фразеологизмдердин варианттары жана синонимдери; эркин сөз

тизмеги жана фразеология; составында диалектилик өзгөчөлүгү бар фразеологизмдер; кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин структуралык типтери; эркин сөз тизмеги жана фразеологизм; эркин сөз айкаштарынын фразеологизмге өтүү себептери; фразеологиялык айкалыштардын экспрессивдик – стилдик касиеттери жагынан бөлүнүшү; Стил аралык бейтарап фразеологизмдер; оозеки сүйлөөгө байланышкан фразеологизмдер; китеп стилине мүнөздүү фразеологизмдер; фразеологизмдердин архаикалык өзгөчөлүктөрү деген көп маселелер каралып, аталган бөлүмдөрдүн ар биринин өзгөчөлүктөрү көрсөтүлүп, фактылардын негизинде талдоого алынат.

Бул эмгекте автордун кыргыз тилинин фразеологиясы боюнча толук маалымат берүү максатын көздөп талыкпаган зор эмгек жасагандыгы көрүнүп турат. Ошондой болсо да, эмгектеги талаш маселелердин, ишенимсиз фактылардын камтылгандыгы жөнүндөгү мүчүлүштүктөргө токтолуп көрөлү.

- 1) Эркин сөз айкаштарынын фразеологизмдерге өтүп кетүү себептери дегенде алардын үч себебин көрсөтөт да, биринчисинде, «Кандайдыр эркин сөз айкалышы менен айтылган эле туюнтмалар ар дайым кайталанып, өтмө мааниде колдонулуп, жалпылагыч жана элестүү түргө айланып кеткен кезде» (156 – б.) деген пикирди айтат. Фразеологиялык бир бүтүндүн маани менен өтмө маанини чаташтыруу мүмкүн эмес. Экөө эки башка маселе. Бул боюнча ушул эмгегибиздин 57-бетинде фактылардын негизинде кеңири талдоого алынды.
- 2) Фразеологизмдердин синонимдери менен фразеологиялык варианттар туура белгиленген, бирок аларга берилген факты материалдар аралаш берилип калган. Мисалы, варианттарга: *чекеге чыккан чыйкан – көзгө конгон конок* деген синоним фразеологизмдер берилип, синоним фразеологизмдерге: үйүн күйгүр – үйүн өрттөнгүр, жаагын жап кыл – жаагын сындыр деген фразеологиялык варианттар берилген (138 – б.)
- 3) Терминологиялык мүнөздөгү фразеологизмдер деген мисал катары *өгүз аюу, түтөкчөп, сары мүйүз, ит уйгак, уй шилкей, ит карагат, кептер моюн, анжиян бычак, таш бастырык* (141 – б.) сыяктуу мисалдар берилген.

Мындагы келтирилген фактылар фразеологизмдерге жатпайт, булар кошмок сөздөр.

- 4) Бөлүштүрүлгөн ар бир темада фразеологизм катары көбүнчө макалдар да бериле берет. Жалпы тил илиминде

фразеологизмдерди эки түрдүү (кең жана тар) мааниде түшүнүп, макал, ылакаптарды фразеологизмдерге кошкон пикирлер да бар. Автор балким, фразеологизмдерди кең маанидеги түшүнүк боюнча талдоого алгандыр деген пикир пайда болот. Мисалы: тойдо чечен, жоодо жок, үйдө чечен жоодо жок; жел күтүрса – кан болот, кан күтүрса – жел болот. (143 -б.); Эшекти отко айдасан, бокко качат (138 - б.); таш түшкөн жеринде оор; эне сыйлаган элге жагат, ата сыйлаган абийир табат (143 -б.) ж.б. Бирди-жарым табышмактар да араланып кеткен: оозго алам – ичке салам (эмнени?); күздө жыйсаң – жазда жейсин (139 - б.) (эмнени?)

Аталган эмгек автордун көзү өткөндөн тогуз жылдан кийин жарыяланган. Ошол себептен, жогоруда айтылган мүчүлүштүктөрдү автордун жеткире иштей албай, үлгүрбөй, көзү өгүп кеткендигине байланыштуу деп караганыбыз да он сыяктанат.

4. Азыркы кыргыз тили. Фонетика жана лексикология. Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттерине арналган окуу китеби.

Автору проф. Ж. Мамытов

Аталган окуу китебинде сөз айкаштары жөнүндө маалыматтар берилип, анын (сөз айкаштарынын) *эркин сөз айкашы* жана *туруктуу сөз айкашы* болуп экиге бөлүнөрү белгиленет. Эркин сөз айкашынын сүйлөө процессинде айтылуучу пикирге ылайык дароо түзүлөрүн, туруктуу сөз айкашынын тилде сөз сыяктуу даяр формада колдонулары баяндалат.

Фразеологизмдердин эркин сөз айкаштарынан, жеке айрым сөздөрдөн, кошмок сөздөр менен макалдардан айрымачылыктары жана жалпылыктарына карата факты – материалдардын негизинде жалпы маалымат берилет. Андан улай фразеологиялык бирдиктердин негизги типтери баяндалып, жалпы тил илиминдеги салт боюнча фразеологизмдер негизинен фразеологиялык ширешме, фразеологиялык биримдик, фразеологиялык айкалыш болуп үч типке бөлүнөрү айтылып, алардын ар биринин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө карата фактылар аркылуу талдоо жүргүзүлөт. Аталган фразеологиялык типтердин негизги белгилери боюнча бири – биринен болгон айырмачылыктары, жалпылыктары саналып көрсөтүлөт.

Фразеологизмдерге жеке, айрым сөздөр сыяктуу эле көп маанилүүлүк да мүнөздүү экендигин белгилейт жана фразеологизмдердин синонимдери менен варианттары болору айтылып, фразеологизмдердин синонимдери жеке, айрым сөздөргө жана алар өз ара бири – бирине синонимдик катышта (*бат – тез – дароо – көз ачып жумганча – каш кабактын ортосунда*, 233 –б.) болору фактылар аркылуу далилденет. Фразеологиялык синонимдердин ар бири өз алдынча фразеологизм болорун, фразеологиялык варианттар – бир эле фразеологизмдин ар түрдүү өзгөрүлүп айтылган түрлөрү экендигин белгилеп, алардын төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөрүн көрсөтөт: лексикалык вариант, фонетикалык вариант, грамматикалык вариант. Буларга: алчы – таасын *мүлжүгөн*-алчы – таасын кемирген (лексикалык в.); ыйманы учуу – ыманы учуу (фонетикалык); каны кызуу – кызуу кандуу (грамматикалык) ж.б. (234 – б.). Кыргыз тилинин фактылар боюнча фразеологиялык варианттардын (*колун мурдуна катуу – эки колун мурдуна катуу; чачы тик туруу*); толук түрү жана толук эмес түрлөрү да бар. Булар тилде *квантитативдик варианттар* деп эсептелет. Фразеологиялык варианттардын бул түрү эмнегедир бул иште эске алынган эмес.

Тилибизде лексикалык омонимдер болгон сыяктуу карама – каршы маанидеги омоним фразеологизмдердин да болорун көрсөтүп төмөнкү фактыларды келтирет. *Ак жүрөк* «чыңчыл, адилет» - *кара жүрөк* – «арам ойлуу, көңүлү бузук»; *Көккө көтөрүү* «Жерге сууга тийгизбей аябай мактоо»; *жерге уруу* «аябай жамандоо, басмырлоо» (235 –б.) ж.б.

Жогоруда белгиленген окуу китептерине караганда бул эмгекте кыргыз тилинин фразеологиясы бир кыйла кеңири талдоого алынып, ишенимдүү фактылардын негизинде берилген.

Жогоруда аталган эмгектер кыргыз тилинин фразеологиясынын толук изилдөө объектиси боло алган эмес, анткени ал эмгектердин биринчи үчөө (1972; 1980; 1985) фразеологизмдердин айрым тармактары боюнча иликтөөгө алынса, кийинкилери (2000; 2000; 2000). Салыштырма мүнөздөгү, тагыраак айтканда, эки тилди (орус жана кыргыз) салыштырып изилдөөгө арналган. Ал эми жогорку окуу жайларына арналган окуу китептери атайын изилдөөнүн объектиси болгон эмес.

Жогоруда айтылгандарга байланыштуу бул эмгекте төмөнкүдөй маселелерди ачып берүү аракети жасалды.

Илимий изилдөөдө фразеологизмдердин өзүнө жакын турган көрүнүштөрдөн, маселен, лексикалык бирдик жана фразеологиялык сөз айкашы, фразеологизмдер жана эркин сөз айкашы, татаал сөздөр жана фразеологиялык бирдиктер, этиштин аналитикалык формалары жана фразеологиялык бирдиктер, макал, ылакаптар жана фразеологиялык бирдиктер, фразеологиялык калка фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси жана өтмө маани жөнүндөгү бөлүмдөрдүн карым – катышын, спецификалык бөтөнчөлүктөрүн ачып берүү.

Фразеологизмдердин семантикалык касиеттери, грамматикалык түзүлүшү боюнча жана фразеологизмдердин лексикографиялык баяндалышы, лексикография жана анын лингвистикалык илимдердин арасынан алган орду, фразеологиялык сөздүктөр, эки тилдүү (котормо) сөздүктөр жөнүндөгү маселелерди толугу менен иштеп чыгуу.

I БАП

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ЛИНГВИСТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ

Фразеологиялык бирдиктердин негизги касиеттери жана фразеологиянын көлөмү

Фразеология деген термин грекче *phrasis* (туюнтма) + *logos* (сөз, түшүнүк, илим) деген эки сөздөн алынган. Бул термин лингвистикалык ар түрдүү адабияттарда ар башка маанилерде колдонулуп жүрөт. Маселен, кээ бир эмгектерде фразеологиянын төмөнкү маанилери көрсөтүлөт:

1) лингвистиканын бир бөлүмү – речтин даяр, туруктуу түрмөгүн (мисалы: орусча *спустя рукава*, кыргызча *акыл калчоо*) үйрөтүүчү бөлүм;

2) ошол тилге мүнөздүү болгон реч түрмөктөрүнүн жыйындысы;

3) мазмунсуз фразалар тизмеги, куру сөз (1942, 706; 1951, 428).

Ал эми «Орус тилинин сөздүгүнүн» төрт томдунда бул терминдин маанилери мындай берилген: 1) Кандайдыр бир тилге тиешелүү болгон речтин жана туюндурманын туруктуу түрмөгүнүн жыйындысы. //Кандайдыр бир жазуучуга, ораторго, адабий багытка, коомдук катмарга же белгилүү бир мезгилдеги топторго тиешелүү болгон туюндурмалардын, стилистикалык түрмөктөрдүн жыйындысы. // Тил илиминин туруктуу сөз айкаштарын изилдеген бөлүмү. 2) Көркөм, өтө эле кооздолгон туюндурмалар, фразалар (1961, 798).

Жогорудагы маанилердин бир катары азыркы мезгилде тил илиминде «фразеология» деген термин аркылуу туюндурулбай калды. Мисалы, «Чет эл сөздөрүнүн сөздүгүндөгү» экинчи жана үчүнчү маанилер; орус тилинин сөздүгүндөгү экинчи маани да дээрлик берилбейт. (Бул сөздүктөгү

биринчи маани катары жарыш сызыктан кийин берилген түшүндүрмө көбүнчө адабият таануу илимине тиешелүү).

Терминдин көп маанилүүлүгү айтылуучу илимий пикирдин так берилишине терс таасирин тийгизет, анткени контекст же сөз жүрүп жаткан шарт (речтик жагдай) терминдин кайсы мааниде экендигин бардык убакытта эле аныктай кое албайт. Ошондуктан бир катар тилчилер «фразеология» термининин маанисин «лингвистиканын бир бөлүгү» деген маани менен чектөөнү сунуш кылышат (1956).

Биз бул пикирди кубаттайбыз, анткени мына ушул учурда гана терминдин этимологиясы мазмунуна туура келет жана лингвистикадагы фонология, семасиология, лексикология ж.б. бөлүмдөр сыяктуу эле фразеология да өз алдынча бир бөлүм болуп эсептелет.

Тилдеги туруктуу сөз тизмектерин «фразеология» деп атабастан, «Фразеологизм», «фразеологиялык түрмөк», «фразеологиялык бирдик» деген терминдин бирөө менен атоого болот. Мына ошол учурда тилге тиешелүү объективдүү көрүнүштөн (туруктуу сөз тизмегинен) ал жөнүндөгү илимди так айырмалап билүү мүмкүнчүлүгү туулат.

Фразеологизмдер речте, сөз жүрүп жаткан учурда даяр, бир бүтүн бирдик катары колдонулат. Ошол себептен бир кыйла фразеологизмдердин курамындагы сөздөр алган ордун өзгөртпөй, ошол тартипте жайгашат. Мисалы: бетке чиркөө болуу, таманы тешилүү, оту күйүшпөө, куйкасы курушуу, кежигеси кер тартуу, мурдуна суу жетүү деген фразеологизмдердин ар бир компонентин жеке-жеке өзүнчө алып, аларды сөз жүрүп жаткан учурда гана грамматикалык жактан өз ара байланыштыра койдук деп айтууга болбойт. Булардын курамындагы сөздөрдүн алган ордун өз ара алмаштырып, чиркөө бетке болуу, тешилүү таманы, күйүшпөө оту, курушуу куйкасы, кер тартуу кежигеси, суу жетүү мурдуна деген сыяктуу өзгөртүү мүмкүн эмес (көркөм чыгармадагы атайын стилдик максатта колдонулушун эске албаганда).

Ырас, бир катар фразеологизмдердин курамындагы сөздөрдү алган орду жагынан өз ара которуштурууга, кээде башка сөздөр менен алмаштырууга болот. Бирок андан фразеологизмдер семантикалык жактан орчундуу өзгөрүүгө учурабайт жана бир бүтүн бирдик катары касиетин жоготпойт. (Бул жөнүндө фразеологизмдердин варианттары деген бөлүмдө кеңири сөз болот).

Фразеологизмдин негизги типтерин белгилөө (классификациялоо) боюнча тил илиминде бирдиктүү пикир жок. Мисалы, швейцар тилчиси Ш.Балли фразеологизмдерди эки топко бөлүп, анын бирин фразеологиялык топ («фразеологическая группа»), экинчисин фразеологиялык бирдик («фразеологическое единство») деп атайт. Ш.Балли фразеологизмдин бул түрүнүн ортосунда толуп жаткан өткөөл учурлар так классификациялоого болбой турган көрүнүш бар экендигин белгилейт (1961, 89).

Акад. В.В.Виноградов орус тилинин фактыларына негиздеп, фразеологизмдерди фразеологиялык тизмек («фразеологическое сочетание»), фразеологиялык биримдик («фразеологическое единство») жана фразеологиялык ширешме («фразеологическое сращение») деп үч топко бөлүштүрөт (1947, 22-27; 1946). Бул классификацияда берилген кийинки эки топ фразеологизмдердин семантикалык жактан бир бүтүндүктү түзүү даражасындагы өзгөчөлүгүнө негизделсе да, жалпысынан Ш.Баллинин фразеологиялык бирдигине жакын тургандыгы байкалат.

Н.М.Шанский акад. В.В.Виноградовдун классификациясындагы жогорку топторго да бир топту – фразеологиялык туюнтманы («фразеологическое выражение») кошот. Ошентип Н.М.Шанскийдин пикири боюнча, орус тилиндеги фразеологизмдер төрт топко бөлүнөт (1963, 1985).

Акад. В.В.Виноградов фразеологиялык ширешмени абсолюттук түрдө бөлүнбөгөн, ажырабаган, мааниси лексикалык курамынын маанисине такыр багынбаган сөз тизмеги катары карайт. Мындай тизмектин мааниси келип чыгышы билинбеген (мотивировкаланбаган) сөздүн мааниси сыяктуу шарттуу экенин көрсөтөт (1947, 345). Буга орус тилиндеги бить баклуши, точить лясы, кузькина мать сыяктуу сөз тизмектери мисал болот. Акад. В.В.Виноградов фразеологиялык ширешмени негизги белгиси катары дал ушул семантикалык белгини эсептейт. Мындай тизмектин мааниси элементтердин маанисинин суммасы эместигин, ал маани химиялык бирикме сыяктуу өзгөчө маани экендигин белгилейт (1947, 348). Мындан тышкары бир катар кошумча (экинчи даражадагы) белгилерди көрсөтөт: лексикалык, грамматикалык архаизмдин болушу, компоненттердин арасындагы синтаксистик байланышты аныктоо мүмкүн эместиги, сүйлөмдүн бир мүчөсү же сүйлөм катары колдонула тургандыгы ж.б.

Фразеологиялык биримдик, акад. В.В.Виноградовдун эмгектериндеги пикирге караганда, төмөнкү төрт белгиге ээ: 1) өтмө образдуу мааниге ээ, бирок мындай өтмө маани «дайыма эле даана ачык-айкын боло бербейт», кээде ал маани өтө эле күңүрт сезилет; 2) экспрессивдүү мазмундуулукка ээ; 3) курамындагы лексикалык элементтердин бирин да синоним менен алмаштырууга мүмкүн эмес; 4) бүт фразеологиялык биримдикти окшош маанидеги сөз же туюнтма менен алмаштырууга мүмкүн, б.а. бүт фразеологиялык биримдиктин потенциалдуу синониминин болушу мүмкүн (1946, 61-62).

Ошентип, акад. В.В.Виноградов фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдиктин негизги айырмасын алардын семантикалык бир бүтүндүктү түзүү жана мотивировкалануу даражасындагы өзгөчөлүктөр менен байланыштырат.

Фразеологиялык биримдик менен фразеологиялык ширешменин ортосунда олуттуу жалпылыктар да бар. Фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдик маани жактан өтө жакын болуп, алардын өзгөчөлүктөрү дайыма эле өз ара так, даана, ачык айырмаланып турбайт. Ошондуктан акад. В.В.Виноградов фразеологиялык биримдиктин компоненттеринин өтмө, образдуу мааниси дайыма эле тунук, ачык болбостугун, кээде ал өтө эле күнүрт сезилерин, эч кандай далилге таянбастыгын баса белгилейт (1946, 61). Фразеологиялык ширешме да, фразеологиялык биримдик да көп учурларда сөзгө семантикалык жактан эквивалент боло алат.

Мына ушул өңдүү жалпылыкты эске алып, фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдикти бир топко кошуп, аларды жалпысынан идиома катары караган окумуштуулар да бар. Мындай окумуштуулардын катарына орус тилчиси Н.М.Шанский (1964, 199; 1969, 82), грузин тилчиси А.А.Такашвили (1961, 16), фарсы тилинин изилдөөчүсү Ф.И.Зульфигарова (1964), татар тилчиси Г.Х.Ахатов (1954) кирет.

Ошол эле мезгилде түркмөн тилчиси К.Бабаев (1962), өзбек тилчиси М.Рузикулова (1966), англис тилчиси В.Т.Лазарева (1955), немец тили боюнча кесиптенген окумуштуулар М.Л.Степанова, И.И.Чернышева (1962, 225) ж.б., акад. В.В.Виноградов сыяктуу эле, фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдикти ажырата карал, фразеологиялык ширешме менен идиоманы синоним катары эсептеп, бул терминдерди стилистикалык максатка ылайык алмак-салмак колдонуп жүрүшөт.

Тил илиминде фразеологиянын көлөмүн тар мааниде жана кең мааниде эсептеген түшүнүктөр да бар. Бул жөнүндө башкыр тилчиси проф. З.Г.Ураксин мындай дейт: “Сторонники узкого понимания чрезмерно сужают границы фразеологии, оставляя все пределах только идиомы. Если исходить из такой точки зрения, то из разряда фразеологизма выпадает большое количество фразеологических единиц, с мотивированным образным значением” (1975, 9).

«Кыргыз тилиндеги идиомалар» аттуу эмгегибизде биз да фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдикти бир топко кошуп, жалпысынан идиома деп атаганбыз. Бирок бул эмгегибизде фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдикти фразеологизмдердин эки башка түрү деп эсептеп, аларды өзүнчө-өзүнчө кароону туура деп таптык. Анткен себеби, жогоркудай жагдайдан алсак, анда аталган эмгек фразеологизмдерди тар маанидеги түшүнүк боюнча талдоого алгандык болору байкалат. Анын үстүнө фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдиктин белгилүү жалпылыктары болгон менен мүнөздүү өзгөчөлүктөрү да бар экендиги талашсыз.

Акад.В.В.Виноградов фразеологиялык биримдиктин негизги белгилеринин бири – анын курамындагы лексикалык элементтердин синонимдер менен алмашылбастыгы деп эсептейт. Бирок бул белги кыргыз

тилинин бардык фактыларына туура келе бербейт. Мисалы: көзү жетүү – анык – төгүнүн, эмне экенин ачык түшүүнү; колго алуу – бир нерсеге мыктап аркет кылуу, бирөөнү өз тарабына тартуу; кабыргасы менен кенешүү – өзүнчө ойлонуп көрүү деген фразеологизмдердин курамындагы компоненттердин ичинен бирөөнү синонимдер менен алмаштыруу мүмкүн болбосо, төмөнкү фразеологизмдердин курамындагы компоненттерден бирөөнү синоними менен алмаштырууга болот: ыргыткан ташы өйдө кулоо – ыргыткан ташы өргө кулоо; төбөсү көккө жетүү – төбөсү асманга жетүү; төрүнөн көрү жуук – төрүнөн көрү жакын ж.б.

Акад В.Виноградовдун пикирине караганда фразеологиялык биримдиктин дагы бир өзгөчөлүгү өтмө образдуу мааниге ээ экендиги, бирок мындай өтмө маани дайымы эле даана, ачык – айкын боло бербестиги, кээде ал маанинин өтө эле күчүрт сезилери байкалат. Андай маанинин пайда болушу ошол курамындагы айрым сөздөрдүн семантикасына кандайдыр бир деңгээлде байланыштуу экендигине жана ал сөздүн (сөздөрдүн) түз же өтмө маанилерине карата жакындыгы бар экендиги байкалат. Мисалы: кекиртегин талга асуу фразеологизми, акад. В.В.Виноградовдун классификациясына караганда фразеологиялык биримдикке туура келет, себеби келтирилген фактынын жалпы мааниси менен компоненттердин маанисинин, күчүрт болсо да, байланышы бардай сезилет. Кекиртект өтмө маани аркылуу тамак менен байланышат; талга асуу метафоралык өзгөрүүнүн натыйжасында «бийиктөө», «алыстоо» маанисин берет. Ошентип, кекиртегин талга асуу деген туруктуу сөз тизмеги «ач калуу» маанисин билгизип калган. Ушул сыяктуу эле баш катырма (абдан татаал, көп ойлоно турган); роздугу жок аттай (адепсиз, тартиби жок, уялганды, ийменгенди билбеген), кабыргасы менен кенешүү (өзүнчө ойлонуп көрүү), кулак кагыш кылуу (алдын ала айтып, кабардар кылып коюу) ж.б. сыяктуу фразеологизмдердин маанилеринде анча так эмес, күчүрт болсо да, жалпы маанинин курамындагы айрым сөздөрдүн семантикасы менен байланышы бардай сезилет. Ошентип, бул келтирилген фактылар фразеологиялык биримдикке туура келет.

Ал эми фразеологиялык ширешме курамындагы компоненттердин маани жактан бир бүтүндүктү түзүшү жана пайда болгон жаңы маанинин компоненттеринин баштапкы (тике) мааниси менен байланышы жоктой сезилишине карата: колтугуна суу бүркүү (бирөөгө каршы шилтеп коюу, тукуруп коюу); котур ташы койнунда (арам ойлуу); кой оозунан чөп албаган (абдан жоош, өтө момун); ак теңун карды жарылган (береке жайнаган, бышыкчылык, кенечилик болгон); бөйрөктөн шыйрак чыгаруу (жок нерселерди ойлоп таба берүү, кыйкым таап айыптай берүү); иттин кара капталынан (абдан мол, арбын); куйругуна калбыр байлоо (жамандык издөө) ж.б. фактыларды келтирүүгө болот.

Фразеологиялык ширеше менен фразеологиялык биримдик маани жактан бири-бирине өтө жакын турган, бирок өздөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган каражаттар экендигин эске алып, аларды фразеологизмдердин эки башка тиби катары бөлүп кароону туура таптык.

Фразеологизмдердин чегин фразеологиялык биримдик жана фразеологиялык ширеше менен эле бүтпөйт. Ага фразеологиялык тизмек да кирет. Мындай тизмектин өзгөчөлүгүн билүү үчүн сөздүн эркин мааниси (свободное значение) менен фразеологиялык байланыштуу маанисин (фразеологическое связанное значение) билүү талап кылынат, аткени фразеологиялык тизмектин айрым компоненттери эркин мааниде колдонулса, айрым компоненттери фразеологиялык байланыштуу мааниде колдонулат. Ушул өзгөчөлүккө ылайык кээ бир окумуштуулар «фразеологическими сочетаниями называются несвободные замкнутые ряды сочетаний слов», - деп аныкташса (1954, 155), экинчи бир окумуштуулар «фразеологические сочетания – это такие обороты, в которых имеются слова как со свободным, так и со связанным употреблением», - деп аныкташат (1965, 199; 1969, 22).

Сөздүн тике мааниси – затты, белгини, кыймыл-аракетти ж.б. тике атал көрсөткөн маани. Мындай маани жеке, өз алдынча турса да түшүнүктүү болот. Мисалы: көз – дене мүчөлөрүнүн бири, үй – адам жашоочу жай, имарат.

Объективдүү дүйнөдө эмнелер өз ара карым-катышта боло алса, аларды билгизген сөздөр да өз ара айкалыша алат. Ошондуктан тике маани тематикалык жактан бир топко кирген сөздөрдүн айрымдары менен гана айкалышпастан, алардын баары менен айкалышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ушул өзгөчөлүк эске алынып, тике маани эркин маани деп да аталат.

Фразеологиялык байланыштуу маани жеке, өз алдынча турганда толук түшүнүктүү боло албайт. Ал предметтик-логикалык катышка ылайык башка сөздөр менен айкалышпастан, тилдин лексикалык системасына ылайык өтө аз сандагы сөздөр менен айкалышат. Мындай маани аталган нерселер менен тике байланышпастан, кыйыр байланышат. Тагыраак айтканда, сөздүн мындай мааниси тике маанидеги синонимдерди пайдалануу, катар коюу аркылуу билинет. Мисалы, кыргыз тилинде кылпча деген сөз бар. Мунун кайсы мааниде экендигин дал ушул абалында (жеке турганда) аныктоо кыйын. Бирок кылпча бел деген туруктуу сөз тизмегинин курамында көрктүү, ичке деген сөздөргө синоним болот. Ал эми кылпча тон (К.К.Юдахин) деген тизмекте жарашыктуу, көрктүү деген сөздөргө туура келет. Бул сөз (кылпача) башка сөздөр менен дээрлик айкалыша албайт. Ошондуктан кылпача бел, кылпача тон, биздин оюбузча, фразеологиялык тизмек болуп саналат.

Акад. В.В.Виноградов фразеологиялык тизмектин милдеттүү түрдө семантикалык бирдикти түзбөстөн, аналитикалык (жиктелүү) мүнөзгө ээ экендигин, алардын байланыштуу маанидеги сөзүн синонимдер менен

алмаштырууга, окшоштурууга (идентификациялоого) болорун көрсөтөт (1946, 66). Бул пикирди башка орус окумуштуулары да кубаттайт.

Акад. В.В.Виноградовдун эмгектерине чейин лингвистикада сөздүн эки түрдүү мааниси – тике жана өтмө мааниси белгиленип келген жана азыр да белгиленип жүрөт. Бирок акад. В.В.Виноградовдун эмгектеринде тике маани номинативдик жэ эркин маани деп да аталып, өтмө маани жөнүндө толугураак эч нерсе айтылбайт. Мунун натыйжасында сөздүн өтмө мааниси менен фразеологиялык байланыштуу маанисинин өз ара карым-катышы, чеги жөнүндөгү маселе эске алынбайт.

Түркологиялык адабияттарда, анын ичинде кыргыз тил илиминде сөздүн эркин мааниси менен фразеологиялык байланыштуу мааниси да али терең чечиле элек. Ал эми өтмө маани менен фразеологиялык байланыштуу маанисинин карым-катышы жөнүндө бизге белгилүү болгон эмгектерде эч нерсе айтылбайт. Демек, лексикалык маанисинин типтерин белгилөөдөгү мындай абал фразеологиялык тизмектин өзгөчөлүктөрүн аныктоону бир кыйла кыйындатат. Ошол себептен тилдик мындай көрүнүштөр кыргыз тил илиминде бирде фразеологиялык тизмек, бирде татаал сөз катары каралып келаткандыгы да чындык. (Бул жөнүндө караңыз: (1965, 1980, 1986, 1994, 2001, 2003).

Биздин пикирибизче, компоненттердин бири тике, эркин мааниде, калгандары өтмө мааниде турган, же баштапкы маанисинен алыстаган туруктуу тизмектерди да фразеологизмге кошууга болот. Анткени мындай тизмектерде да акад. В.В.Виноградов тарабынан көрсөтүлгөн жогорку белгилер бар. Мисалы, кумурска бел деген тизмектин биринчи компоненти өтмө мааниде туруп, ичке, көрктүү дегенди билгизет, бирок башка сөздөр менен айкалыша албайт. Ал эми экинчи компоненти (бел) тике, эркин мааниде турат. Мындай тизмектердин ар бир компоненти синтетикалык мүнөзгө канчалык ээ болгон сайын, алар фразеологизмге ошончолук даражада жакындайт. Маселен, жогорку сөз тизмегине караганда куурай сан фразеологизмге бир кыйла жакын, анткени мындагы экинчи компонент баштапкы маанисинен азыр-көптүр өзгөчөлөнүп, сандын гана ичкелигин билгизбестен, жалпы эле бут жөнүндө да баяндайт. Демек, бул тизмектин компоненттеринин семантикалык жактан бир бүтүндүккө айлануу мүмкүнчүлүгү бар сыяктанат.

Компоненттердин бири баштапкы маанисинен алыстап, башка сөздөр менен айкалышуу мүмкүнчүлүгүн өтө тарыткан сөз тизмегине мисал катары куландан соо дегенди келтирүүгө болот. Мындагы биринчи компонент жеке өзүнчө турганда «эн», «абдан» деген бөлүкчөлөргө синоним боло албайт. Бирок «соо, таза» деген сөздөр менен айкалышып, жогорку касиетке жетишет.

Ырас, сөздүн өтмө мааниде турушу аркылуу башка бир сөз менен фразеологиялык тизмекти түзөрүн акад. В.В.Виноградов ачык көрсөтпөсө да, анын эмгектериндеги талданган кээ бир фактылардан өтмө маанидеги сөздөрдүн фразеологиялык тизмекте колдонулгандыгын байкоого болот.

Мисалы, **братъ деген** этиш сөздүн «овладевать, подвергать своему влиянию, в применении к чувством, настроениям» маанилеринде эмоционалдык сөздөрдүн баары менен эле эркин айкалыша албастыгын көрсөтөт (1946, 62). Ушул эле сөздүн (братъ) «захватывать рукой» деген мааниси эркин маани экендигин, ошол себептүү кол менен кармоого, колго алууга мүмкүн болгон нерселерди билгизген сөздөр менен эркин айкалыша берерин проф. Е.М.Галкина-Федорук белгилеп, төмөнкү мисалдарды келтирет: **братъ книгу, палку, кусок хлеба, братъ что-нибудь в рот** (1954, 155).

Ошентип, фразеологиялык тизмекке, биздин пикирибизче, төмөнкүдөй туруктуу сөз тизмектери кошулат:

а) курамында эркин жана фразеологиялык байланыштуу маанидеги компоненттери бар туруктуу сөз тизмектери (**кыпча бел, ындыны өчүү, чар тарап, көксөсү суу, кастарын тигүү, айдын тала, айдын көл, аскаар тоо, ак жумал, кебээ курсак; жото жилик, кара өзгөй, кара мүртөз**).

б) курамында эркин жана өтмө маанидеги компоненттери бар туруктуу сөз тизмектери (**кумурска бел, түн баласында, таяк жеш, сокку жеш**)

в) курамында эркин маанидеги жана баштапкы маанисинен алыстаган компоненттери бар туруктуу сөз тизмектери (**куландан соо, чар учкандай**).

Мындай сөздөр фразеологиялык тизмектердин курамдык элементин гана түзө алат. Алар ошол курамдагы бир же бир нече сөзгө айкашкан, андан алыстап кете албаган абалда турат жана тилдин лексикалык курамындагы башка сөздөр менен эркин айкалышып колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Алсак, **өнө бою, жер менен жексен кылуу, калы килем, атагы таш жаруу, сары майдай сактоо, көкөйүнө көк талкандай тийүү, ийиктей имерилүү, үшкүрүгү таш жаруу, сүттөй ак ж.б.**

Бул тизмектердин курамындагы **килем, атагы, көкөйүнө тийүү, имерилүү, үшкүрүгү, ак деген** компоненттер эркин колдонулуучу компоненттер болуп саналат. Ал эми **таш жаруу, сары майдай, көк талкандай, ийиктей, сүттөй** деген компоненттер мүнөздүү түрдө ушул тизмектерде туруп гана өтмө маанилерди (**таш жаруу – абдан күчөө, күч алууну, сары майдай – абдан бекем, көк талкандай – абдан, аябай, сүттөй – абдан, өтө**) билгизет.

Кээ бир фразеологиялык тизмектердин курамында жогоркудай элементтерден бирөө эле эмес, экөө катышып калган учурлар да кездешет. Маселен: **таламандын тал түшүндө, орой көз чарай, тая супа садык чалганда** сыяктуу сөздөр фразеологизмдердин ушул тибине мүнөздүү негизги көрүнүштөрдөн болуп эсептелет.

Фразеологиялык тизмектин эркин маанидеги компоненттеринин башка сөздөр менен айкалышуу мүмкүнчүлүгү кеңири. Ошондуктан эркин маанидеги компонентке карап фразеологиялык тизмекти аныктоого

болбойт. Бул үчүн туруктуу сөз тизмегинин курамында өтө эле аз сандагы (бирин-экин) сөздөр менен айкалышчу компоненттин милдеттүү түрдө болушу, анын маанисинин синонимдер аркылуу гана аныкталышы жана эркин маанидеги компонент менен анын туруктуу айкалышуусу зарыл.

Фразеологизмдердин лингвистикалык табиятын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн терең изилдөө үчүн фразеологизмдердин башка туруктуу сөз айкаштары менен мамилесин, алардын ар биринин бөтөнчөлүктөрүн, жалпылыктарын белгилөө талап кылынат. Бирок кыргыз тил илиминде гана эмес, жалпы тил илиминде да «фразеологизмдер деген эмне?», «фразеологизмдер өз ичинен кандай топторго бөлүнөт?» деген суроолор да али бирдиктүү пикирде чечилбей келе жатат. Кыргыз тил илиминде фразеологизмдердин сөзгө, татаал сөзгө, терминологиялык сөз айкаштарына, этиштин аналитикалык формаларына карым-катышы, макал, ылакаптар жана фразеологиялык бирдиктер, фразеологиялык бир бүтүндүк маани жана өтмө маани деген маселелер али толугу менен изилдөөнүн объектиси болбой келе жаткандыгы чындык.

1. Лексикалык бирдик жана фразеологиялык сөз айкашы

Ушул мезгилдерге чейин жалпы тил илиминде, анын ичинде түркологияда фразеологизмдер менен сөздүн лингвистикалык табияты, алардын өз ара мамилеси бирдиктүү пикирде чечиле элек. Мунун натыйжасында фразеологизм менен сөз тилдик бир эле единица же эки башка единица болуп эсептелеби, аларды тил илиминин бир эле тармагы (лексикология) же эки башка тармагы (лексикология жана фразеология) изилдейби деген суроолорго ар кандай жооптор берилип жүрөт. Мындай абал мектептерде, жогорку окуу жайларында эне тилин окутуу ишине терс таасирин тийгизип, тилдик бир эле көрүнүш (единица) бирде татаал сөз, бирде фразеологизм катары каралууда.

Жогоркудай баш аламандыктан кутулуу үчүн сөз менен фразеологизмди өз ара салыштыра изилдөө, алардын арасындагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды талдоо талап кылынат. Маселенин мына ушул жагын эске алып, сөз менен фразеологизмдин өз ара карым-катышына, ал жөнүндөгү айрым пикирлерге токтололу.

Лингвистикалык адабияттарда фразеологизмдердин сөзгө эквивалент болуу даражасын эске алуу салты бар. Муну чет элдик тилчи Ш.Баллинин, советтик тилчи акад. В.В.Виноградовдун эмгектеринен байкайбыз. Маселен, акад. В.В.Виноградов фразеологиялык ширешмени сөздүн эквиваленти (1947, 24), фразеологиялык биримдикти потенциалдуу эквиваленти (1947, 25) катары карайт. Бирок бул окумуштуулардын эмгектеринде фразеологизмдин кайсы белгилер аркылуу сөзгө эквивалент болору ачык белгиленбейт.

Проф. А.И.Смирницкий советтик тил илиминде алгачкылардан болуп жогорку маселеге өзгөчө көңүл буруп, фразеологизмдер семантикалык

жактан бир бүтүндүктү түзүшү жана тилде даяр единица катары жашап, речте ошол калыбында колдонулушу боюнча сөзгө эквивалент болорун белгиледи (1956, 203). Мына ушул пикирдин таасири менен кээ бир окумуштуулардын (1954; 1959, 27-33) кайсы белгилер боюнча фразеологизмдин сөзгө окшошорун көрсөтүүгө көбүрөөк көңүл бургандыгы, бирок алардын арасындагы бөтөнчөлүктөргө анча назар салынбагандыгы байкалат. Ошонун натыйжасында Н.П.Рогова фразеологизм «сөздүк курамдын ажырагыс бөлүгү болуп саналат, анткени фразеологиялык түрмөк тилде маанилүү функцияны, сөздүн функциясын аткарат», - дейт (1954, 33).

Фразеологизмди сөздүк корго кошуу түрк тилдери боюнча жазылган кээ бир эмгектерден кезигет. Мисалы, өзбек тилчиси М.Рузикулова: «...идиомалар сөздүк корго кирет да, анын өнүгүшүнө жана байышына таасирин тийгизет», - деп жазат (1966, 9).

Экинчи бир окумуштуулар фразеологизмдин сөзгө эквивалент экендигин изилдегенде, алардын (сөз менен фразеологизмдин) арасындагы жалпылык менен чектелбестен, айырмачылыгын да көрсөтүшөт. Мындай окумуштуулардын катарына Н.А.Кирсанова (1961), П.П.Калинин (1956) кирет. Бирок П.П.Калинин фразеологизм менен сөздүн арасындагы олуттуу өзгөчөлүктөрдү белгилесе да, фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдикти жеке сөз сыяктуу эле сөздүк корго кошот (1966, 36).

Сөз менен фразеологизмдин лингвистикалык табиятынын, өз ара карым-катышынын туура чечилиши тил илиминин тармактарын, алардын өз ара мамилесин туура белгилөөгө шарт түзөт. Эгерде фразеология сөздөн лингвистикалык табияты боюнча айырмаланбаса, анда, жогорудагы окумуштуулар айткандай, сөздүк корго кошулат да, лексикологиянын изилдөө объектисине кирет. Мындай учурда фразеологиянын изилдөө объектиси бир кыйла тарып калат. Сөз менен фразеологизм лингвистикалык табияты боюнча өз ара айырмаланса, алар тилдик эки башка единица катары таанылса, анда фразеологизмди сөздүк корго кошпостон, фразеологиялык корго кошууга туура келет. Бул учурда сөз лексикологиянын, фразеологизмдер фразеологиянын предмети болуп калат.

Кыргыз тилинин фактыларына караганда, сөз менен фразеологизмдин арасында бир кыйла окшоштуктар (жалпылыктар) жана айырмачылыктар бар. Алардын жалпылыктары төмөнкүлөр:

а) фразеологизмдер семантикалык жактан бүт бойдон ширелишип, бир бүтүндүктү түзөт. Ошондуктан сөз сыяктуу эле объективдүү чындыктагы ар кандай көрүнүштөрдү, кыймыл-аракетти ж.б. атоо, түшүндүрүү үчүн кызмат кылат: кол жоолук, кызыл камчы, тоң моюн, кекиртеги талга илинүү, ак койдон анкоо, боз койдон момун, ак көрпө жайыл, сары ооз балапан, битин сыгып канын жалаган, сиркеси суу көтөрбөө ж.б.

Семантикалык жактан мындай бир бүтүндүк көпчүлүк фразеологизмдердин сөзгө синоним болушуна мүмкүнчүлүк берет: тоотпоо – мурду балта кеспөө, сүйүнүү – бити-битине батпоо, уялуу – бетинен оту чыгуу, коркуу – жүрөгү оозуна тыгылуу, берешен – колу ачык, калыс – кара кылды как жарган ж.б.

б) Фразеологизмдердин семантикалык жактан бир бүтүндүктү түзүшү компоненттердин алган ордунун туруктуулугуна да негизделет: *кежигеси*², кер тартуу, колтугуна суу бүркүү, кой терисин жамынган, карышкыр, тили буудай кууруу ж.б.

в) Фразеологизмдердин бир кыйласы сөз сыяктуу эле белгилүү бир сөз түркүмүнө тиешелүү болот. Мисалы: колу чүрүш, кулагынан күн көрүнүү, тил азар, ыйманы ысык (сын атоочтук фразеологизмдер), эки тизгин, бир чылбыр, таман акы, мандай тер (зат атоочтук), жашын суроо, кара жанын карч уруу, ичине кара таруу айланбоо, жаагын жап кылуу (этиштик фразеологизмдер) ж.б.

г) Фразеологизмдер сөз сыяктуу эле синтаксистик жактан бир милдетти аткарат: *Не деген мыкты адам эле! Кабагым-кашым дебей жайнап туруучу* (З.К.); *Калкка тынччылык берсе экен – деп, карапайым эл ак эткенден так этет* (З.К.). Биринчи сүйлөмдөгү фразеологизм (кабагым-кашым дебей) бышыктоочтук, экинчи сүйлөмдөгү фразеологизм (ак эткенден так этет) баяндоочтук милдетти аткарды.

д) Фразеологизмдер сөз сыяктуу эле речте сүйлөм тизмегиндеги башка сөздөр менен синтаксистик байланыштын кандайдыр бир түрү аркылуу тутумдашат, башка сөздөрдү грамматикалык жагынан өзүнө багындырат же өзү башка сөзгө багынат. Бул жагынан сөздөн айырмаланбайт: *Айланадан короз кыйкырып, бостеги сайрап, Какачтын көзү кызарды* (М.Жоошпаев); *Михаил үйүнө келгенден бери жанын жанга уруп жаман арабасын жасап алды* (А.Убукеев); *Кетер эле, бирок мындай май талканга жетпейт* (Р.Шүкүрбеков); *Ак төөнүн карды жарылган берекелүү күз* (Т.Сыдыкбеков).

Жогорудагы мисалдардын биринчисинде көзү кызарды деген фразеологизм бар. Ал «Какачтын» деген сөздү багындырып, аны менен кыйышуу (таандык) байланышы аркылуу тутумдашкан. Экинчи мисалдагы жанын жанга уруп «жасап алды» этишине багынып, ыкташуу аркылуу байланышкан. Үчүнчү мисалдагы май талкан «жетпейт» этишине багынып, барыш жөндөмөсүндө турат. Акыркы мисалдагы ак төөнүн карды жарылган «күз» деген зат атооч менен ыкташа байланышкан.

ж) Лексикадан өз ара синонимдик катышта турган сөздөр кезиккен сыяктуу, фразеологизмдерден да өз ара синонимдик катышта турган фразеологиялык бирдиктер кезигет. Маселен: зыкым – сараң, кежир – кыйык, суусоо – чаңкоо, тың – чыйрак, көп – мол ж.б. Булар өз ара синонимдик катыштагы сөздөр, ал эми чычканга кебек алдырбаган –

битин сыгып канын жалаган, кезигеси жок – кезигеси кер тарткан, тили оозуна батпоо – тандайы катуу, чач этектен – иттин кара капталынан деген фразеологизмдер бири-бирине синонимдик катышта турат, ошону менен катар алар жогоруда келтирилген жеке, айрым сөздөр менен да синонимдик катышты түзө алат.

з) Лексикада жеке, айрым сөздөрдө көп маанилүүлүк кезиккен сыяктуу, фразеологизмдерге да көп маанилүүлүк мүнөздүү.

Мисалдар: *Этек-жени жайылуу*: 1. Жыргап-кууноо, иши оңолуу. *Айнагүл чатырап гүлдөп, этек-жеңи жайылып, кулпуруп турган чагы да* (Сыдыкбеков); 2. Бала-чакалуу болуу, укум-тукуму өсүү. *Бүбүнүн этек-жеңи жайылып, очор-бачар болуп отурат* (Жантөшев).

Көз жумуу. 1. Каза болуу, дүйнөдөн өтүү, өлүү. *Жол көрсөтүүчү атасы Абдыраман көз жумган* (Сыдыкбеков); 2. Тобокел кылуу, мейлиге салуу. *Бул жолу байбичеңиздин амал-айласына көз жума албайсыз* (Сыдыкбеков). *Жок, мен булардын баарына көз жума албайм.*

и) Фразеологизмдердин компоненттери тыным аркылуу бири-биринен дээрлик ажыратылбайт. Бул жагынан проф. С.К.Кенесбаевдин фразеологизмдер акцентуациялык жактан бир бүтүндүк түзүү тенденциясына ээ экендиги жөнүндөгү пикирине кошулса болот (1954). Демек, фонетикалык жагынан да фразеологизмдердин сөзгө жакындыгы сезилет.

Биз жогоруда келтирилген фактылардын негизинде сөз менен фразеологизмдердин карым-катышына жана жалпылыктарына токтолдук.

Сөз менен фразеологизмдердин төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү бар экендигине бир катар фактыларды келтирели:

а) Сөзгө караганда фразеологизмде экспрессивдик-эмоционалдык касиет басымдуулук кылат. Мындай өзгөчөлүктү даана байкоо үчүн маани жактан өз ара жакын болгон сөздөр менен фразеологизмдерди салыштырып, алардын арасындагы өзгөчөлүктү (айырманы) ажырата билүү зарыл экендигин байкайлы: **зыгыр чычыруу, жүрөгүнүн сары суусун алуу, жүрөгүн өлтүрүү** деген фразеологизмдер «коркутуу», **казаны оттон түшүү, тишинин кирип соруу, кекиртегин талга асуу** деген фразеологизмдер «ач калуу» сыяктуу сөздөргө караганда күчөтүү оттеногуна ээ болуп турат.

Төмөнкү фактыларды да салыштырып көрөлү: **кагуу – оозун аппак кылуу, кыйноо – жашын суроо, кайгыруу, кейүү – кан жутуу, жалынуу – өпкөсүн калбыр кылуу, мактоо – жерге-сууга тийгизбөө, зыкым, сараң – битин сыгып, канын жалаган, уялуу – бетинен оту чыгуу ж.б.** Ушул сыяктуу өзгөчөлүктөрдүн болушу фразеологизмдердин маанилерин дайыма эле бир сөз менен түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк бере бербейт. Мисалы, **ак койдон аңкоо, боз койдон момун болуу** – билсе да билмексенге салып коюу, **айы онунан туу** – иши оңолуу, жолу болуу, **ажыдаардын куйругун басуу** – каарына калуу, кырсыктуу, чатак ишке

кабылуу, таш тиштегендей болуу – жаагы жап болуу, кайрып сөз айта албоо деп түшүндүрүлөт. Демек, фразеологизмдердин маанисинин сөзгө эквивалент коюлушунун белгилүү даражада шарттуу экендиги көрүнөт.

б) Фразеологизм менен сөздүн айырмасы грамматикалык түзүлүшүнөн да байкалышы мүмкүн. Анткени жөнөкөй сөздүн курамында негизги морфемадан – уңгудан бирөө гана болсо, фразеологизмдин курамында эң кеминде экөө же андан да көп болууга тийиш. Бул жагынан жөнөкөй сөз фразеологизмден олуттуу түрдө айырмаланат.

в) Сөздөр кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, ошол сөз түркүмүнүн грамматикалык категориялары менен толук түрдө өзгөрөт. Ал эми фразеологизмдер чектелген түрдө гана өзгөрөт. Мисалы: таш тиштөө, итке минүү, аягы асманга чыгуу, жер-жеберине жетүү, тамырына балта чабуу деген фразеологизмдер этишке тиешелүү болсо да, учур чактагы формасы кезикпейт. Жел өпкө, жел таман, чуу куйрук, кызыл камчы, кызыл кекиртек, кара жаак фразеологизмдери сын атоочко кирсе да, сын атоочтун даражалары боюнча өзгөрбөйт.

г) Орус окумуштуусу Н.М.Шанскийдин пикири боюнча (1985), фразеологизмдер менен сөздөрдүн дагы бир маанилүү айырмачылыгы алардын түзүлүштүк өзгөчөлүктөрү менен грамматикалык турпатына байланыштуу. Сөздөр өз алдынча колдонула албаган бөлүктөрдөн – морфемалардан турат (бул эрежеге сөздүн уңгусу гана баш ийбейт). Морфемалар сөз курамында гана өкүм сүрүп, грамматикалык жактан өзгөрбөйт. Фразеологизмдин тутумундагы бөлүктөр болсо өзүнчө грамматикалык формага ээ сөздөр болуп эсептелет. Мисалы: төбөсү көккө жетүү, колтугуна суу бүркүү ж.б.

Кыргыз тил илиминде фразеология мектеп грамматикалырында, жогорку окуу жайларына арналган окуу китептеринде типтүү программаларга ылайык лексикология менен бирдикте, анын бир бөлүмү катары каралып жүрөт.

Жогоруда келтирилген фактылар фразеологизм менен сөздүн арасында кыйла жалпылыктар жана олуттуу айырмачылыктар бар экендигин көрсөтөт. Ошондуктан фразеологизм менен сөздү бардык жагынан барабар келген бирдей көрүнүш катары эсептебестен, өз ара эң тыгыз байланышкан, бири-биринен спецификалык бөтөнчөлүктөрү боюнча айырмаланган эки башка көрүнүш катары караган он. Мына ошондо сөз лексикалык, фразеологизм фразеологиялык единица болуп чыгат да, алар тил илиминин эки башка тармагында: сөз – лексикологияда, фразеологизм – фразеологияда изилденет.

2. Фразеологизмдер жана эркин сөз айкашы

Кыргыз тил илиминде эркин сөз айкашы менен туруктуу сөз тизмектеринин, анын ичинде фразеологизмдердин окшоштуктары жана айырмачылыктары атайын изилдөөгө алынбаса да, жогорку окуу жайларына арналган окуу куралдарында жана окуу китептеринде

синтаксистик категорияларга байланыштуу эске алынып жүрөт (1995, 11-16). Биз бул иште кыргыз тилинин фактыларына ылайык аталган категориялардын карым-катышына, тагыраак айтканда, окшоштуктарына жана өзгөчөлүктөрүнө токтолмокчубуз.

Фразеологизмдер менен эркин сөз айкашы экөө эки башка категория. Булар этимологиялык жактан гана бири-бирине дал келет.

Фразеологизмдер эркин сөз айкашынын базасында жаңы лексикалык мааниге ээ болуу аркылуу речте, сөз жүрүп жаткан учурда, даяр бир бүтүн единица катары колдонулат. Ал эми эркин сөз айкашынын компоненттери речте даяр, бир бүтүн единица катары колдонулбайт. Алар айтылуучу пикирге ылайык тандалып алынат да, грамматикалык жактан өз ара байланыштырылат. Маселен: «атчан киши», «чоң айыл», «жоолукчан келин» деген сөз айкаштарын «карагер атчан киши», «боз атчан сакалдуу киши», «бак-дарактуу чоң айыл», «жолдун жээгиндеги чоң айыл», «ак жоолукчан келин», «кызыл жоолукчан кара тору келин» ж.б. деп, айтылуучу пикирге, пикир алышуунун шартына ылайык тандап, грамматикалык жактан уюмдаштырып алууга болот. Ошондуктан эркин сөз айкаштарынын компоненттеринин өз ара байланышы ошол учурга ылайык пайда болгон убактылуу байланыш болуп эсептелет. Мына ушул шарт эркин сөз айкашынын компоненттеринин айтылуучу пикирге ылайык өзгөрүлүп, башка сөздөр менен эркин айкалышына мүмкүнчүлүк берет. Демек, эркин сөз айкашындагы компоненттердин байланышы өзгөрмөлүү байланыш болуп саналат.

Фразеологизмдердин бир кыйласы үстүртөдөн караганда эркин сөз айкашына окшошот, себеби алардын экөө тең түзүлүшү жактан экиден кем эмес маанилүү (негизги) сөздөрдүн айкалышынан турат, ээ менен баяндооч сыяктуу (предикативдик) катышта болбойт.

Буга карата орус тилинин академиялык грамматикасында сөз айкашына төмөнкүдөй аныктама берилген: «Грамматические единства внутри предложения, состоящие не менее чем из двух полнозначных (не служебных) слов, называются словосочетаниями» (1954, 10).

Бирок жогоркудай окшоштукка карап фразеологизмдер менен эркин сөз айкашын лингвистикалык жактан бирдей касиеттеги көрүнүштөр деп эсептөөгө болбойт. Алардын айырмасы төмөнкүлөрдөн даана байкалат.

Эркин сөз айкашындагы ар бир сөз өзүнүн жеке тургандагы фонетикалык, семантикалык жана грамматикалык касиеттерин сактайт, б.а. алар жеке, өз алдынча турганда фонетикалык кандай түзүлүштө, кандай мааниде (маанилерде), кайсы сөз түркүмүндө турса, эркин сөз айкашынын курамында да фонетикалык ошондой түзүлүштө, ошондой мааниде (же ошондой маанилердин биринде), ошол сөз түркүмүндө тура алат. Мисалы: күмүш кашык, жибек жоолук деген эркин сөз айкаштарынын ар бир сөзү жеке тургандагы фонетикалык, лексикалык.

грамматикалык касиеттеринин чегинен сыртка чыгып кетпейт. (Ырас, сөз айкаштарынын курамында алардын мааниси бир кыйла конкреттелет).

Фразеологизмдердин курамындагы ар бир сөз баштапкы касиетин толугу менен сактай бербейт. Ошол себептен жеке өз алдынча тургандагы фонетикалык түзүлүшүн сактаса да, лексикалык мааниси, грамматикалык касиети боюнча олуттуу өзгөрүүгө учурайт. Мисалы: жүрөгү оозуна тыгылуу, ажыдаардын куйругун басау, сиркеси суу көтөрбөө сыяктуу фразеологизмдердин бардык компонентин сөзмө-сөз эле түшүнүүгө болбойт; керки-балтасы колунда деген фразеологизмдин ар бир компоненти зат атоочко тиешелүү болсо да, ширелишүү аркылуу «шайдоот, чыйрак» деген маанилерди берип, зат атоочтук мааниден алда канча алыстап кеткен.

Эркин сөз тизмегиндеги ар бир сөз жеке, өз алдынча тургандагы касиетин сактагандыктан, алар башка сөздөр менен синтаксистик ар түрдүү байланыштын биринде тутумдаша берет.

Жогорудагы пикирге карап, фразеологизмдердин бардык түрлөрүндөгү ар бир компонент жеке өз алдынча тургандагы лексикалык жана грамматикалык касиеттерин бүт бойдон жоюп жиберет деп эсептөөгө болбойт. Фразеологизмдин курамындагы ар бир компонент синтаксистик жактан өз алдынча милдет аткаруу касиетинен ажыраса да, морфологиялык жактан анча-мынча өзгөрүлүү мүмкүнчүлүгүн сактап калышы ыктымал: таманы тешилди (III жакка таандык), таманын тешилди (II жакка таандык), таманым тешилди (I жакка таандык); көк ала койдой сойду, көк ала койдой соймок.

Фразеологизмдердин курамында тике маанисин сактаган компонент да болот. Мындай өзгөчөлүк айрыкча фразеологиялык тизмектен байкалат. Мисалы: сары майдай сактоо, ийиктей имерилүү деген фразеологизмдердин курамындагы сактоо, имерилүү деген компоненттер өзүнүн тике маанисин сактаган. Ал эми: сары майдай, ийиктей деген компоненттер «абдан, аябай» деген күчөтүү маанисин билгизип, тике маанисинен белгилүү даражада алыстаган. Демек, фразеологизмдин курамындагы бардык компонент жеке, өз алдынча тургандагы касиетинен дайыма эле толук, бүт бойдон ажырабастан, айрымдарынын баштапкы (жеке, өз алдынча тургандыгы) касиети сакталат.

Фразеологизмдер эркин сөз тизмегинин үлгүсүндө (моделлинде) гана эмес, сүйлөмдүн үлгүсүндө да болот: жалгыз бой, жоон моюн, жүүнү бош, кара жаак, куу шыйрак ж.б. үстүртөдөн караганда, булардын түзүлүш үлгүсү төмөнкүдөй сүйлөмдөрдүн түзүлүш үлгүсүнө дал келет: Буту жок. Үйү жылуу. Өтүгү жок ж.б. Кээ бир илимпоздор фразеологизмдердин мындай өзгөчөлүктөрүн эске алып, сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдерди «фразема», сүйлөм формасындагы фразеологизмдерди «туруктуу фраза» дешет (1964, 3). Биздин пикирибизче да, «фразема» деген термин жогорку өзгөчөлүктөрдү чагылдыруу үчүн

жана «лексема», «морфема», «фонема», «сема», «семема» терминдериндей эле өзүнчө өзгөчөлүгү бар тил каражаттарын атоо үчүн орундуу колдонулган.

Сүйлөм менен сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин окшоштугу – чыныгы окшоштук эмес, формалдуу окшоштук, анткени бул типтеги айкаштардын (мейли чыныгы сүйлөмбү же фразеологизмби – баары бир) алгачкы компоненти сүйлөмдүн ээси, кийинки компоненттери сүйлөмдүн баяндоочу сыяктанат. Окшошуу ушуну менен гана бүтөт. Андан ары олуттуу айырмалар аныкталат: сүйлөмдөрүн биринчи компоненти чыныгы ээ, экинчи компоненти чыныгы баяндооч болсо, фразеологизмдин ар бир компоненти синтаксистик жактан жекече милдет аткара албайт. Алар (фразеологизмдин курамындагы сөздөр) ширелишкен бир бүтүн маанини берүү аркылуу бир гана милдетти аткарат. Ошентип сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара байланышы туруктуу аткарган милдети бир болуп эсептелет.

Жыйынтыктап келгенде, эркин сөз айкашы менен фразеологизмдер белгилүү даражада жалпылыктары болгон менен мүнөздүү түрдө спецификалык өзгөчөлүктөрү бар, экөө эки башка категория.

3. Татаал сөздөр жана фразеологиялык бирдиктер

Татаал сөздөр менен фразеологиялык бирдиктерди бири-биринен бөлүп кароо көп кыйынчылыктарды туудурат. Анткени аларды айырмалап турган белгилерди аныктоо критерийлери иштелип чыкпай, түрк тилдериндеги татаал сөздөрдүн орфографиясы жөнүндөгү маселелер ар башкача жол менен чечилип жүрөт (1975, 16).

Көпчүлүк адабияттарда татаал сөз менен фразеологизмдердин айырмасы алардын бирге же ар башка жазылышына ылайык аныкталат, себеби андай тилдерде (орус, француз) татаал сөздөрдүн компоненттери бирге жазылат. Ошондуктан кээ бир окумуштуулар мындай деп жазышат: «Более сложным предоставляется вопрос о разграничении слова и фразеологизма, если укоренилось полуслитное и даже слитное его написание» (1966, 31).

«От обычных слов фразеологизм отличается лишь отдельной оформленностью смыслообразующих и служебных элементов, причем весьма часто лишь орфографическая отдельность препятствует переходу таких единиц в разряд цельных слов» (1963, 49).

Бирок бул белги кыргыз тилине толугу менен туура келе бербейт. Кыргыз тили башка түрк тилдери сыяктуу эле татаал сөздөргө абдан бай. Ошондой болсо да, алардын (татаал сөздөрдүн) көпчүлүгү сөздүктөрдө өзүнчө сөз катары көрсөтүлбөй, ар кайсы компоненттеринин, тактап айтканда, ошол айкалыштагы маанини түзүүгө негиз болуп түшкөн сөздүн уясына берилип, мунун натыйжасында татаал сөздөрдүн саны да эске алынбай, жөнөкөй сөздөрдүн саны гана көрсөтүлүп, тилибиздин лексикалык байлыгы анча так белгиленбей келе жаткандыгы баарыбызга маалым.

Мунун себеби, татаал сөздөр 1953-жылдын 30-майындагы Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун Указы менен бекитилген “Кыргыз тилинин орфографиясындагы” жазуу эрежелерине ылайык берилип келген. Маселен, акад. К.К.Юдахиндин Кыргызча-орусча сөздүгүндө алар өзүнчө реестр катары берилбестен, ошол айкалыштагы маанини түзүүгө негиз болуп түшкөн сөздүн уясына мисал катары же ромб (◊) белгисинен кийин берилген:

Кийиз войлок, кошма; ...өрө кийиз (гладкий войлок); ала кийиз (орнаментированный войлок); туш кийиз (бархатный настенный ковер).

Карга ворона (общее название): көк карга, ала карга, чар карга, көн карга (350-б.) (булардын ар бирине түшүнүк берилет) ж.б.

Бака лягушка (котормосу жана мисалдар келтирилет); ...◊ таш бака черепаха (100-б.).

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүндө татаал сөздөр көбүнчө ромб (◊) белгисинен кийин, ошол айкалышты түзүүчү негизги сөздүн уясында берилет. Мисалы:

Айнек. Түшүнүк жана мисал. ...◊ көз айнек - ... көздү жарык нурдан сактоо үчүн көзгө тагылуучу айнектен жасалган курал.

Айран. Түшүнүк жана мисал. (30-б.). ...◊ аш айран – талкандын акшагы, таруу сыяктуу дан кошулуп уютулган айран. Мисал. (КТС. бир томдук, 30-б.)

Куш. Түшүнүк жана мисал. ...◊ алп кара куш; төө куш; тоту куш; (369-б.) ж.б.

Орус тилинен кыргыз тилине которулуп алынган орус тилинин жөнөкөй сөздөрү да кыргыз тилине татаал сөз катары кабыл алынып, колдонулуп келген. Мисалы: печать – басма сөз, прение – жарыш сөз, ледокол – муз жаргыч, рукопись – кол жазма, очки – көз айнек ж.б.

Жогоруда айтылгандан тышкары, кыргыз тил илиминдеги айрым эмгектерде татаал сөздөр менен фразеологизмдердин ар башка (бөлөк) жазылышы бул эки көрүнүштүн жалпылыктарынын негизги белгилеринин бири катары да каралып келген (1972, 45).

Ошентип, кыргыз тил илиминде татаал сөздөрдүн жазылышына карата мурдагы орфографиялык эрежелердин негизинде бир топ чаржайыттыктар, башаламандыктардын орун алып келгендиги чындык эле. Татаал сөздөрдүн жазылышындагы мындай кемчиликтерди жоюу, аларды бир системага салуу зарыл экендигин учурдун талабы көрсөттү. Мына ушундай жагдайдан улам кыргыз орфографиясынын жазуу эрежелеринин жаңы редакциясын иштеп чыгуу талап кылынды. Анын негизинде Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия тарабынан берилген кыргыз тилинин орфографиясынын жаңы редакциясы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын токтомунун негизинде 2002-жылдын 28-июнунда бекитилди.

Кыргыз тилинин орфографиясынын жазуу эрежелеринин жаңы редакциясында көп маселелер иштелип чыккан. Биз бул иште татаал сөздөрдүн жазылышы жөнүндөгү маселелерге токтолуп, татаал сөздөр менен фразеологизмдердин карым-катышына көңүл бурмакчыбыз. Жаңы редакциядагы калган маселелерге токтолуу биздин максат эмес.

Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин жаңы редакциясында кошмок сөздөрдүн бирге жазылышы төмөнкүдөй берилген:

35-§ Лексикалык мааниси күнүрттөнүп, өз алдынча колдонуу мүмкүнчүлүгүнөн ажырап калган сөздөр менен толук маанилүү сөздөрдүн айкашынан жасалып, бир маани берип турган кошмок (бириккен) сөздөр бирге жазылат: **карамүртөз, көбүнесе, арабак, акиташ, балжууран, денебою, карагат, алмончок ж.б.**

37-§ Эки түгөйү тең өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбой, биригип кеткен сөздөн жасалган кошмок сөздөр бирге жазылат: **асыресе, тиригарак, жексур, колкабыш, ачарбак, ачкүсөн ж.б.**

38-§ Түгөйлөрү маанилик касиеттерин толук сактаганы менен, эркин сөз акашынан айырмаланып, лексикалашып кеткен (эки, үч сөз биригип бир маани туюнтуп калган) кошмок сөздөр бирге жазылат: **көзайнек, аликаракуш, аксарбашыл, ташбака, козукарын, аткулак, айбалта, аттиш, яшказан, айрыкуйрук, кошооз, ачкөз, көкжал, арыкчырай, алагуу, тогузкат, аранжан, колжазма, басмасөз, көзкараш, колбагчы, жолбашчы, аккөнүл ж.б.**

Кошмок сөздөрдүн бөлөк жазылышы

39-§ Түгөйлөрүнүн алгачкы лексикалык мааниси сакталып, толук лексикалашпаган төмөнкүдөй кошмок сөздөр айрым жазылат: **беш күндүк, алты айлык, эгин талаасы, алтын кашык, алтын саат, башкы редактор, бүткүл дүйнөлүк, айылдык кеңеш, райондук кеңеш, ат сарай, кой сарай ж.б.**

41-§ Татаал этиштин ар бир түгөйү айрым жазылат: **отура тур, уктап ал, күтө тур, айттырып ий, сурап чыга кал, жыгылып кете жаздап барып токтоду ж.б.**

42-§ Зат атооч менен этиштен, тактооч менен этиштен куралган кошмок сөздөр да айрым жазылат: **жардам кыл, кол шилте, кол сал, баш тарт, азып чек, өч ал, кол кой, курман бол, таасир эт ж.б.**

Биз татаал сөздөрдүн, тактап айтканда, кошмок сөздөрдүн жазуу эрежелеринин жаңы редакциясы боюнча айрым жазылгандарынын жана бирге жазылгандарынын негизинде татаал сөздөр менен фразеологизмдердин жалпылыктарына, айырмачылыктарына токтолобуз.

Ар кандай тил өзүнүн жалпы элдик, бирдиктүү нормаларына ээ болмоюнча анын адабий тилдик белгилери толукталып, бардык жагынан калыптанган абалга келди деп айтууга мүмкүн эмес. Адабий тилдин жергиликтүү диалектилерден өзгөчөлөнгөн негизги белгилеринин бири болуп анын **нормативдүүлүк касиети** эсептелет.

Тилдик нормалардын жалпы системасы лексикалык, грамматикалык, орфоэпиялык жана орфографиялык нормалардан турат. Ал эми орфографиялык нормалар болсо биздин жазуу речибиздеги сөздөрдүн бир түрдүү жазылышын камсыз кылып, жазуу иштерине да, басма иштерине да практикалык колдонмо болуш үчүн атайын иштелип чыккан официалдуу документ катары бекитилген орфографиялык эрежелер аркылуу системага салынат (1986, 5).

Мына ушундан улам кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдүн, тактап айтканда, кошмок сөздөрдүн ар түрдүү жазылып келишиндеги чаржайыгтыктар кыргыз орфографиясынын жазуу эрежелеринин жаңы редакциясынын принциптеринин негизинде бир системага салынышы туура көрүнүш деп эсептөөгө болот, анткени бул маселелер туура чечилсе, тилдик каражаттардын ар биринин семантикалык табияты туура аныкталат.

Бир катар эмгектерде татаал сөздөр фразеологизмдер жана эркин сөз айкаштары менен да чаташтырылып, ар башка мүнөздөгү көрүнүштөр бирдей типтеги каражаттар катары туура эмес каралып жүрөт. Мисалы, төмөнкү каражаттар: **жашын суроо, жүзү кара, ак таңдай, кастарын тигүү, кол шилте, куу такым, ындыны өчүү, боо түшүү, тири карак, канды (кандуу) моюн ж.б.** айрым сөздүктөрдө (1965; 1980, 123; 1984, 2001) фразеологизм катары каралып жүрсө, кээ бир илимий адабияттарда татаал сөз катары эсептелип жүрөт (1955; 1964; 1994; 2003).

Жогорудагы келтирилген фактылардын айрымдарына талдоо жүргүзүп көрөлү. Тилдин азыркы кездеги абалы боюнча алып караганыбызда, өз алдынча мааниге ээ боло албаган жана тилде өз алдынча колдонулбай, айрым бир туруктуу сөз тизмектеринин курамында гана айтыла турган бир катар сөздөр учурайт. Мындай сөздөр фразеологизмдин өзүнчө бир тиби болгон фразеологиялык тизмектин элементин гана түзө алат.

Бул тизмектин өзгөчөлүгүн билүү үчүн сөздүн эркин мааниси (свободное значение) менен фразеологиялык байланыштуу маанисин (фразеологические связанные значения) билүү талап кылынат, анткени фразеологиялык тизмектин айрым компоненттери эркин мааниде колдонулса, айрым компоненттери фразеологиялык байланыштуу мааниде колдонулат.

Фразеологиялык байланыштуу маани жеке өз алдынча турганда толук түшүнүктүү боло албайт. Тагыраак айтканда, сөздүн мындай мааниси тике маанидеги синонимдерди пайдалануу, катар коюу аркылуу билинет. Маселен, кыргыз тилинде **шилти, өнө, мүртөз, ындын, кастар, нары** сыяктуу сөздөр бар. Булардын кайсы мааниде экендигин дал ушундай абалда (жеке турганда) аныктоо кыйын. Бирок, **көк шилти** – алсыз, өтө начар абал, **өнө бою** – бүт денеси, **кара мүртөз** – катаал, каардуу, **ындыны өчүү** – көңүлү калуу, үмүтү үзүлүү, **жүр нары** – кайдыгерлик, **кастарын тигүү** – душмандык кылуу ж.б.

Акад. В.В.Виноградов фразеологиялык тизмектин милдеттүү түрдө семантикалык бирдикти түзбөстүгүн, аналитикалык мүнөзгө ээ экендигин, андагы байланыштуу маанидеги сөздү синонимдер менен алмаштырууга болорун айтат (1947, 66).

Биздин пикирибизче, жогоруда келтирилген туруктуу тизмектерди фразеологизмдерге кошууга болот, анткени мындай тизмектер акад. В.В.Виноградов тарабынан көрсөтүлгөн белгилерге ээ.

3.1. Татаал сөздөр менен фразеологизмдердин жалпылыктары

Булардын арасындагы эн көп окшоштук субстантивдик жана атрибутивдик фразеологизмдердин, ошондой эле аларга окшогон татаал көрүнүштөрдүн ортосунан байкалат. Булардын арасына чек коюу үчүн, биздин пикирибизче, татаал сөздүн атоо маанисине (номинативность), ал эми фразеологиялык бирдиктин атоо-сүрөттөө мүнөзүнө таянуу керек. Маселен: алтын кашык, алтын саат, эгин талаасы, райондук кеңеш, курман бол, азап чек деген татаал сөздөр предметти, кубулушту, мамилени түз атайт да, жалпы мааниси сөздүн түз маанисинен куралат. Фразеологизмдер болсо каймана-элестүү мааниге ээ болуп, алардын мааниси компоненттердин семантикасына кыйыр түрдө гана байланышат. Муну менен катар фразеологизмдердин эмоциялуу-экспрессивдүү мүнөзүн ж.б. кошумча касиеттерин белгилөөгө болот.

а) Татаал сөздөр да, фразеологизмдер да экиден кем эмес морфеманын (унгу сөздүн) бир бүтүндүккө айланышынан турат. Фактыларды келтирели: беш күндүк, алты айлык, бүткүл дүйнөлүк, ойлоп табуучу – татаал сөздөр; кижигеси жок, мурдун көтөрүү, жел өпкө, колу ачык, колу чүрүш, жел таман – фразеологизмдер.

б) Татаал сөздөрдүн да, фразеологизмдердин да курамындагы ар бир компонент ар башка түшүнүктөрдү билгизбестен, жалпысынан биригип, кандайдыр бир кыймыл-аракетти, белгини, мамилени туюндуруу үчүн кызмат кылат. Ошол себептен компоненттердин жеке, өз алдынча тургандагы маанилерине караганда, жалпы бир бүтүндүк мааниси чечүүчү ролду ойнойт. Маселен, кол сал, баш ийдир, өч ал, кол кой деген татаал сөздөр ар бир компоненти аркылуу түшүнүлбөстөн, аларды ширелишкен бир бүтүндүк мааниси аркылуу түшүнүүгө болот. Ушул сыяктуу эле кижигеси кер тартуу, колтугуна суу бүркүү, жүрөгү жок деген фразеологизмдерди да бир бүтүндүк мааниси боюнча түшүнүүгө болот.

в) Татаал сөздөрдүн да, фразеологизмдердин да курамындагы ар бир компонент сөз жүрүп жаткан шартка, пикир алышуунун максатына ылайык айрым-айрым, өзүнчө тандалып алынып айкалышпайт, тескерисинче, ошол курамы менен бир бүтүндүктү түзгөндөгү табиятына жараша колдонулат. Демек, татаал сөз да, фразеологизм да жөнөкөй сөз сыяктуу эле тилде бир бүтүн, даяр материал катары колдонулат.

Жогоруда келтирилген окшоштуктарга карап, татаал сөз менен фразеологизмдерди бирдей, барабар көрүнүш катары эсептөөгө мүмкүн эмес. Алардын арасында олуттуу айырмачылыктар, спецификалык бөтөнчөлүктөр бар.

3.2. Татаал сөздөр менен фразеологизмдердин бөтөнчөлүктөрү:

а) Кыргыз тилинин фактыларына караганда, татаал сөз менен фразеологизмдердин айырмасы курамындагы компоненттердин сани жагынан да сезилет, анткени татаал сөздөр көбүнчө эки, үч компоненттен турса, фразеологизмдердин компоненттери андан арбындык кылат, синтаксистик түзүлүшү жактан сүйлөмгө да окшошот. Маселен, төмөнкү фактыларды салыштырып көрөлү.

Татаал сөздөр: алты айлык, башкы редактор, бүткүл дүйнөлүк, райондук кеңеш, ойлон табуучу, ат сарай. Келтирилген фактылардагы татаал сөздөрдүн компоненттери экиден ашкан жок.

Фразеологизмдер: кежигеси кер тартуу, башын ташка койгулоо, азат бою тик туруу, кабыргасы кайышуу, көзүнүн агы менен тен айлануу, ак эткенден так этүү, суу жүрөк ж.б. Мында фразеологизмдердин компоненттеринин саны эки жана андан көп экендиги байкалды.

б) Фразеологизмдердин бир катары алгачкы компоненттеринин сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен анча-мынча болсо да өзгөрүлүшүнө жол берет. Татаал сөздөрдүн алгачкы компоненттери андай касиетке ээ эмес. Ошондуктан фразеологизмдердин курамындагы форма жактан өзгөрүүгө мүмкүн болгон бир нече компонент, ал эми татаал сөздүн курамында бир гана (акыркы) компонент болушу мүмкүн. Мисалы:

Фразеологизмдер

тамыр + ы + ма балта чап + ты	кабырга + м кайыш + ты
тамыр + ы + на балта чап + ты	кабырга + н кайыш + ты
тамыр + ы + н + а балта чап + кан	кабырга + сы кайыш + кан

Татаал сөздөр

башкы редактор + дун	райондук кеңеш + тин
башкы редактор + го	райондук кеңеш + ке
башкы редактор + дон	райондук кеңеш + тен

Өтө сейрек болсо да, айрым татаал сөздөрдүн алгачкы компонентине сөз өзгөртүүчү мүчө улана алат. Мисалы, атка минер, бетке чабар. Бирок буга карап алгачкы компоненти сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аркылуу өзгөрөт деп ойлоого болбойт. Себеби андай компоненттер речте ошол калыбын өзгөртүүсүз сактайт. Эгерде алар форма жактан бир аз эле өзгөрсө, татаал сөздүн касиетинен ажырайт (1964, 189). Салыштырыңыз:

атка минер, бетке чабар (татаал сөз); ат минер, бетти чабар (сөз тизмектери).

в) Түркологиялык айрым адабияттарда татаал сөздөрдүн ар башка суроого жооп берип, сүйлөмдүн ар башка мүчөсү боло тургандыгы жөнүндө да айтылат. Бирок тилдик фактылардан далил келтирилбейт (1966, 12). Кыргыз тилинин фактылары мындай пикирге каршы келип, татаал сөздөр сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болорун көрсөтөт (1964, 197).

г) Фразеологизмдер менен татаал сөздөр курамындагы компоненттеринин алган ордун сактоо жагынан бири-бирине жакындашса да, бардык жагынан өз ара дал келе бербейт, анткени татаал сөздөрдүн компоненттеринин алган орду дээрлик алмашпаса, бир катар фразеологизмдердин айрым компоненттери синонимдери менен алмашат, бирок фразеологизмдердин маанисинде өзгөрүү болбойт. Маселен: мурдуна суу жетүү – тумшугуна суу жетүү, колу чүрүш – колу кууш, куйругун толгоо – куйругун буроо, ортосуна от жагуу – арасына от жагуу, куйкасы курушуу – куйкасы тырышуу. Келтирилген мисалдардагы алмашылган компоненттер бири-бири менен синонимдик катышты түздү, маанилерде өзгөрүү болгон жок. Татаал сөздөрдө мындай касиет жок.

д) Фразеологизмдердин курамындагы айрым компоненттер факультативдүү мүнөзгө ээ болуп, бирде колдонулса, бирде колдонулбайт. Мунун натыйжасында фразеологизмдердин ар түрдүү варианттары пайда болот. Мындай өзгөчөлүк татаал сөздөрдөн кезикпейт. Демек, бир катар фразеологизмдерге караганда татаал сөздөрдүн түзүлүш жактан бир бүтүндүккө айланышы басымдуулук кылат.

е) Фразеологизмдер эреже катары бул же тигил нерсенин, кыймыл-аракеттин ж.б. нагыз аталышын билгизбейт, өз аталышы бар нерселерди элестүү, образдуу, экспрессивдүү туюндуруу үчүн колдонулат. Ошол себептен фразеологизмдердин маанисинде экспрессивдүүлүк басымдуулук кылат. Мына ушундан улам фразеологизмдердин маанисин бир эле сөз менен төкпөй-чачпай, дал өзүндөй түшүндүрө коюу мүмкүн болбой калган. Мисалы, алчы-таасын мүлжүгөн деген фразеологизмди куу, митаам деген сөздөр аркылуу түшүндүрүп коюу жеткиликтүү эмес, анткени фразеологизм аркылуу берилген маани сөз аркылуу берилген маанини күчөтүп билгизет. Ошондуктан ал фразеологизмдин маанисин абдан, аябай, өтө эле, эн эле деген сыяктуу күчөтүү маанисиндеги сөздөрдү колдонуу аркылуу туюндурууга болот: жеткен митаам, эн эле митаам, өтө эле куу.

ж) Татаал сөзгө караганда көпчүлүк фразеологизмдер бир кыйла татаал (көп компоненттүү) келет. Ал компоненттер бир бүтүндүккө айлануу процессинде өз ара бири-бирине күчтүү таасир этишип, жалпысынан белгилүү бир сөз түркүмүнө тиешелүү болсо да, ошол сөз түркүмүндөгү сөз өзгөртүүчү категориялар менен толук түрдө өзгөрө бербейт. Мисалы: кежигеси жок, ак жүрөк фразеологизмдери сын атоочко тиешелүү болгону менен, даражалар боюнча толук өзгөрө койбойт. Ошол себептен эн кежигеси жок, абдан кежигеси жок, эн ак жүрөк деген

формалары анча көп кездешпейт. Жабылуу кара инген фразеологизми даражалар боюнча өзгөрбөйт. Ал эми татаал сөздөр болсо, кайсы сөз түркүмүнө кирсе, анын грамматикалык категорияларына эреже катары толук багынат.

3) Фразеологизмдердин компоненттеринин арасына, өтө чектелген санда болсо да, башка сөздүн кошулуп калган учурлары жолукса, татаал сөздүн компоненттеринин арасына башка сөз кыстырылып колдонулбайт. Мисалы: кесип алса кан чыкпаган, көзү жетти деген фразеологизмдерди кесип алса такыр кан чыкпаган, көзү толук жетти деп айта берүүгө болот.

Жогорку сыяктуу өзгөчөлүктөр татаал сөз менен фразеологизмдин тилдик ар башка көрүнүштөр экендигин айгинелеп турат.

Татаал сөздөрдүн өзүнчө түрү болуп метафоралык маанидеги кош сөздөр эсептелет. Маселен: ийри-буйру, быкы-чыкы, женил-желпи, жер-жебер, алда-жалда, алчы-таасы ж.б.

Мындай кош сөздөр семантикалык жактан да, интонациялык жактан да бири-биринен бөлүнбөгөн жеке, айрым сөз катары каралат да, грамматикалык жактан бирдей формада турат, бирдей формада жазылат жана бир сөз катары эсептелет. Ошондуктан бул сыяктуу кош сөздөрдүн бир кыйласы фразеологизмдердин бир компоненти катары милдет аткарууга жөндөмдүү келет: бити-битине батпоо – сүйүнүү, алчы-таасын жеген – митаам, шылуун, асман-айга түйүлүү – макул болбоо, көнбөө, жер-жеберине жетүү – жемелөө, катуу тилдөө, жерге-сууга тийгизбөө – аябай мактоо, алда-жалда менен – араң дегенде, жер-сууга батпоо ж.б. Буга бир нече мисал келтирели.

Уулунун окууга өткөнүн угуп, Сагын карыя бити-битине батпай сүйүндү (“Ала-Тоо”).

- Ээ, үкөм! Чылым менен ичкилик жана да алчы-таасын жеген куулук, мойну жар бербеген жалкоолук, арамзалык эр адамдын аталык касиетин качырат (“Кыргызстан маданияты”).

Шыгайдын өзүн кампачы кылууну айтканда, Сагынбек асман-айга түйүлүп койгонун айтты (Жантөшев).

Баланын кылган ишине нааразы болгон кожоюн аны ичип-жесп, жер-жеберине жетти (Элебаев).

Балалуу болгонумда жер-сууга батпай, көңүлүм кушубак болуп жүрдүм (Абдукаримов).

Ошондо экөө тен жетекчилерге ыйлап-сыктап барып жүрүп, жоопко тартылбай алда-жалда менен араң калышкан (Исмаилов).

Татаал сөздөр менен фразеологизмдер бири-бирине жакын турган, бирок өздөрүнө тиешелүү бөтөнчөлүктөрү (курамындагы компоненттердин саны, өзгөрүү, өзгөрбөө даражасы, маанилик катыштары) менен айырмаланган каражат экендигин байкоо менен, аларды бардык жагынан барабар келген бирдей көрүнүш катары эсептебестен, өз ара тыгыз байланышкан, бири-биринен спецификалык бөтөнчөлүктөрү аркылуу айырмаланган эки башка көрүнүш катары эсептөөгө болот.

4. Этиштин аналитикалык формалары жана фразеологиялык бирдиктер

Түрк тилдеринде жардамчы этиштер менен түзүлгөн жана компоненттеринин ортосунда аздыр-көптүр туруктуу байланышы бар көп түрдүү айкалыштар бар. Алардын жана фразеологиялык бирдиктердин арасына чек коюу дайыма эле мүмкүн боло бербейт. Ошондуктан сөздүктөрдү түзүү тажрыйбасында алар бир учурда фразеологизм катары берилсе, экинчи бир учурда өзгөрүлмөлүү сөз айкашы катары берилип жүрөт.

Этиштин аналитикалык формалары менен фразеологиялык бирдиктердин арасындагы айырмачылык алардын компоненттеринин лексикалык, грамматикалык маанилеринин мүнөзүнө байланыштуу.

Негизги этиш менен көмөкчү функциядагы оошмо этиштин, же нагыз көмөкчү этиштин айкашынан түзүлүп, кыймыл-аракеттин ар түрдүүчө өтүш сыпатын, модалдык жана башка маанилерди билгизүүчү формалар этиштин аналитикалык формалары деп аталат. Мындай формалар кеминде үч элементтен турат: 1) негизги этиш, 2) ага уланып, аны көмөкчү этиш же көмөкчү функциядагы оошмо этиш менен тутумдаштыруучу мүчө, 3) көмөкчү этиш же көмөкчү функциядагы оошмо этиш: *айт+a жазда, бер+e сал, черт+ин ий, кел+ген экен, ор+ун ташта, көчүр+ун кой, үз+үн ал, башта+n жибер* ж.б.

Аналитикалык формалардын лексикалык маанилери негизги этиштер аркылуу туюндурулат. Жогорудагы аналитикалык формалардын лексикалык маанилери: *айт, бер, черт, кел, ор, көчүр*. Алардын грамматикалык маанилери негизги этишке уланган мүчө менен андан кийинки көмөкчү этиштин же көмөкчү функциядагы оошмо этиштин ажырагыс бирдиги аркылуу берилет.

Эгерде булардын бирин эле өзгөртсөк, анда аналитикалык формалардын грамматикалык маанилери да өзгөрүлөт. Ошондуктан *иштеп отур, иштеп тур, иштей тур, иштеп сал, иштей сал* деген аналитикалык формалар өз ара алмаштырыла бербестен, туюндурулуучу мааниге ылайык тандалып колдонулат.

Аналитикалык этиштердин тутумунда сөздөр өздөрүнүн номинативдик маанисин сактап, сөз айкашынын жалпы мааниси аны түзгөн компоненттердин маанисинен куралат. Мындай сөз тизмектериндеги жардамчы этиш лексикалык же грамматикалык маанинин боекчосун билдирет. Бул өндүү сөз айкаштары фразеологиянын объектиси болуп эсептелбейт.

Ал эми жардамчы этиштердин сын атооч, зат атооч, чакчыл ж.б. менен айкашуусунан пайда болгон фразеологизмдердин маанилери андагы компоненттердин маанилеринин кошундусу (суммасы) болбойт: *кол иште, баш тарт, азап чек, кой кой, кол сал, иш кыл*.

Жаңы сапаттык түзүлүштө болгон мындай өтмө маанинин келип чыгышында бүтүндөй сөз айкашынын семантикасы өзгөрүп, ага экспрессивдик-эмоционалдык боекчо да кошулат. Фразеологиянын чөйрөсүнө эң алды менен атоочтук компоненти фразеологиялык байланыштуу мааниге ээ болгон, т.а. жардамчы этишсиз өз алдынча лексикалык бирдик катары бул маанисинде колдонулбаган, жана жалпысынан өтмө мааниге ээ болгон туруктуу сөз айкаштарын киргизүүгө болот. Мисалы: бача-оту менен кирүү - 'бир нерсеге абдан берилүү', көз жүмүү - 'көрмөксөнгө салуу'.

Ошону менен катар кыргыз тилинде бул айкаштын атоочтук компоненти өзүнүн түз маанисинде колдонулуп, жардамчы этиш аркылуу кыймыл-аракетти билдирген сөз айкаштары да бар: жардам берүү, кабыл алуу, эшик ачуу, ыраазы болуу ж.б. Булар фразеологиянын чегинен тышкары калат.

Ошентип, аналитикалык түзүлүштөр менен фразеологиялык бирдиктерди бири-биринен ажыратуунун негизги критерийи катары сөз айкашынын өтмө элестүү мааниге ээ болгону же болбогону эсептелет.

5. Макал, ылакаптар жана фразеологиялык бирдиктер

Макал, ылакаптын жалпы элдик касиетке ээ болушу, укумдан-тукумга таралып, узак мезгилдер бою жашашы алардын морфологиялык түзүлүшүнүн туруктуу мүнөзгө ээ болушуна алып келген. Ошондуктан адабиятчылар гана эмес, тилчи-окумуштуулар да макал, ылакаптарга көңүл буруп, алардын тилдеги ордун белгилөөгө, лингвистикалык табиятын аныктоого аракеттенүүдө. Ошентсе да, азыркы мезгилде макал, ылакаптардын тилдеги орду али так белгиленди деп айтуу кыйын, анткени бир катар окумуштуулар буларды фразеологизмдерге кошсо (1954, 33; 1961, 279; 1963, 24), башка бир окумуштуулар, тескерисинче, фразеологизмдерге кошпой, өзүнчө бөлүп карашат (1954, 156).

Фразеологизмди эки түрдүү (кең жана тар) мааниде түшүнүшүп, макал, ылакаптарды кең маанидеги фразеологизмдерге кошкон окумуштуулар да бар (1956). Ошондуктан бул эмгекте макал, ылакаптар менен фразеологизмдердин өз ара мамилеси эске алынып, алардын арасына чек коюу аракети жасалды.

Фразеологизм менен макал, ылакаптардын өз ара карым-катышы лингвистикалык адабияттарда бир кыйла кеңири каралып, алардын окшоштугу жана өзгөчөлүктөрү бизге чейин эле изилдөөчүлөр тарабынан башка тилдердин фактыларына ылайык көрсөтүлгөн. Муну, мисалы, проф. С.К.Кенесбаев, проф. Г.Мусабаев казак тилинин, К.Бабаев түркмөн тилинин, М.Рузikuлова өзбек тилинин фактыларынын негизинде аныкташкан. Кыргыз филологиясында макал, ылакаптар проф. К.К.Юдахин (1940; 1965), Б.Керимжанова (1964), С.Закиров (1962) ж.б. тарабынан жыйналып, кийинки автор тарабынан атайын изилдөөгө

алынган. С.Закиров өзүнүн ушул эмгегинде макал менен ылакаптын жалпысынан дидактикалык жанрга кире тургандыгын, ошондой болсо да, алардын арасында айрым өзгөчөлүктөрдүн бар экендигин орундуу көрсөткөн. Мында макал, ылакап менен фразеологизмдин өз ара мамилеси да аздыр-көптүр эске алынып, төмөнкү айырмалар туура белгиленген: макал, ылакаптардын сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратыла тургандыгы, ал эми фразеологизмдин мындай касиетке ээ болбогондугу; фразеологизмдин маанисин бир сөз менен берүү мүмкүн, ал эми макал, ылакаптын маанисинин бир сөз менен берүү мүмкүн эмес экендиги ж.б. (1962, 103).

Кыргыз тилинин фактылары макал, ылакаптар менен фразеологизмдердин арасындагы окшоштукка караганда айырмачылыктын алда канча басымдуулук кыларын көрсөтөт. Буларга төмөнкүлөр далил болот.

Макал, ылакаптар нечен доорлор бою эл тарабынан кеңири колдонулуп, морфологиялык түзүлүшү жактан бир кыйла туруктуулукка жетишкен. Ошондуктан алардын компоненттерин алган орду боюнча которуштурууга же алардын арасына башка сөз кошууга дээрлик болбой калган. Мисалы: көп түкүрсө көл болот; эл мазар, элден чыккан азар; акылдуу элге тартат, акмак тууганына тартат; дос гүл болсо, душман күл болот; туугандуу бийде ыйман жок; алыш-бериш – туугандыктын белгиси, уруш-кериш – душмандыктын белгиси; акыл тозбогон тон, билим түгөнбөгөн кен деген макалдар ушул түзүлүшүн мүнөздүү түрдө сактайт, олуттуу өзгөрүүгө учурабайт. (Мында макал, ылакаптар көркөм сөз устаттары тарабынан атайын стилдик максатта өзгөртүлгөн, аз да болсо, компоненттеринин арасына башка сөз кошулган учурлар эске алынган жок, анткени мындай өзгөчөлүктөр жалпы элдик мүнөзгө эмес, автордук индивидуалдык мүнөзгө гана ээ).

Макал, ылакаптар да, фразеологизмдер да речте бир бүтүн даяр материал катары колдонулат. Ар бир сүйлөөчү бул экөөнү тең сөз жүрүп жаткан шартка ылайык жаңыдан түзүп отурбайт. Мындай окшоштуктар макал, ылакап менен фразеологизмдердин ортосундагы негизги окшоштуктар болуп эсептелет. Мындан тышкары, айрым, жекече окшошуулар жана жакындашуулар да бар. Маселен, бир кыйла макал, ылакаптардын, айрым фразеологизмдердин компоненттери өз ара тыбыштык жактан жакындашып, аллитерациялык катышта тура алат.

Төмөнкү фактыларды салыштыралы:

Макалдар

Жакшы кушка жаман куш бабы менен теңелет, жакшы кызга жаман кыз багы менен теңелет; кайгы өмүр кесет, калп ырыс кесет; жакшы ката кетирсе, өзүн жемелейт, жаман ката кетирсе, жолдошун жемелейт

Фразеологизмдер

Бити-битине батпоо; кара кылды как жарган; талпагын ташка жаюу; жаагын жап кылуу; ташын талкан кылуу; буту-бутуна тийбөө; керегеси кердөө; оозу мене орок оруу; аягы асманга чыгуу; ыңырчагы ырдоо; азуусун айга жаныган.

Тыбыштык түзүлүшү жактан жогоркудай жакындаша, окшошо айтылган макал, ылакаптар фразеологизмдерге караганда алда канча көп.

Кээ бир макалдар же алардын айрым компоненттери мүнөздүү түрдө өтмө мааниде колдонулат. Мисалы: иши илгери келердин ити чөп жейт деген макалдын ити чөп жейт деген бөлүгү өтмө мааниде: иши өзүнөн-өзү оңолот, иши илгерилейт дегенди билгизет. Бир карын майды бир кумалак чиритет деген макал толугу менен өтмө мааниде: чоң ишти кичинекей эле нерсе бузат деген ойду түшүндүрөт. Мына ушундай көрүнүш фразеологизмге макалды бир кыйла жакындатат.

Фразеологизмдердин макал, ылакаптардан айырмасы:

а) Макалдар адатта тыянактуу ой корутундусун билгизип, өз ара пикир алышууга мүмкүнчүлүк берип, коммуникативдик мааниге ээ болсо, фразеологизм тыянактуу ой корутундусун чыгара албай, дүйнөдөгү ар түрдүү нерселердин, көрүнүштөрдүн аталышын (түшүнүктү) билгизет, б.а. номинативдик мааниге ээ болот.

Мисалы, эр эмгегин жер жебейт, карга карганын көзүн чукубайт, көп түкүрсө, көл болот, өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет деген макалдар ой корутундусун толук чыгара айтса, жен ичинен, жер карама, какаганга муштаган, каны катуу, каруусу казык, башы токмок болгончо, кой терисин жамынган карышкыр, кабыргасын бит жегенче көрбөө деген фразеологизмдер ал касиетке ээ эмес. Ошентип, макалдар ой жүгүртүүнү (суждение), фразеологизмдер анын бир бөлүгүн – түшүнүктү билгизет.

б) Жогорудагы өзгөчөлүк макал менен фразеологизмдин компоненттеринин сан жагынан ар түрдүүчө болушуна өз таасирин тийгизген. Ошол себептүү макалдар фразеологизмдерге караганда көп компоненттүү келип, жөнөкөй же татаал сүйлөмдүн түзүлүшүнө ээ болгон. Алар (макалдар) маани жактан өз ара жакындыгына жана тыбыштык жактан аллитерацияланышына, уйкашуусуна жараша өз ара тизмектешип да колдонулат: эки жакшы баш кошсо – ырыс, бир жаман менен бир жакшы баш кошсо – дурус, эки жаман баш кошсо – күн сайын уруш; уста менен дос болсоң, нар кескенин аларсын, жаман менен дос болсоң, бир батээге каларсың. Ал эми фразеологизмдерде бул сыяктуу түзүлүш жок.

в) Макал, ылакап дидактикалык мүнөздө, тарбия берүү максатында колдонулат, бирок фразеологизмден мындай касиет табылбайт.

Дидактикалык макалдарга төмөнкүлөр мисал боло алат: кылганын киши үчүн болсо да, үйрөнгөнүн өзүн үчүн; аргымактын жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт, азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыншайт; жабыр тарткан элинен мал аяган жигитпи; улук болсон кичик бол; алтоон ала болсон, алдындагыны алдырасын, төртөөң төл болсон, төбөңдөгүнү аларсын.

г) Макал, ылакаптын көпчүлүгүндө ар бир компонент эреже катары тике маанисин сактайт. Ошондуктан аларды сөзгө эквивалент коюу, макал, ылакаптардын ордуна ошондой маани берүү үчүн жеке, айрым сөздөрдү колдонуу мүмкүн эмес.

Макал, ылакаптар ар бир элдин турмуштук бай тажрыйбасынын негизинде пайда болуп, олуттуу мааниси бар окуяны кыска, так жана таамай түшүндүрөт. Макалдардын мындай маанисин түшүндүрүүгө туура келсе, бир эле сүйлөм эмес, бир нече сүйлөм да талап кылынат. Бул жагынан макалдар фразеологизмдерден олуттуу түрдө айырмаланат. Анткени бир катар фразеологизмдердин маанисин бир эле сөз менен берүүгө болот.

Фразеологизмдер морфологиялык жактан кандайдыр бир сөз түркүмүнө тиешелүү болот: чекесине чыккан чыйкан, май талкан, бөдөнүнүн сүтү (зат атоочтук), тили узун, жел өпкө (сын атоочтук), чала өлтүргөн жыландай, кара таандай (тактоочтук), эки колун мурдунга тыгуу, оозун аппак кылуу, мээсине чай кайнатуу (этиштик) ж.б. Ал эми макал, ылакаптар мындай касиетке ээ эмес.

д) Макал, ылакаптарга караганда фразеологизмдердин курамындагы компоненттер форма жактан өзгөрүүгө көбүрөөк жөндөмдүү. Мындай өзгөчөлүк макал, ылакаптардын атооч жана этиш түркүмүндөгү компоненттери менен фразеологизмдердин атооч жана этиш түркүмүндөгү компоненттерин салыштыруудан даана байкалат.

Төбө чачы тик туруу деген фразеологизмди төбө чачын тик турду, төбө чачы тик турду, төбө чачыбыз тик турат деп айта алабыз. Бул мисалдагы чач деген компоненттин таандык категориясы боюнча өзгөргөнүн байкадык. Фразеологизмдердин атооч жана этиш сөздөрдөн болгон бир катар компоненттеринин өзгөрүү жөндөмдүүлүгүн көркөм чыгармалардан алынган төмөнкүдөй фактылар аркылуу да далилдөөгө болот.

1) Отургандардын жүрөктөрү ооздоруна тыгылды. 2) Анын (Анархандын) кансыз бети, салаалап аккан жашы, кыбыраган эрди Алымдын жүрөгүн оозуна тыгылтты. 3) Ачкычы калтырады, көзү алайып, жүрөгү оозуна тыгылды. 4) Мылтык тарс эткенде эле, анын (Карабектин) жүрөгү оозуна тыгылган (К. Жантөшев).

Жогорудагы пикирлерге жана келтирилген мисалдарга карап, бардык эле фразеологизмдер же алардын этиштик жана атоочтук компоненттери форма жактан өзгөрүлө берет, алардагы бир мүчөнүн ордуна ошол эле категориядагы башка мүчөнү колдонууга болот деген ойго келүүгө мүмкүн эмес. Тилибизде белгилүү формада гана калыпташып, өзгөрүлбөгөн фразеологизмдер да бар, бирок алардын саны аз: суу куйду, иттин кара капталынан, уй түгүндөй, каймакка куймак куйгандай, кыздын баласындай.

Макалдардын этиштен жана атоочтон болгон компоненттери белгилүү бир сөз өзгөртүүчү формада турат. Бирок ал формалар айтылуучу пикирге ылайык түрдүүчө өзгөрүлбөйт: мектеп китепсиз болбойт; эмгекчинин эмгеги – байлык, билимдүүнүн билими – байлык; эр эмгегин жер жебейт. Демек, макалдардын компоненттерине (айрыкча акыркысынан башкасына) уланган сөз өзгөртүүчү мүчөлөр өтө туруктуу келип, ошол уңгуларга ширелишип калган сыяктуу абалга жетет.

Ырас, айрым учурларда макалдардын акыркы компоненттерине уланган мүчөлөр кээ бир өзгөрүүлөргө учурашы, башка мүчөлөр менен алмашылышы мүмкүн. Мисалы: бекерчиден теңирим безер, адам катасыз болбос деген макалдардын бекерчиден теңирим безет, адам катасыз болбойт деп айтылганын, устасынан шакирти өтөт деген макалдын устатынан (устасынан) шакирти өтүптүр болуп колдонулганын байкайбыз. Бирок мындай учурлар аз.

з) Фразеологизмдин ар бир сөзү синтаксистик жактан өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Алардын бардыгы биригип келип, бир гана милдетти аткарат. Макал, ылакаптардын ар бир сөзү өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат же аткарууга жөндөмдүү келет. Мындай өзгөчөлүктөрдү билүү үчүн төмөнкү мисалдарга көңүл буралык:

1) Жоо аяган жаралуу, 2) Өнөрлүү өргө сүйрөйт, 3) Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат, 4) Жапектин атасы Жоробай кой оозунан чөп албаган момун адам боло турган (К.Жантөшев). 5) Андан бери айлар өтгү, бирок иштери чеке жылытпады (“Аалам”).

Жогорудагы биринчи үч мисал макалдардан алынды. Алардын компоненттери синтаксистик жактан кайсы милдетти аткарып тургандыгына көңүл буралы. Биринчи макалда жоо аяган эинин, жаралуу баяндоочтун милдетин аткарган. Экинчи макалда өнөрлүү – субстантивацияланган сын атоотук ээ, өргө – орун бышыктооч, сүйрөйт – этиштик баяндооч. Үчүнчү макалда эки жайылма ээ (билеги күчтүү, билими күчтүү), эки толуктооч (бирди, миңди) бар; жыгат эки жолу кайталанып айтылган да, экөөндө тең сүйлөмдүн баяндоочу болуп түшкөн.

Акыркы эки мисалдын курамында фразеологизмдер бар: анын бири (кой оозунан чөп албаган), төрт сөздөн турса да, сүйлөмдө жалпысынан аныктоочтук милдетти аткарган; экинчиси (чеке жылытпады), эки сөздөн туруп, жалпысынан баяндооч болуп түшкөн.

и) Макал грамматикалык түзүлүшү жагынан сүйлөмгө туура келгендиктен жана ой корутундусун чыгара айткандыктан, өз алдынча интонацияга ээ болуп (1967, 8), башкалардан айырмаланып турат. Ошондуктан аны башка сөздөр менен байланыштыруу үчүн де этишинин ар түрдүү формалары колдонулат (1946, 41).

1) “Токмогу күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет” дегендей, эл бийлеген чоңдордун буйругу күчтүү болуп... (К.Жантөшев). 2) – Капа болбо, Алым! «Ат баспайм деген жерин үч басат» деген макал чын болсо, келермин... (К.Жантөшев). 3) «Эңкейгенге эңкейгин башын жерге тийгенче; чалкайганга чалкайгын төбөң көккө тийгенче» дегенсип, Ала-тоо аскаларын аркайтып... башын асманга тийгизчүдөй болот (К.Жантөшев).

Кыскача жыйынтык кылсак, макал, ылакаптар да фразеологизмдер сыяктуу эле речте бир бүтүн материал катары даяр түрдө колдонулат, ар бир сүйлөөчү аларды сөз жүрүп жаткан шартка ылайык жаныдан түзүп отурбайт. Мына ошол себептен макал, ылакаптын курамындагы сөздөр да

сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен эркин өзгөрүлбөйт. Ушуну менен алардын арасындагы негизги окшоштуктар бүтөт. Андан ары макал, ылакаптардын фразеологизмдерден олуттуу өзгөчөлүктөрү байкалат. Маселен, макал, ылакаптардын курамындагы сөздөр тике же өтмө маанилердин биринде колдонулууга жөндөмдүү болсо, фразеологизмдердин курамындагы сөздөр андай касиетке ээ эмес. Мындай өзгөчөлүк макал, ылакаптар менен фразеологизмдердин синтаксистик жактан аткарган милдеттеринин ар башкача болушуна мүмкүнчүлүк түзгөн. Макал, ылакаптардын курамындагы сөздөр жеке, өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарууга жөндөмдүү келсе, фразеологизмдердеги сөздөр ал касиеттен ажырап, бардыгы биригип бир гана милдетти аткарууга жөндөмдүү болуп калган.

Макал, ылакаптар ой корутундусун чыгарып, турмуштук олуттуу мазмундагы окуяны кыска, так, таамай түшүндүргөндүктөн, мааниси боюнча жеке, айрым сөзгө дал келбейт жана бүт курамы менен белгилүү бир сөз түркүмүнө тиешелүү болбойт. Фразеологизмдер, тескерисинче, ушундай сапатка ээ.

5. Фразеологиялык калька

Кыргыз тилинин калыптанып өнүгүш тарыхы өтө узак мезгилди кучагына алат. Анын коомдук турмушу, жашоо тиричилиги, дүйнөгө көз карашы нечен кылымдар бою калыптанып, жаңыланып өзгөрүп, өнүгүп келди жана өнүгүп жатат. Кыргыздар башка элдер менен да түрдүүчө байланыш-катышта болду, аралашты. Ошого жараша кыргыз тилинин лексикалык курамы да өзгөрүүгө учурап, жаңы сөздөр, сөз маанилери менен толукталып, байып отурду.

Жаңы лексикалык каражаттар, биринчи кезекте, тилдин өзүнүн негизи болгон сөздөрдүн базасында жаралса, экинчиден башка тилдерден кабыл алынган даяр лексикалык каражаттардын эсебинен да толукталып турат. Буга мисал катары орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кирген көптөгөн жаңы сөз байлыктарын келтирүүгө болот (1968).

Кыргыз лексикасы даяр сөз каражаттарын кабыл алуу менен гана чектелбестен, кыргыз тилиндеги жаңы сөздөр, сөз айкаштары, составдык терминдер, фразеологизмдер, жаңы лексикалык маанилер калька (сөзмө-сөз которуу) жолу менен да пайда болду. Аталган тил каражаттарын мындай жол менен кабыл алуу өтө татаал жана көп кырдуу маселе.

Кыргыз тил илиминде туруктуу сөз тизмектеринин калька жолу менен кабыл алынышы жогорку окуу жайларына арналган окуу китептеринде же бирди-жарым илимий эмгектерде жалпы обзор катары эскерилгенин көңүлгө албаганда, бул маселеге арналган атайын илимий изилдөөлөр жокко эсе.

Ырас, филология илимдеринин доктору, проф. Ж. Мамытов өзүнүн «Кыргыз тилиндеги неологизмдер» деген эмгегинде жаңы сөздөрдүн

жасалышындагы кальканын ролуна кайрылып, орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн, сөз тизмектеринин кыргыз лексикасын байытуудагы ролу жөнүндөгү маселелерге токтолуу менен, бир катар жаңы сөздөрдүн жасалышы көбүнчө калька жолу менен ишке аша тургандыгын кыргыз тилинин бай фактыларынын негизинде кенйри талдоого алган. Автор өзүнүн бул изилдөөсүндө неологизмдердин, тагыраак айтканда, жаңы сөздөрдүн кабыл алынышын мезгилдерге бөлүп карап, алардын калькаланыш ыкмаларын өзүнчө классификациялаган. Мында көбүнчө жеке, айрым сөздөрдүн, татаал сөздөрдүн, кээ бир терминдердин, бир аз туруктуу сөз тизмектеринин кабыл алынышындагы, калькаланышындагы өзгөчөлүктөргө көңүл бурулган. Бирок аталган эмгектин изилдөө планы башка, анын үстүнө бул иште жаңы сөздөрдүн (неологизмдердин) кабыл алынышы белгилүү мезгилдерди гана камтыйт.

Ушул сыяктуу жагдайларды эске алуу менен биз бул ишибизде фразеологиялык калька жөнүндөгү маселеге токтолмокчубуз.

Кыргыз лексикасынын байышында башка тилдерден кабыл алынган жеке, айрым сөздөрдүн, татаал сөздөрдүн тийгизген таасири кандай зор болсо, фразеологизмдердин ролу да ошондой. Орус тилинен кыргыз тилине кабыл алынган жеке, айрым сөздөр, татаал сөздөр түздөн-түз өздөштүрүлсө, же калька жолу менен кабыл алынса, фразеологизмдерге негизинен калькалоо гана мүнөздүү. Бул болсо жеке, айрым сөздөргө караганда фразеологизмдердин табиятынын (түзүлүш үлгүлөрүнүн, бир бүтүндүк маанисинин) башкача экендигинин далили боло алат.

Кыргыз тилине башка тилдерден (бул учурда орус тилинен) сөзмө-сөз которулуп алынган түрмөктөрдүн натыйжасында пайда болгон фразеологизмдер фразеологиялык калька деп аталат.

Орус тилиндеги фразеологизмдердин кыргыз тилине которулушу так да, так эмес да болушу мүмкүн. Ошодуктан фразеологиялык калька так калька (точная калька) жана так эмес калька (неточная калька) болуп экиге бөлүнөт.

1. Так калька. Кальканын мындай түрүндө фразеологизмдердин компоненттеринин курамындагы сөздөрдүн саны, алардын орун тартиби жана алардын жайгашуусу орус тилиндеги калыбын өзгөрүүсүз сактайт.

Маселен: дубал газета (стенная газета); класс жетекчи (классный руководитель); балдар бакчасы (детский сад).

2. Так эмес калька. Орус тилиндеги фразеологизмдерди кыргыз тилине божомолдоп которуунун натыйжасында так эмес калькалар пайда болот. Болжолдуу же божомолдоп которуунун негизинде фразеологизмдердин курамындагы сөздөрдүн саны же орун тартиби туура келбей калышы мүмкүн. Маселен, бул сыяктуу так эмес калькалардын үлгүсү катары төмөнкүлөрдү келтирүүгө болот: биздин көчөдө да майрам болор (будет и на нашей улице праздник); балык да эмес, эт да эмес (ни рыба, ни мясо); жүрөгүнө жакын алуу (принимать близко к сердцу); жеңил

буунуз менен (с легким паром); түнүнүз бейпил болсун (спокойной ночи); ысык да эмес, суук да эмес (ни холодно, ни жарко).

Келтирилген мисалдардын биринчи экөөндө фразеологизмдердин курамындагы сөздөрдүн саны бири-бирине дал келген жок. Кийинки мисалдарда фразеологизмдердин орун-тартиби туура келбей жана орундары алмашылып да түштү.

Мындан тышкары, орус тилиндеги фразеологизмдер кыргыз тилине курамындагы сөздөрдүн толук же жарым-жартылай которулушу аркылуу кабыл алынат. Мунун натыйжасында фразеологиялык калькалар толук жана толук эмес болуп бөлүнөт.

1. Толук эмес калька. Фразеологизмдердин орус тилинен кыргыз тилине толук эмес которулушу же кабыл алынышы толук эмес кальканын пайда болушуна алып келет, бул учурда фразеологизмдин айрым компоненти (компоненттери) которулуп, кыргыз тилинин ички каражаттары аркылуу берилет, ал эми калганы (калгандары) өзгөрүлбөй, ошол калыбында сакталат. Мындай типтеги толук эмес калькаларга мисал катары төмөнкү фразеологизмдерди келтирүүгө болот: нервге ойноо (играть на нервах); буксирге алуу (брать на буксир); эл агартуу отличниги (отличник народного образования) ж.б.

2. Толук калька. Орус тилиндеги туруктуу сөз тизмектеринин түзүлүшү боюнча жасалган фразеологизмдердин түзүүчү курамы бүт бойдон кыргыз тилинин каражаттары аркылуу туюнтулуп, толук калькаланат. Мындай типтеги толук калькаларга төмөнкү фактыларды келтирүүгө болот: бир буроосу жетпейт (один винтик не хватает), эл чарба көргөзмөсү, жогорку окуу жайы, күн тартиби, балдар үйү, окуу бөлүмүнүн башчысы ж.б.

Орус тилинен кыргыз тилине негизинен атоочтук жана этиштик фразеологизмдер калькаланат. Бул болсо бардык сөз түркүмдөрүнүн ичинен фраза түзүү борбору зат атооч жана этиш экендиги менен түшүндүрүлөт.

Атоочтук фразеологиялык калькалар өзүнүн бир бүтүндүк мааниси жана анын үлгүлөрү боюнча төмөндөкүдөй эки топко бөлүнөт: а) адамдарды мүнөздөөчү же белгилөөчү фразеологиялык калькалар; б) нерселердин, буюмдардын колдонулушун белгилөөчү фразеологиялык калькалар.

1) Биринчи типтеги фразеологиялык калькалардын тирек сөздөрү (стержневые слова) тике жана өтмө мааниде болушу мүмкүн. Маселен, кой терисин жамынган карышкыр (волк в овечьей шкуре) жана ак сөөк (белая кость). Бул фразеологизмдердин тирек сөздөрү карышкыр (волк) өтмө метафоралык жана сөөк (кость) өтмө метонимиялык мааниде. Жогорку Советтин депутаты (депутат Верховного Совета). Мындагы тирек сөз депутат (тике) түз мааниде колдонулган.

Кээде өтмө мааниде колдонулган тирек сөздөр калькаланганда тике маанидеги сөз менен алмашылып калат: действующее лицо – катышуучу адам, должностное лицо – кызмат адамы. Заттык фразеологизмдердин тирек сөздөрү көпчүлүк фразеологизмдерде кыргыз тилине түз маанисинде калькаланат, анткени алар элестүү мүнөзгө ээ эмес, булар белгилүү адамдарды, нерселерди же абстракттуу маанидеги түшүнүктөрдү аныктоо үчүн колдонулат. Мындай фразеологизмдерге төмөнкүлөрдү келтирүүгө болот: действительный член Академии наук – илимдер академиясынын анык мүчөсү, заведующий учебной частью – окуу бөлүмүнүн башчысы, трудовые резервы – эмгек резервдери, комната отдыха – эс алуу бөлмөсү ж.б.

Атоочтук фразеологизмдерге салыштыра караганда этиштик фразеологизмдердин калькалары кыргыз тилинде сейрек учурайт. Мисалы: суудан кургак чыгуу (выйти сухим из воды), башын жоготуу (терять голову), бутуна тургузуу (поставить на ноги), бир ок менен эки коен атуу (убить двух зайцев), маселени кабыргасынан коюу (поставить вопрос ребром), жүрөгүнө жакын алуу (принимать близко к сердцу), мышык-чычкан ойноо (играть в кошки-мышки); мойнуна минүү (садиться на шею), өзүн колго алуу (брать себя в руки), тегирменине суу жүгүртүү (лить воду на мельницу), бирөөнүн чооруна бийлөө (плясать под чужую дудку) ж.б. Келтирилген мисалдарда фразеологиялык бирдиктердин жана алардын калькаларынын тирек сөздөрү – этиштер. Мындай түрмөктөрдүн көпчүлүк компоненттери өтмө маанини кабыл алат.

Кыргыз тилинин фактыларына караганда фразеологизмдердин калька жолу менен кабыл алынышында көбүнчө фразеологиялык тизмек менен фразеологиялык биримдик ийкемдүү келери байкалды. Фразеологиялык ширешмеде мындай көрүнүш анча байкалбагансыйт, анткени ал улуттук салтка байланыштуу келип чыккан сыяктанат. Ошондуктан фразеологиялык ширешменин которулушунда же кабыл алынышында көбүнчө эквивалентин табуу ыкмасы колдонулат. Маселен, төмөнкү фактыларды келтирели: төөнүн куйругу жерге тийгенде – когда рак свистнет, кой үстүнө торгой жумурткалоо – благодатный (время), жүнүн жейт – видимо-невидимо, жибин тартып көрүү – закинуть удочки, талпагы ташка жайылды – его песенка спета. Булардан тышкары: бүткөн бою дүр дей түшүү – мороз по коже продирает, жүрөгү титирөө – поджилки тресутся, төбөсү көккө жетүү – быть на седьмом небе, биттен көп – хоть прудь пруди.

Жыйынтыктап келгенде, кыргыз лексикасынын байышында фразеологизмдерди башка тилдерден түз кабыл алуунун гана эмес, калькалоо жолу менен кабыл алуунун да зор мааниси бар экендиги анык.

І БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

1. Фразеологизмдер речте, сөз жүрүп жаткан учурда даяр, бир бүтүн бирдик катары колдонулат. Ошол себептен бир кыйла фразеологизмдердин курамындагы сөздөр алган ордун өзгөртпөй, ошол тартипте жайгашат.

Фразеологизмдердин негизги типтерин белгилөө (классификациялоо) боюнча тил илиминде бирдиктүү пикир жок. Мисалы, швейцар тилчиси Ш.Балли фразеологизмдерди эки чоң топко бөлүп, анын бирин фразеологиялык топ («фразеологическая группа»), экинчисин фразеологиялык бирдик («фразеологическое единство») деп атайт.

Акад. В.В.Виноградов орус тилинин фактыларына негиздеп, фразеологиялык тизмек («фразеологическое сочетание»), фразеологиялык биримдик («фразеологическое единство») жана фразеологиялык ширешме («фразеологическое сращение») деп үч топко бөлүштүрөт. Н.М.Шанский акад. В.В.Виноградовдун классификациясындагы жогорку топторго дагы бир топту – фразеологиялык туюнтманы («фразеологическое выражение») кошот. Ошентип Н.М.Шанскийдин пикири боюнча, орус тилиндеги фразеологизмдер төрт топко бөлүнөт.

2. Фразеологизмдердин лингвистикалык табиятын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн терең изилдөө үчүн фразеологизмдердин башка туруктуу сөз айкаштары менен мамилесин, алардын ар биринин бөтөнчөлүктөрүн, жалпылыктарын белгилөө талап кылынат.

Келтирилген фактылар фразеологизм менен сөздүн арасында кыйла жалпылыктар жана олуттуу айырмачылыктар бар экендигин көрсөтөт. Ошондуктан фразеологизм менен сөздү бардык жагынан барабар келген бирдей көрүнүш катары эсептебестен, өз ара эң тыгыз байланышкан, бири-биринен спецификалык бөтөнчөлүктөрү боюнча айырмаланган эки башка көрүнүш катары эсептөө керек. Ошондо сөз лексикалык, фразеологизм фразеологиялык единица болуп чыгат да, алар тил илиминин эки башка тармагында: сөз – лексикологияда, фразеологизм – фразеологияда изилденет.

3. Фразеологизмдер жана эркин сөз айкашы экөө эки башка категория. Булар этимологиялык жактан гана бири-бирине дал келет. Эркин сөз айкашы менен фразеологизмдер белгилүү даражада жалпылыктары болгон менен мүнөздүү түрдө спецификалык бөтөнчөлүктөрү бар, экөө эки башка категория.

4. Татаал сөздөр менен фразеологизмдер бири – бирине жакын турган, бирок өздөрүнө тиешелүү бөтөнчөлүктөрү (курамындагы

компоненттердин саны, өзгөрүү, өзгөрбөө даражасы, маанилик катыштары) менен айырмаланган каражат экендигин байкоо менен, аларды бардык жагынан барабар келген бирдей көрүнүш катары эсептебестен, өз ара тыгыз байланышкан, бири – биринен спецификалык бөтөнчөлүктөрү аркылуу айырмаланган эки башка көрүнүш катары эсептөөгө болот.

5. Макал, ылакаптар ой корутундусун чыгарып, турмуштук олуттуу мазмундагы окуяны кыска, так, таамай түшүндүргөндүктөн, мааниси боюнча жеке, айрым сөзгө дал келбейт жана бүт курамы менен белгилүү бир сөз түркүмүнө тиешелүү болбойт. Фразеологизмдер, тескерисинче, ушундай сапатка ээ.

II БАП

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИКТЕРДИН СЕМАНТИКАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ, СИНОНИМДЕРИ ЖАНА ВАРИАНТТАРЫ

Фразеологиянын семантикалык аспектин: фразеологизмдердин семантикалык табиятын, алардын сөз менен эркин сөз айкаштарынан семантикалык жактан болгон айырмачылыгын, фразеологиялык маанинин дагы башка жактарын изилдөө лингвистиканын бул тармагынын теориясы үчүн да, практикалык колдонулушу үчүн да ээр мааниси бар. Бул маселелердин туура чечилиши фразеологизмдердин көп маанилүү же бир маанилүү экендигин да далилдүү көрсөтөт. Маселенин ушул жагын эске алып, бул бапта биз төмөнкүлөргө көңүл бурмакчыбыз:

- 1) фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси жана өтмө маани;
- 2) фразеологизмдердин семантикалык негизги топтору;
- 3) фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү жана омонимдер;
- 4) фразеологизмдердин синонимдери;
- 5) фразеологизмдердин варианттары.
- 6) фразеологиялык антонимдер

Бул маселелердин биринчиси жана экинчиси өз ара эн тыгыз байланышып, түздөн-түз семантикага тиешелүү болсо, үчүнчүсү, бир жагынан, семантикага, тагыраак айтканда, фразеологизмдердин синонимдик катышына, экинчи жагынан, фразеологизмдердин формасына тиешелүү.

1. Фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси жана өтмө маани

Тилдик каражаттардын маани жактан болгон бардык өзгөчөлүгүн билүү алардын материалдык (тыбыштык) жана идеялык (мазмундук) жагына, өз ара карым-катышына, бир тилде сүйлөгөн коллектив үчүн бирдей түшүнүлгөндүгүнө жана түшүнүк менен кандай катышарына көңүл буруу зарыл. Ансыз тилдик каражаттардын мааниси, ал маанилердин өзгөчөлүктөрү илимий жактан туура, так ажыратылбай калышы мүмкүн.

Ушул жагдайды эске алсак, фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси менен өтмө маанисинин табиятына көңүл буруунун илимий иликтөөгө муктаж экендиги да чындык.

Фразеологияны жалпы лингвистикада, анын ичинде түркологияда да такталган маселелерден деп эсептөөгө болот. Ошондой болсо да, кыргыз тил илиминде фразеология маселеси башка түрк тилдери сыяктуу жалпы изилдөө объектиси боло элек деп айтууга негиз бар. Бул жөнүндө айрым окумуштуулар да сөз кылат.

Фразеологизмдер оозеки речте да, ой-пикирдин жазуу аркылуу берилишинде да даяр тилдик бирдик катары колдонулат. Анткени алар (фразеологизмдер) курамындагы жеке сөздөрдүн тобуна кирбеген жана ошол фразеологиялык айкалышты бүтүндөй камтыган өзгөчө мааниге ээ болуп турган көрүнүш. Мындай өзгөчөлүк фразеологизмдердин маани жактан болгон бирдиктүүлүгүн көрсөтөт жана ал маани фразеологизмдердин курамындагы жеке сөздөрдүн тигил же бул түрүнө семантикалык жактан көз каранды эместигин айгинелейт.

Мына ушундай өзгөчөлүктөргө карап, пикир алышууда даяр материал катары пайдаланылып, мааниси тутумундагы жеке сөздөрдүн семантикасынан алыстап ширелишкен бир бүтүндүктү түзгөн, экспрессивдүү-эмоциялуу касиетке ээ болгон туруктуу сөз айкаштарын фразеологизм деп эсептөөгө болот.

Фразеологизмдердин семантикалык табиятын аныктоонун, айрым сөздүн жана эркин сөз айкашынын семантикасынан анын бөтөнчөлүгүн, ар бир фразеологизмдин берген маанисин (же маанилерин) изилдөөнүн теориялык да, практикалык да мааниси бар, анткени бул маселелер тура чечилсе, тилдик каражаттардын ар биринин семантикалык табияты туура аныкталат. Бул сөздүктөрдү түзүү, эне тилин окутуу, фразеологизмдерди бир тилден экинчи тилге которуу жана окуучулардын сөз байлыгын өнүктүрүү ишине олуттуу салым болот.

Бир катар эмгектерде фразеологизмдердин маани жактан өзгөчөлүгү катары алардын бир түшүнүктү билгизгендиги эсептелери айтылат. Биздин оюбузча, мындай пикир жалпысынан туура болсо да, ал фразеологизмдердин маанисинин тилдик башка бирдиктердин (мисалы; сөздүн, эркин сөз айкашынын) маанилеринен айрмасын даана, ачык көрсөтө албайт. Мунун төмөнкүдөй себептери бар:

а) фразеологизм да, сөз менен эркин сөз айкашы да бирдей түшүнүктү билгизе алат. Мисалы, буга төмөнкү фактыларды келтирүүгө болот: **эстүү** (сөз) – **эси бар** (сөз айкашы); **кубануу**, **сүйүнүү** (сөздөр) – **бити-битине батпоо** (фразеологизм). Мындай көрүнүштөр башка тилдерден да, анын ичинде орус тилинен да кездешет. Ошондуктан проф. Е.М.Галкина-Федорова мындай деп жазган: «Одно и то же содержание, т.е. понятие может быть выражено и словом, и словосочетанием, например: **детеныш волчицы** – **волчонок**; **обрабатывающий землю** – **земледелец**, место

стрельбы – стрельбище; место пастьбы – пастбище; оказал помощь – помог; участвовал в борьбе – боролся. Значит, содержание мысли в данных случаях, как в слове, так и в словосочетании одинаково. А языковое оформление различно» (1957, 378).

б) Сөздүн да, фразеологизмдин да бир нече маанини – ар башка түшүнүктү билгизген учурлары бар. Мисалы, бел деген сөз төмөнкүдөй түшүнүктөрдү билгизет: 1) арканын жамбашка жакын ичкерээк тартып кеткен бөлүгү (поясница, талия), 2) жөлөк, таяныч, тирек (опора, поддержка), 3) тоо кыркаларынын ашып өтүүгө ылайыкталган жайыгыраак жери (горный хребет, горный перевал). *Жан талашуу* деген фразеологизм төмөнкү түшүнүктөрдү билгизет: 1) Жан аябай катуу иштөө, жанын үрөп иштөө. *Дүйнөнү кайра жарата тургансып, ойго-того урунуп, жан талашып иштеп жүрүп, ден соолуктан ажырап калдык* (Бердикеев). 2) Кандайдыр бир коркунучка, өлүмгө ж.б. каршылык көрсөтүү, андан кугулуу үчүн катуу аракеттенүү. *Жан талашып үркүрдүн оозун тырмалашса керек* (Бөкөнбаев). *Шайык да ээр менен кошо сүйрөлсө керек, жан талашып тырмалаганбы, беш колунун тагы жарга түшүп калыптыр* (Эсенканов). 3) Бир нерсеге ишендирүү, ынандыруу, аны далилдөө максатында мойнуна албай жан талашуу. *Ушундай жан талашкан аракети менен Эдиге төрөнү дагы ынандырды* (Осмоналиев).

Жогорудагы фактылар тилдик бирдиктердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн аныктоодо жалгыз гана логикалык категорияга таянуу жеткиликсиз, бир жактуу экендигин көрсөтөт. Бирок бул айтылган пикир тил маселелерин изилдөөдө логикалык категориялар таптакыр эле эске алынууга тийиш эмес дегендикке жатпайт. Биздин пикирибизче, логикалык категория тилдик бирдиктердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн аныктоодо кошумча белги катары пайдаланылууга тийиш.

Фразеологизмдердин семантикалык өзгөчөлүгүн тилдик белгилерине карата аныктоо аракети да бар. Мындай аракетти окумуштуулар фразеологизмдердин маани жактан бир бүтүндүктү түзөрүн, бирок ал бир бүтүндүк маани андагы компоненттердин суммасы боло албастыгын белгилейт. Ошондой болсо да, айрым окумуштуулар. фразеологизмдин маани жактан бир бүтүндүктү түзө тургандыгын кубаттап., «фразеологизмдердин мааниси курамындагы компоненттердин маанисинин суммасы эмес» деген бөлүгүнө каршы чыгышат. Бул жөнүндө Н.Н.Амосова мындай деп жазган: «Непригодность этого объяснения очевидна. Термин «сумма» в математике, как известно, означает то новое число, которое содержит столько единиц, сколько их содержится в слагаемых. Однако объединение слов во всякой единице контекста – не только постоянного, но и переменного – не есть их простое сложение, которое приводило бы к количественному наращиванию их лексических значений» (1963, 83).

Биз бул пикирге кошулабыз, анткени фразеологизмдер гана эмес, эркин сөз тизмектеринин да жалпы мааниси өздөрүнүн курамындагы

сөздөрдүн маанилеринин суммасы эмес экендигин байкайбыз. Бул үчүн математикадагы кошулуучу сандардын суммага болгон мамилеси менен сөз тизмектеринин курамындагы сөздөрдүн маанилеринин жалпы мааниге болгон мамилесин салыштырып көрүү керек.

Математикада ар бир кошулуучунун канча бирдикти билгизгендиги гана эске алынат, бирок алардын формалары, аткарган милдеттери, өз ара орду эске алынбайт. Ошондуктан арифметикада кошулуучулар канча бирдикти билгизсе, сумманын да ошончо бирдикти билгизиши, кошулуучулардын ордун алмаштыруудан сумманын өзгөрбөстүгү айтылат. Демек, математика үчүн төмөнкүлөрдүн маани жактан эч кандай айырмасы жок: $2+3-5$; $3+2-5$; $5-2+3$; $5-3+2$.

Ал эми тил илиминде сөздөрдүн лексикалык мааниси гана эмес, формалары, синтаксистик милдеттери, сүйлөмдөгү орундары да эске алынат. Грамматикалык жактан өз ара уюмдашылган каражаттардын жалпы мааниси ушул шарттарга ылайык билинет. Ошол себептүү эркин сөз тизмектериндеги сөздөрдүн ордун алмаштыруудан төмөнкүдөй түрдүү натыйжалар келип чыгарын байкоого болот:

а) Сөз тизмектеринин мааниси олуттуу өзгөрүүгө учурабагандыгын. Мисалы: бери кел – кел бери, китеп оку – оку китеп, ылдам жаз – жаз ылдам ж.б. Мына ушундай учурда сөз тизмектеринин жалпы мааниси, үстүртөдөн караганда, математикадагы кошулуучу сандардын суммасы сыяктанып кетет, бирок бардык жагынан ага дал келбейт. Анткени сөздөрдүн ордун алмаштыруу аркылуу түзүлгөн бул типтеги сөз тизмектеринин анча-мынча болсо да оттенкалык өзгөчөлүктөрү бар.

б) Сөз тизмектеринин маанисин, грамматикалык табиятын олуттуу түрдө өзгөрткөн учурду: **чон үй** (сөз тизмеги: **чон** – аныктооч, **үй** – аныкталгыч), **үй чон** (сүйлөм: **үй** – ээ, **чон** – баяндооч ж.б.)

в) Сөз тизмегинин маанисин, грамматикалык катышын бузуп, түшүнүксүз бир нерсеге айландырат. Натыйжада өз ара пикир алышуу үчүн курулуш материалы катары кызмат кыла албаган тизмек сымактар пайда болот: **булгаары өтүк** (сөз тизмеги: **булгаары** – зат атоочтон болгон аныктооч, **өтүк** – зат атооч – аныкталгыч); **өтүк булгаары** (ар бир сөздүн лексикалык мааниси түшүнүктүү болсо да, алардын өз ара айкалышы кандай маани бере тургандыгы түшүнүксүз), **күмүш билерик** (сөз тизмеги: **күмүш** – аныктооч, **билерик** – аныктагыч), **билерик күмүш** (жалпы мааниси түшүнүксүз).

Ошентип, эркин сөз тизмегинин жалпы мааниси курамдык бөлүктөрүнүн кошундусу эмес, алардын лексикалык мааниси менен грамматикалык карым-катышынан келип чыккан маани болуп, компоненттердин маанисине, аткарган синтаксистик милдетине, алган ордуна, формасына ылайык өзгөрүлүп турат.

Демек, эркин сөз айкашынын жалпы маанисин өзүнүн курамындагы компоненттердин семантикалык «суммасы» катары карабастан,

компоненттердин лексикалык маанисине жана грамматикалык карым-катышына ылайык пайда болуучу маани катары кароо керек.

Мына ошондо андай жалпы маани компоненттердин семантикасына, синтаксистик милдетине, алган ордуна, грамматикалык формасына ылайык өзгөрүлүп туруучу маани экендиги түшүнүктүү болуп чыгат.

Жалпы маанинин пайда болушу жагынан фразеологизмдер эркин сөз айкашынан олуттуу түрдө айырмаланат, анткени эркин сөз айкашынын жалпы мааниси өз тутумундагы компоненттердин маанилерине аздыр-көптүр байланышып турса, фразеологиялык бирдиктин жалпы, ширелишкен бир битүндүк мааниси тил өнүгүшүнүн азыркы учурунда өзүнүн курамындагы сөздөрдүн лексикалык маанисинен келип чыкпагандай, аны менен байланышы жоктой сезилет. Мисалы: колтугуна суу бүркүү, эки бутун бир кончуна катуу, төбөсүнө чай кайнатуу, мурду балта кеспөө, оозу менен орок оруу сыяктуу фразеологизмдердин курамындагы сөздөр өзүнүн тике маанисин жоготкон. Ошол себептен фразеологизмдерди сөзмө-сөз түшүнүүгө жана алардын баарын эле бир тилден экинчи тилге сөзмө-сөз которо салууга мүмкүн эмес. Көп учурда фразеологизмдер өзүнүн тарыхый тамырынан, пайда болуу булагынан ажырап, ал эми алардын курамдык бөлүктөрүнүн тике мааниси өзгөрүүгө учурап, өтө күнүрттөп, бир бүтүндүк маани болуп ширелишип калган.

Фразеологизмдин курамындагы сөздөрдүн лексикалык маанилери күнүрттөп отуруп бүт бойдон жоюлгандыгын же кээ биринде баштапкы маанинин анча-мынча белгиси калгандыгын байкоо мүмкүн. Мисалы, эки көзү төрт болуу фразеологизминин курамында төрт жана эки деген сан атоочтор бар. Анын биринчиси «көз», экинчиси «болуу» сөзү менен айкалышкан. Бул айкалыштарды өз-өзүнчө карасак, объективдүү чындыкка туура келет. Бирок алардын өз ара тизмектелишип айтылышы формалдык логиканын законуна туура келбейт (анткени эки көз эч убакта төрт көз болуп калбайт). Демек, ар бир компонент жеке, өз алдынча маанисин так, ачык, даана сактай албагандыктан гана ал айкалыштар тизмектеле колдонулган. Ошентсе да, баштапкы маани менен кийинки учурдагы өзгөчөлүктөн билер-билинбес жалпылык сезилет. Ал мындайча: «эки» деген сан атоочко караганда «төрт» деген сан атооч эки эсе көптүктү билгизет. Эки көзү төрт болуу фразеологизми жөн гана күтүү, самоо маанисин билгизбестен, чыдамсыздык менен күтүү, абдан самоо маанисин туюндурат. Демек, көптүк маани фразеологизмге күчөтүп айтууга мүмкүнчүлүк түзгөнсүйт.

Чындыгында фразеологизмдердин жалпы мааниси өзүнүн курамындагы сөздөрдүн тике маанисинин өзгөрүүгө учурашынан, ар бир сөздүн лексикалык маанисинин өтө күнүрттөп, бир бүтүндүк мааниге ширелишүүсүнөн келип чыккан. Бул өзгөчөлүктү билүү үчүн проф. Х.Карасаевдин «Накыл сөздөр» аттуу эмгегиндеги кээ бир фразеологизмдердин пайда болуш тарыхынан келтирилген бир нече фактыны карап көрөлү.

Аттанып түшүү, түшүп аттануу – ары-бери эле иштей салуу, оной бүтүрүп жиберүү деген маанини билдирет. Мисалы:

«– Адам, баягы канчы Сүйүмбайдын уулу сынык танат дейби?

– Сынык түгүл канга да аттанып түшөт экен дейт.

– Анда ырас болгон тура ата кесибин кылып...» (С.Өмүрбаев).

Бул фразеологизмдин келип чыгышын Х.Карасаев төмөнкүдөй түшүндүрөт: «Кыргыз эли байыркы замандан эле мал багуу менен күн көргөн эл. Дайыма унаа үстүндө жүргөн эл өтө шамдагай болору табигый нерсе. 5-бдагы балдар аттын кулагы менен тең ойногон... Унаанын үстүнө минүү, түшүү деген кыргыз үчүн эч кыйындык кылган эмес... Мына ушундан улам ар бир оной бүтүрө сала турган ишти жогоркудай накыл сөздөр менен атай турган болуп калган. Албетте, “Аттан түшүп аттангандай” деген узун сүйлөм кыскартып, “түшүп аттануу” болуп калган» (40-бет).

Жүнүн жейт – эң көп, жерге-сууга сыйбайт, быкпырдай кайнайт деген мааниде. Мисалы:

«Көк токойдун кыргоолу

Көптүгүнөн токойго

Жүнүн жеп батпай кетиптир» (Карач, Көкүл баян).

Мындагы жүнүн жейт деген фразеологизм, Х.Карасаевдин оюнча, төмөнкүдөй пайда болгон: «Кар калын түшүп, күнгөйдүн бетин басып калганда же жайыт тарып, кой оттой турган жер болбой калганда ачыккан кой жылкынын куйругун отоп жиберет турган. Ал тургай биринин жүнүн бири жеп коер эле. Мына ушул жутаган койлордун биринин жүнүн бири жегени анчейин накыл кепке айланып, бир нерсенин жыштыгын, көптүгүн, жер-сууга сыйбаганын билдирип калган» (141-бет).

Жибин тартып көрүү – акырын иликтеп сырын тартуу: макул болобу, болбойбу?. Мисалы: «Билдирбей байкаштырып көрүү. Кой, а көрөкчө мунун жибин акырындап тартып, колго түшүрүү керек» (С.Өмүрбеков).

Бул фразеологизм туурасында Х.Карасаев мындай деп жазат: «Сөздүн төркүнү – кездеменин бош же мыкты согулганына барып такалат. Эгер кездеменин эриш же аркак жибин сууруп көрсө, анын чыйрактыгы же боштугу билинет. Эгер жип суурулса, ал бош токулган болот. Эгер жибин суурулбаса, ал мыкты токулган болот. Мына ушундан улам, адамдардын бир нерсеге макул боло тургандыгы же макул болбой тургандыгына акырын сөздүн четин чыгарып, байкаштырат. Кездеменин жибин тартып көргөн сыяктуу сынап көрөт» (133-бет).

Жогорудагы фактыларга таянып, фразеологизмдердин ширелишкен бир бүтүндүк маанисинин келип чыгышы жөнүндө төмөнкүлөрдү айтууга болот.

Фразеологизмдер эркин сөз айкашынын семантикалык, грамматикалык жактан олуттуу өзгөрүүгө учурашынан пайда болот. Бул узак процессте эркин сөз айкашы семантикалык жактан эки түрдүү өзгөрүүгө учурайт:

а) эркин сөз айкашы кандайдыр бир жапылыкка ылайык жаңы шартка жаңы чөйрөгө колдонула баштайт. Мунун натыйжасында ал тизмектин курамындагы сөздөрдүн мааниси так, даана билинбестен, бир кыйла күнүрттөйт;

б) ар бир сөздүн жеке маанилеринин күнүрттөнүшү ал тизмектин дал ошол түзүлүшүндө туруп кандайдыр жаңы маанини билгизишине мүмкүнчүлүк түзөт. Мунун натыйжасында мурунку эркин өзгөрүлгөн сөз айкашы ушул жаңы шартта өзгөрүүсүз ошол калыбында колдонулуп, ширелишкен бир бүтүндүк маанини билгизип калат. Ошентип, фразеологизмдин бир бүтүндүк мааниси ошол тизмектеги ар бир сөздүн жеке маанилеринин күнүрттөшү менен шартталат, тагыраак айтканда, ар бир сөздүн мааниси канчалык күнүрттөгөн сайын, анын ширелишкен бир бүтүндүк мааниси ошончолук айкын сезиле баштайт.

Сөздөрдүн маанилери атоонун ыгына, б.а., предмет менен болгон байланыштарынын мүнөзүнө карай тике жана өтмө маани деп экиге бөлүнөт.

Сөздөрдүн объективдүү чындыктагы нерсеге, кубулушка тике багытталып билдирген мааниси алардын тике мааниси болот. Маселен:

Дүрбү зат. Алысты жакын кылып көрсөтүүчү оптикалык прибор. Алар дүрбүлөрүн көздөн албай, жакынды да, алысты да карашат (К.Жантөшев, КТС, 165-б.)

Баткак зат. Ылай, балчык, сууга эзилген топурак. Жолдун баары көлчүк, сууга эзилген баткак (К.Баялинов, КТС, 91-б.).

Бул келтирилген мисалдар сөздүн маани жагынан нерселерге, кубулуштарга тике багытталгандыгын көрсөтүп турат.

Сөздүн тике маанилеринен башка кошумча пайда болгон маанилери да бар. Алар өтмө маани деп аталат. Өтмө маанилер түшүнүктөрдүн ортосундагы ар түрдүү окшоштуктарга, жалпылыктарга негизделет. Маселен, төмөнкү фактыларга кайрылып көрөлү.

Кыргыз тилинин бир томдук түшүндүрмө сөздүгүндө арстан деген сөз берилген.

Арстан зат. 1. Такыр сары жүндүү ири жырткыч айбан. Арстан катуу качырат, жумшак алат (макал).

2. Өт. Баатыр, каарман, эр жүрөк. Арстан Манас мингени Айбанбоз сындуу аты бар («Манас»).

Түлкү зат. 1. Иттер тукумуна кирүүчү сүт эмүүчү жырткыч айбан. Далбага бүркүт айланса, Калгар түлкү булактап, Канжыгага байланса (Үсөнбаев).

2. Өт. Куу, кытмыр, митаам. О, Курбум, нишенбегин алдап кетет, Ал күлгөн, буландаган карган түлкү (Аалы).

Ушул сыяктуу эле дары деген сөздүн 2-мааниси өтмө деп берилет: даба, айла, амал, себеп. Билсең, Кычандын дарысын таптык (Ш.Бейшеналиев).

Жайдак сын. 1. Ээр токумсуз, ээр токулбаган. Сопол куйрук жээрде кашканы жайдак минген бирөө, ... чон көк атты кууп баратат (К.Жантөшев).

2. **Өт.** Ичинде эч нерсени жок, адам жашабаган, ээн (үй); эл жашабаган, эч нерсе эгилбеген, ээн (талаа). Эшинги жок жайдак тамга жаткамын. Жапайы турмуш, жайдак жерди жашандатып гүл экти (Ж.Бөкөнбаев).

Байда деген сөздүн беш мааниси келтирилип, анын бешинчи мааниси өтмө катары берилет: Байлапсың базар жолумду, ата («Эр Төштүк»). Анын бактысын байладың (Аалы).

Сөз маанилери, өтмө маанилер жогорку окуу жайларына арналган окуу китептеринде ар түрдүүчө берилет. Маселен, проф. Ж.Мамытовдун «Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексикология» аттуу эмгегинде: «...сөздүн түз маанисинен башка дагы нерсени кубулушту, сапатты, образдуу, эмоциялуу туюнтуу үчүн колдонулган маанилери өтмө маани деп аталат» деп жазылган (112).

Ал эми пединституттардын педагогикалык факультеттерине арналган «Кыргыз тили» окуу китеби сөздүн өтмө маанисинин объективдүү чындыктагы кубулушка тике багытталбай, аны түздөн-түз атап көрсөтө албай тургандыгын белгилейт да, өтмө маани сөздүн көп маанилеринин бири катары сакталып, тике маани менен өтмө маанилер ошол сөздүн маанилеринин жалпы тобун түзөөрүн көрсөтөт (1986, 64). Филология илимдеринин кандидаты, доцент А.Сапарбаев «Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы» аттуу эмгегинде «Сөздүн өтмө мааниси анын түз маанисинен келип чыгат да ал маанилер (өтмө жана түз маанилер) өз ара семантикалык жактан тыгыз байланышта болот. Ошондуктан өтмө маанидеги сөздөр аркылуу берилүүчү түшүнүк анын түз маанисине негизделип, дайыма контексте гана аныкталат» деген пикирди айтып, мындай жыйынтык чыгарат: «Сөздүн өтмө мааниси анын түз маанисинин негизинде ар түрдүү жолдор аркылуу пайда болгон, тилде аткарган функциясы жана маанилик структурасы боюнча көп пландуу, туундуу маани болуп саналат».

Сөздүн өтмө маанилери жөнүндөгү жогорудагы келтирилген окуу китептердеги авторлордун аныктамаларында анча-мынча оош-кыйыштар болгону менен, алар негизинен бири-бирине кайчы келбейт. Өтмө маани сөздүн көп маанилеринин бири катары сакталарын, сөздөрдүн тике маанисинин негизинде келип чыккан өтмө маанилер көп маанилүүлүктүн бир көрүнүшү болуп эсептелерин жокко чыгарышпайт.

Фразеологизмдердин ширелишкен бир бүтүндүк мааниси боюнча да ар түрдүү пикирлер бар. Маселен, проф. Ж.Мамытов фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси боюнча «бүт түрмөк көбүнчө өтмө мааниде колдонулуп, эмоциялуу-экспрессивдүү түргө ээ болот» деген пикирди айтат (1999, 111). Доцент А.Сапарбаев эркин сөз айкаштары менен фразеологизмдердин жалпылыктары катары көпчүлүк фразеологиялык сөз

айкаштарынын эркин сөз айкашынын базасында уюшуларын белгилеп, «Эркин сөз айкашынын компоненттеринин өтмө маанилерге ээ болушунун жана ошол маанилерде сөз оромдорунда (кепте) активдүү колдонулушунун натыйжасында тилде фразеологиялык сөз айкаштары түзүлөт» (1997) десе, доцент Ж.Мукамбаев «Эркин сөз тизмегиндеги сөздөр өздөрүнүн тике же өтмө маанисинде грамматикалык мыйзамга ылайык айкашат да, кандайдыр бир ички маанилик бөтөнчөлүгү боюнча фразеологизмге айланып, даяр материал катары кайталанып колдонула берет» деген пикирди айтат (1998). Пединституттардын педагогикалык факультеттери үчүн «Кыргыз тили» окуу китебинде «...фразеологизмдердин курамындагы сөздөр көп учурда өзүнүн түз маанисинен ажырайт. Бирок ошол туруктуу сөз айкашынын жалпы курамы андагы жеке сөздөрдүн семантикасына тиешеси жок башка бир мааниге ээ болуп турат» (1986) деген пикир айтылат. Доцент Ж.Осмонова «Идиоманын бир бүтүндүк мааниси өзүнүн курамындагы ар бир сөздүн тике маанисинин өтө эле күнүрттөп, жоюлуп кетиши менен пайда болот, мындай процесс өтө узак мезгилди камтыйт», ал эми «эркин сөз тизмегиндеги өтмө маани андагы сөздөрдүн башка бир нерселерге карата колдонулушунан келип чыгат» (1972, 59) деп көрсөтөт.

Фразеологизмдер менен алардын курамындагы сөздөрдүн ортосундагы семантикалык карым-катышка алардын маанилерин салыштыруу аркылуу байкоо жүргүзүп көрөлү. Мисалга колтугуна суу буркуу фразеологизмин алалы. Ал үч сөздөн: колтук, суу жана бурк сөздөрүнөн турат.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө «колтук», «суу» жана «бурк» деген сөздөргө төмөнкүдөй аныктама берилген.

Колтук *зат*. 1. Колдун ийин менен туташкан астыңкы бети, капталдын үстүнкү бөлүгү. Алым оң колтугунан кармай калды (К.Жантөшев). 2. *өтм.* Кысык, бурч, түп. Паравоз бийик жылганын колтугуна кирип токтоду (Сасыкбаев).

«Суу» деген омоним катары суу I (зат) жана суу II (этиш) болуп берилген. Бирок бизге бул экөөнүн ичинен зат атоочу гана керек болот.

Суу I. *зат*. 1. Булак, өзөн, дарыя, көл, деңиздерди пайда кылуучу, химиялык жагынан алганда водород менен кислороддун кошулушунан келип чыккан туссуз суюктук. Суу – жерге, байлык – элге (макал). 2. Өзөн, дарыя. Куюп жатат Чычканга Жети-Суудан эки суу (Токтогул). 3. Кургак эмес, ным. Суу тал. 4. Жемиштин, мөмөнүн суюк маңызы, ширеси жана ошол сыяктуу суюктуктар. Азыраак компоттун суусун ичтим (Жантөшев).

Бурк *этиш*. Суу же башка затты абанын кысымы менен сүрдүрүп чачырата себүү (ооз аркылуу, насос же дагы башка жолдор менен). Күлжандын сыпайы гана... мамилеси Сарымсаковдун делебесине муздак суу бурккөндөй кылды (Байтемиров).

Колтугуна суу буркуу фразеологизминин мааниси – «көкүтүү, бирөөгө каршы шилтеп коюу».

Жогорудагы үч сөздүн биринде – колтук деген сөздө гана өтмө маани бар. Калган эки сөз көп маанилүү болгону менен, маанилердин бири да өтмө маани касиетине ээ эмес. Фразеологизм менен өз алдынча алынган сөздөрдүн маанилерин салыштырсак, фразеологизмге компонент болуп кирген сөздөрдүн эч бир маанисинин анын ширелишкен бир бүтүндүк мааниси менен байланышы жок болгону байкаса болот.

Фразеологизмдердин бир бүтүндүк маанисин өтмө маани менен чаташтырууга болбойт, анткени өтмө маани эркин сөз айкаштарынын ар бир компонентинен же андагы жеке, айрым сөздөрдөн да кезигет. Өтмө маани фразеологизмдердин ширелишкен бир бүтүндүк маанисинен төмөнкү белгилери боюнча айырмаланат:

а) Фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси өзүнүн курамындагы ар бир сөздүн тике маанисинин өтө эле күчүрттөп, жоюлуп кетиши менен пайда болсо, эркин сөз тизмегиндеги өтмө маани андагы сөздөрдүн башка бир нерселерге карата колдонулушунан келип чыгат. Маселен төмөнкү фактыны талдап көрөлү:

«Мен – булбулмун элдин эркин сайраган,

Мен – билиммин жер бетине жайнаган» (А.Токтомбаев)

Бул эки сап ырдагы «сайраган булбул», «жайнаган билим» деген сөз тизмектери өтмө мааниде колдонулган, лирикалык каарман өзүн «сайраган булбул», «жайнаган билим» деп элестүү түрдө атоо үчүн бир жагынан өзүнүн талантына, жөндөмдүүлүгүнө, экинчи жагынан бул сөз тизмектериндеги ар бир сөздүн тике маанисине таянган. Анткени кыргыз эли булбулду эң мыкты сайроочу куш катары баалайт. Ошонун негизинде мыкты акын-жазуучуларды да «булбул» деп коюшат. Лирикалык каармандын «сайраган булбул» деп өзүн аташы мына ушуга негизделип турат. Акын жазуучулардын чыгармалары дүйнөнү таанып-билүүдө зор роль ойнойт. Ошондуктан «Менин эмгектерим элге таралат, аларга билим берет» дегендин ордуна акын «Мен жайнаган билиммин» деген тизмектерди колдонгон.

б) Фразеологизмдер бир бүтүндүк ширелишкен маанисин билдирүү үчүн жалпы эл тарабынан салттуу түрдө колдонулат.

Өтмө маанидеги эркин сөз айкаштары көбүнчө көркөм чыгармаларда автордук-индивидуалдык өзгөчөлүктө пайдаланылат (буга жогорудагы ыр саптарын далил келтирүүгө болот).

в) Өзгөрмөлүү эркин сөз айкашында эки түрдүү маани бар: негизги маани жана экинчи даражадагы маани, ал маанилер өз ара эң тыгыз байланышат жана бири экинчиси аркылуу түшүндүрүлөт. Ал эми фразеологизмдерде мындай маанилер жок.

Жыйынтыктап айтканда, фразеологизмдердин ширелишкен бир бүтүндүк мааниси менен өтмө маанисин чаташтыруу мүмкүн эмес, анткени фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси салттуу мүнөзгө ээ, ал эл тарабынан даяр бирдик катары колдонулат. Ал эми өтмө маани көбүнчө көркөм чыгармаларда автордук-индивидуалдык өзгөчөлүктө пайдаланылат.

2. Фразеологизмдердин семантикалык негизги топтору

Фразеологизмдер ширелишкен бир бүтүндүк маанисин туюндуруу жагынан өз ара окшошкону менен, колдонулуш шартына, тематикасына ылайык бири-биринен айырмаланат. Мына ушул өзгөчөлүктөргө ылайык аларды төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот.

2.1. Адамдардын сапаттарын, мүнөзүн билгизүүчү фразеологизмдер

Булар негизинен, эки топко бөлүнөт. Алардын биринчиси адамдардагы жакшы, оң сапаттарга карата колдонулса, экинчиси жаман, терс сапаттарды билгизет.

Оң сапат катары чеберчилик, калыстык, ак ниеттүүлүк, боорукерлик, марттык, баатырдык, кайраттуулук, көтөрүмдүүлүк, токтоолук ж.б. эсептелет. Ушул өзгөчөлүктөргө ылайык оң сапатты билгизген фразеологизмдерди төмөнкүдөй майда топторго бөлүүгө мүмкүн:

а) чебер, уз, кылдат экендикти билгизүүчү фразеологизмдер: *колунан ксөрү төгүлгөн. Айымкан чыйрак, тиричиликке тың жана колунан көөрүү төгүлгөн уз экен* (Каимов).

б) калыстыкты, адилеттикти билгизген фразеологизмдер: *кара кылды как жарган. Бердиштей кара кылды как жарган калысты кайдан табасыңар?* (Ш. Үмөталиев).

в) ак ниеттүүлүктү, бирөөгө кара санабагандыкты, момундукту билгизген фразеологизмдер: *ак көңүл, ак жүрөк, ала жипти аттабаган, кой оозунан чөп албаган. Элкин келгенсиң, жолуң элкин. Актыгыңа, ала жипти аттабаганыңа бакибиз кепилбиз* (Абакиров). *Зайыбы үй тиричилигине тың, жаңыны жалганан, ак көңүл аял эле* (Борбиев). *Үй ээси мурун деле кой оозунан чөп албаган момун киши эле* (Осмоналиев).

г) чыйрактыкты, бышыктыкты, шайдооттукуту билгизген фразеологизмдер: *эти тирүү, тири карак, колдон суурулган, биттин ичегисине кан куйган, жемин жедирбеген. Айгүл эти тирүү, зээндүү кыз. Окусун, адам болсун, - деди Исабек* (Айтбаев). *Батийна өзү да тири карак адам боло турган – деди Казак* (Сыдыкбеков). *Өзү колдон суурулган этчил, ат үстүнөн уч адамга алдырбас, камбыл жигит* (Сыдыкбеков). *Ал биттин ичегисине кан куйган этчил, куу эле* (Осмоналиев).

д) баатырдыкты, кайраттуулукту, тайманбастыкты билдирүүчү фразеологизмдер: *жүрөгүндө оту бар, жүрөгү курч, жүрөгү тоо. Жүрөгүндө оту бар эр – азаматтар сөз менен даңазаланат* («Ала-Тоо»).

е) боор ооругандыкты, боорукерликти билгизүүчү фразеологизмдер: *кабыргасы кайышуу, жаны ачуу, ичи ооруу. Эрке өсүп, бошураак чыгып калганын жакшы билген абышка баласына кабыргасы кайышып, кейип турганын билгизбеди* (Абдукаримов). *Анын кеткенине ичиң ооруп турабы?*

ж) сүйгүнчүктүүлүк, жагымдуулукту билгизүүчү фразеологизмдер: **жылдызы ысык, ыманы ысык, мандайы жарык, Күжүрмөн, карапайым, маңдайы жсарык ургаачы** (Бердикеев). *Балпайган, ыманы ысык Калыйкан апанын колуна бала кезде даам таткамын* (Жусупов).

з) марттык, бершендик, акылдуулук, көтөрүмдүүлүк, жайдарылыкты билгизүүчү фразеологизмдер: **колу ачык, ак көрпө жайыл, жабуулуу кара нинген, чечекейн чеч. Маматтын колу ачык, кең пейил экендиги айылга билинди** (Каимов). *Демейде кошунага чык татырбас Букендин мынчалык ак көрпө жайыл болушун Зууракан «Ак байбиче дагы түш көргөн го, кудай?» - деп алдыртан таңданып койду* (Сыдыкбеков). *Канайымдын чечекейн чеч, кадимкидей ачылып сүйлөй баштады* (Таштемиров).

Адамдын оң сапатын билгизүүчү фразеологизмдердин көпчүлүгү эркектерге жана аялдарга карата да колдонула берсе, айрымдары жалаң гана аялдарга карата колдонулат. Мисалы: **ак көрпө жайыл, жабуулуу кара нинген** деген фразеологизмдер акпейил, акылдуу, көтөрүмдүү аялдарга карата колдоулат.

Оң сапатка, жакшы мүнөзгө терс сапат, начар мүнөз карама-каршы коюлат. Мындай жаман сапат катары оройлук менен албууттук, кыйыктык менен тон моюндук, туруксуздук менен көйрөндүк, ушакчылык менен калпычылык, уятсыздык менен эки жүздүүлүк, зулумдук, ырайымсыздык менен ичип-жегичтик, зыкымдык менен коркоктук, чыр чыгаруучулук менен кагылыштыруучулук ж.б. эсептелет. Адамдардын мүнөзүндөгү бул өңдүү терс көрүнүштөрдү элестүү, так, таамай көрсөтүү зарылдыгы да толуп жаткан фразеологизмдердин пайда болушуна себеп болгон сыктанат.

Адамдардын терс мүнөзүн ашкерелеп көрсөткөн фразеологизмдерди да өз ичинен бир нече топторго бөлүүгө болот. Алар төмөнкүлөр:

а) оройлук, албууттукту билдирүүчү: **беттен алуу, мурду менен тийүү, мурду менен бир тийүү, тумшугу менен бир тийүү.** *Калыйча да жалтанбай беттен алат* (Осмоналиев). *Бакырчаактын күүлөнүп келип мага мурду менен бир тийгени ошол экен* (Жигитов). *Үйрөттө мага – деп Татыбек Арзыкулга тумшугу менен бир тийди* (Байтемиров).

б) кыйыктыкты, кежирликти, көңүл келбестикти билгизүүчү фразеологизмдер: **кежигеси жок, тон моюн, кежигеси кер тартуу. Балдар кежигеси кер тартып, илең-салаң** (Абакиров). *Кантейин! Ушундай тон моюн болгонуң жаман* (Каимов).

в) туруксуздукту, көйрөндүктү, көпкөндүктү билгизүүчү фразеологизмдер: **жел өпкө, жел таман, жел колтук, өпкөсү жок, күлү додо болбогон, көзүн май басуу, семиз ооз.** *Бир жагынан жел өпкө жаштарды ээрчип кеткенине иренжиди* (Укаев). *Жел таман желип-жортуп айылдап жүр, жээлиги өзүн-өзү дайындап жүр* (Тоголок Молдо). *Күлү додо болбой араздашып, өз бетинче кеткен ата-эне сөрөй*

ушу тирүүлөй жетимди ойлойт дейсиңби? (Айтматов). *Семиз оозсуң. Сенин кесириң бизге тийбесе болду* («Чалкан»).

г) ушакчылык, калп айткандыкты билгизүүчү фразеологизмдер: узун кулак, ачык ооз, беш өрдөгүн учуруу. *Беш өрдөгүн учуруп жатабы дегендей болуп, бардыгыбыз дымып калдык* («Кыргызстан маданияты»). *Ачык ооз жигит көрүнөт* (Бердикеев). *Ушинтип кумурсканы төө деп угат узун кулак* (Борбугулов).

д) эки жүздүүлүктү, уяты жоктуку билгизүүчү фразеологизмдер: жүзү кара, күн тийген жердин чоросу, күн карама, оозу-мурду кыйшайбоо. – *Ой жүзү кара десе-е, минтпегениңде атаңды таанытмакмын* (Бейшеналиев). *Күн тийген жердин чоросу, ким чоң болсо ошону жандайт, ошонун сөзүн сүйлөйт* (ЗК). *Кээ адам күн карама, эки жүздүү...* (Тоголок Молдо).

е) митаамдыкты, куулукту, арамзалыкты билгизүүчү фразеологизмдер: алчы-таасын жеген, кудайдан жөө качкан, котур ташы койнунда, суу жукпаган, куу такым, куу каптал. – *Ээ, уке! Чылым менен ичкилик жана да алчы-таасын жеген куулук, ... арамзалык эр адамдын аталык касиетин качырат тура* («Ленинчил Жаш»).

ж) зулумдук, ырайымсыздык, жегичтикке карата колдонулуучу фразеологизмдер: таш боор, кара боор, кызыл камчы, кара жемсөө. *Эдин ырыскысын жеген кара жемсөөлөр четтен чыгат* («Агым»). *Мындай каардуу кызыл камчыны ким көргөн* (Сыдыкбеков).

з) сараңдыкты, зыкымдыкты көрсөтүүчү фразеологизмдер: кесип алса кан чыкпаган, битин сыгып канын жалаган, түк бүткөн сайын калтыраган, чычкан мурдун канатпаган, колу кууш. *Айласыз битир, битин сыгып канын жалаган сараң* (Алыбаев). *Мамырнамиздин бул кызы кесип алсаң кан чыкпаган жез тырмак эле* (Элебаев).

и) коркоктук, корккондук, чочулагандыкты билгизүүдө колдонулуучу фразеологизмдер: суу жүрөк, коен жүрөк, жаны оозуна келүү, жан кулактын учунда, жүрөгү оозуна тыгылуу, жүрөгү алып учуу, жүрөгү өлүү, кулагынан үркүү, төбө чачы тик туруу. *Какач бейтааныш адамды көрүп, жүрөгү оозуна тыгылды* (Жоошбаев). *Анда-санда катуурак чыккан Каныбектин үнүн угуп, Эркайымдын жаны көзүнө көрүнөт* (Жантөшев). *Бул кабарды укканда отургандардын төбө чачы тик турду* (Жантөшев).

2.2. Адамдардын өз ара мамилесин көрсөтүүчү фразеологизмдер

Адамдар коомдо өз ара биргелешип жашайт да, өздөрүнө зарыл болгон маданий, адабий, материалдык-техникалык ж.б. байлыктарды өндүрүп чыгарат. Мына ушул эмгек процессинде бири-бирин жактыруусу, кадырлап урматтоосу, же анын тескерисинче, бирин бири жактырбоосу, жек көрүүсү ж.б. мамилелери пайда болот. Мындай өзгөчөлүк тилге да өз таасирин тийгизген. Ошондуктан адамдардын өз ара мамилесин көрсөтүүчү тил каражаттары, анын ичинде фразеологизмдер да келип чыккан.

Адамдардын мамилеси адегенде эле жакшы же жаман боло калбайт. Мындай мамилелер өз ара таанышуунун, бирин бири теренирээк билүүнүн натыйжасында гана келип чыгат. Муну фразеологизмдердин маанисине көңүл буруудан да байкайбыз. Мисалы, **жибин (тамырын, танабын) тартып көрүү** фразеологизми жакшы көргөндүктү же жаман көргөндүктү билгизе албайт, «сырын билүү, сынап көрүү» деген маанини билгизет.

Оң мамилени билгизген фразеологизмдер өз ара бир нече топко бөлүнөт. Алар төмөнкүлөр:

а) жакшы көрүү, жалынуу маанисин билгизген фразеологизмдер: **ичи жылуу, боору эзилүү, үзүлүп түшүү, өпкөсүн калбыр кылуу, өпкө-жүрөгүн чабуу**. *Баат балдарын биринен сала бирин эркелетип, алардын кыял-жоругуна боору эзилип, толкуп-ташып отурган экен* (Өмүрбаев). *Өпкө-жүрөгүн чаап жалынчу эле, бир күйсө ошол күйөт дейт тигил* (Осмоналиев). *Аларга жалынып-жалбарып өпкөсүн калбыр кылды* (Убукеев).

б) кадырлоо, урматтоо маанисиндеги фразеологизмдер: **төбөгө көтөрүү**. *Биз Мырзабекти төбөбүзгө көтөрүп отурсак, ал бизди адам катары санабайт экен* (Абдукаримов).

в) алкоо маанисиндеги фразеологизмдер: **көшөгөн көгөрсүн, учуң узарсын, оозуна май**. *Учуң узарсын, кагылайын, түзүктөп бир түшүндүрүп айтчы* (Убукеев). - *Оозуңузга май, атаке, айтканыңыз келсин, - деди жаңы көздүн ээси* (Касымбеков). *Брахмат кызым! Көшөгөн көгөрсүн! – деп кемтир үчүн каргылдантты* (Байтемиров).

Оң мамилени билгизген фразеологизмдерге караганда терс мамилени көрсөткөн фразеологизмдер бир кыйла көп жана мазмун жагынан бай. Бул пикир төмөнкү фактылардын негизинде далилденет:

а) макул болбоо, эпке көнбөө мамилесин билгизүүчү фразеологизмдер: **миз бакбоо, асман-айга түйүлүү**. *Жаш сулуунун миз бакпаган бул сөздөрү анын жүлүнүнө сайылды* (Көчкөнов). *Сапар ого бетер асман-айга түйүлүп, андан баш тартты* (Бейшеналиев).

б) тоотпогондукту, керсейгендикти көрсөтүүчү фразеологизмдер: **мурду балта кеспөө, мурдун көтөрүү, кулак какпоо, көзгө илбөө**. *Алапайдын мурду балта кеспейт, үзөңгүгө бутун салып аттанмакчы болгондо жаны кашайган Исмадияр оодара тартып, жакадан алды* (Саатов). *Жанакы Инимби деген неме кийинки күндөрдө мурдун көтөрүп кыйын болуп кетти* (Кыдырмышев). *Кызып калган аял күйөөсүнүн сөзүнө кулак каккан жок, дагы ырдап кирди* (Байтемиров).

в) алдагандыкты, алдап кеткендикти билгизүүчү фразеологизмдер: **көзүнө чөп салуу, көзүн боео, сызга отургузуу, тил эмизүү, иттен чыгаруу, суу кечирүү, жалпак тилге салуу, сайга аркандоо**. *Кыздай асыраган Серкебайга кара санаган токол кимдин көзүнө чөп салбайт. эгем?* (Сыдыкбеков). *Жер-суусун тарттырып жиберип, калайык сызга отуруп калды* (Абдукаримов).

г) таарынгандыкты, араздашкандыкты билгизүүчү фразеологизмдер: *ич күптү, ичи муздоо, өпкөсү казанбактай болуу. Жаш немени иренжитпейинчи, ичи муздап калбасын дедим* (Айтматов). *Ага айтпай койсок өпкөсү казанбактай болор* («Кыргызстан маданияты»).

д) сүйбөгөндүктү, жактырбагандыкты, жакшы көрбөгөндүктү көрсөтүүчү фразеологизмдер: *кыртышы сүйбөө, сиркеси суу көтөрбөө, кежигеси тырышуу. Баласынын сиркеси суу көтөрбөй турганын байкаган байбиче келинине кулак кагыш кылды* (Каимов). *Менин кежигем тырыша түштү, э койсоңчу, болбогон кепти* (ЗК).

е) андуу, артынан түшүү: *сары изине чөп салуу, кастарын тигүү. Алардын сары изине чөп салып, астыртан андууну ойлоду* (Жантөшев). *Сары изине чөп салып, саргара кууп алыптыр* («Манас»).

ж) кайраштыруу, көкүтүү, кагылыштыруу, араздаштыруу: *колтугуна суу бүрккү, ортосуна от жагуу. Түшүнбөгөн молундардын колтугуна суу бүрккүп, көкүтүүдө* (Бектенов). *Баарыбызды кагыштырып, ортобузга от жагып ийбесин, - деп чочуладым* (Жигитов).

з) сөгүү, тилдөө: *жер-жеберине жетүү, оозунан ак ит кирип, кара ит чыгуу. Бирөөнүн жер-жеберине жетип, эшикти көздөй баратканын көрүп, көзүм умачтай ачылды* (Жусупов). *Орозкулдун оозунан ак ит кирип, кара ит чыгып, атасынын көзүнчө кызын... кысыр калган канчык деп, сөгүп жатканын аргасыздан уккан тура* (Айтматов).

и) чыр чыгаруу, кыйкым табуу, ыксыз күнөөлөө, айыптоо: *бөйрөктөн шыйрак чыгаруу, жумурткадан кыр чыгаруу, кылдан кыйкым табуу. Эптеп бирөөнү айыптагысы келгендер бөйрөктөн шыйрак чыгарып, бүргөдөн май сызгырып алгылары келет эмести* (Жантөшев). *Жумурткадан кыр чыгарып, бир сөздөн миң деген сөздү ырбатучулар четтен чыгат го* (Байтемиров).

й) ачууга тийүү, каарына калуу маанисин билгизүүчү: *аарынын уйугуна тийүү, ажыдаардын (жыландын) куйругун басуу. Аны кеңешке албаганыбыз ажыдаардын куйругун баскан менен тең эмести? - деди Чаки* (Ш. Үмөталиев). *- Кокуй! Өлтүрүп алба! Аарынын уйугуна тийбеңби?* (Үмөталиев).

к) кыйноо, бирди көрсөтүү, уруу, таяктоо маанисин билгизүүчү: *кактабай канын соруу, башына май кайнатуу, мээсине чай кайнатуу, жинин кагуу, атасын (акесин) таанытуу, ээрдин кашын таанытуу, жети атасын көрсөтүү, терисин тескери сыйруу (союу), эне сүтүн оозуна татытуу, жонунан кайыш алуу (тилүү), жашын суроо, эки бутун бир кончко (өтүккө) сыйдыруу (катуу, тыгуу), жанын көзүнө көрсөтүү, көк ала койдой союу.*

л) каршылашуу, касташуу мамилесин билгизүүчү: *кырды бычак, жылдызы каршы, тишин кайроо, баскан изин бычактоо, сөөк өчтү, оту күйүшпөө, чалбыр таштоо, чекеге чыккан чыйкан болуу. Сен да менин чекеме чыккан чыйкансың* (Байтемиров). *Ыза тарткан кызынын*

абийири үчүн Темиркан арданып, тиңин кайрап жүргөнү белгилүү (Сыдыкбеков). Түз кирип айткан кеби бар Манаска сөөк өчтү болгон жери бар («Манас»). Алгач ишеним жоголуп, анан кырды бычак кырдаал түзүлдү (Бердикеев).

м) коркуткандыкты билгизүүчү: жүрөгүн алуу (өлтүрүү), жүрөгүнүн сары суусун алуу, үрөйүн алуу, зыгыр чычыруу. *Жүрөгүбүздүн сары суусун алып, коркутуп, мындан ары бизди биротоло баш көтөргүс кылайын десе керек* (Баялинов).

н) жок кылуу, жоюу маанисиндеги: башына суу куюу, тамырына балта чабуу, көзүн тазалоо, талпагын (тарпын) ташка жаюу, ташын талкан кылуу, түбүнө жетүү, тополонун тос кылуу, боо түшүрүү, сөөгүп сөпөт кылуу, күлүн көккө сапыруу, кызыл уук кылуу, аягын асманга чыгаруу.

ң) уят болгондукту билгизүүчү: жети өмүрү (омуру) жерге кирүү, өлбөгөн төрт шыйрагы калуу, башы жерге кирүү, бетке чиркөө болуу. - *Бул жерде башканын атын аташпай туш-туштан ушинтип кыйкырышканда Калыйчанын өлбөгөн төрт шыйрагы гана калган* (Медетов).

п) кагуу жегендик, тилеги ордуна чыкпагандык, көз карандылык, эркисиздикти билдирүү: шагы сынуу, таш кабуу, оту менен кирип, күлү менен чыгуу, көзүнүн агы менен тең айлануу, мурдуна жетелетүү, жем болуу, күнү түшүү.

2.3. Адамдардын ички сезимин, көңүл күүсүн билгизген фразеологизмдер

Бизди курчап турган айлана-чөйрөлөгү түрдүү нерселер сезүү органдарыбызга таасир этип, сүйүнүүнү, капаланууну, өкүнүүнү ж.б. пайда кылат. Мунун натыйжасында ар түрдүү ички сезимди, көңүл күүсүн туюндуруучу фразеологизмдер келип чыккан.

Ички сезимди, көңүл күүсүн билгизген фразеологизмдер да колдонулушу жагынан бирдей эмес. Мына ушул өзгөчөлүккө карай алар төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

а) сүйүнүү, жетине албоо: бити-битине батпоо, төбөсү көккө жетүү, мандайы жарылуу, тебетейин көккө ыргытуу. *Уулунун окууга өткөнүн угуп, Сагын карыя бити-битине батпай кубанды («ЗК»).* *Умсунай ана болсо неберелүү болушканына төбөсү көккө жеткендей, көңүлү куунак* (Сасыкбаев).

б) жашыгандык, ыйлагандык, кайгыгандык, өкүнгөндүктү билдирүүчү фразеологизмдер: өпкөсү көбүү, өпкө-өпкөсүнө батпоо, ичинен сызуу, бармагын тиштөө, оозун кармануу. *Таятасын карабай. «Кечиктим... Сабактан кечиктим...» деп өпкө-өпкөсүнө батпайт* (Айтматов). *Көбүрөөк чыгат го деген [мүтү] ойрондогондо Айылычы бармагын тиштей мыкыйды* (Бейшеналиев).

в) каардануу, ачуулануу маанисиндеги: каны ичине тартуу, каны кайноо, көзүнөн чаары чыгуу, куйкасы курушуу, жүнү (түгү, териси) тескери айлануу, азуусун айга (асманга) жаныган, кабагына кар жааган. *Тиги таноосу кылчылган ачкүсөндөй сарынын андан бетер каны ичине тартып, муну тооруп жүрөт* (Өмүрбаев). – *Тынчын алган ким экен? – деп Орозкул көзүнөн чаары чыгып жалт кылчайды* (Айтматов).

Фразеологизмдердин адамдардын мүнөзүн, сапатын, мамилесин, ички сезимин ж.б. көрсөтүүчү бул негизги топторунан башка да ар кандай маанилерди көрсөтүүчү төмөнкүдөй топтору бар.

а) Сан-өлчөмдүк маанидеги: иттин кара капталынан, жер майышкан, уй түгүндөй, кара таандай, жүнүн жейт, жапа тырмак, түп көтөрө, төрт көзү түгөл, орой көзү чарай, какаганга муштаган.

б) Сүйлөөгө карата колдонулган: оозу менен орок оруу, оозун куу чөп менен аарчуу, тили буудай кууруу, жер чечегин безе, таңдайынан чаң чыгуу, тил оозуна жукпоо, жаагын жануу, кара жаак, тили тешилүү.

в) Тажоо, чарчоо маанисиндеги: таманы тешилүү, суу болуу, суй жыгылуу, текирени түгөнүү, көзүнүн майы түгөнүү, жүрөгүнө майдай тийүү.

г) Бир нерседен ажырап калгандыкты, куру калгандыкты билгизүүчү: *таш жалак, кол жуу. Дарыяхан көп ишенбейт, экөөнөн күнөм санайт. Экөө тең алдап кетип, таш жалак калуучудай көрүнөт* (К.Жантөшев). *Үч-Булакка айдаган арпадан кол жууп кала бердик* («Чалкан»).

д) Бир нерсеге карк болгондукту, жыргалчылыкты билгизүүчү: ак төөнүн карды жарылган, мурду бүтүү, жаагын айруу, май талкан, үкүнүн уясын табуу, кой үстүнө торгой жумурткалоо, керегеси май болуу.

е) Жардылыкты, жоксуздукту, ачкачылыкты билгизүүчү: колу кыска, итке минүү, жону (колу) жука, үрүп чыгар ити жок, этеги такымына жетпеген, ынырчагы ырдоо, керегиси кердөө, кекиртеги талга илинүү, тишинин кирип соруу, казаны оттон түшүү.

ж) Диний маанидеги: кыдыр колдоо, мандайга жазуу, бешенесине жазуу, этегине намаз окуу, теңир жалгоо.

з) Тобокел кылгандыкты, бир нерсеге белсенип киришкендикти билгизүүчү: бел байлоо, башын тигип коюу, жанын кылга байлоо, жанын оозуна тиштөө.

и) Бир нерсени күтүү, зарыгуу, самоо, кызыгуу маанисин билгизүүчү: ак эткенден так этүү, эки көзү төрт болуу, көз чачыроо (тешилүү), көзүн сатуу, көзү кычышуу, көзү түшүү, ичкен ашын жерге коюу, эт-бетинен кетүү, жүнү жата калуу, жантигынан жатуу.

й) Оор абалда калгандыкты билгизүүчү: кендири кесилүү, жанына катуу, мурдуна (тумшугуна) суу жетүү, мойнуна сорпо төгүлүү, жели чыгуу. ай баткандай болуу, башына күн түшүү, күнү каран болуу, ындыны өчүү, жылдызы жерге түшүү.

к) Мезгилдик маанидеги: төөнүн куйругу жерге тийгенде, кызыл кар жааганда, узун сары, жер каймактаганда, көз байлаганда, карга бок чокуй электе, кан буугандай, тизгин учу менен, кара далы.

л) Бактысыздыкты, иши кыйшайгандыкты билгизүүчү: куу тумшук, тумшугу жок, кара тумшук, тумшугу тайкы, куйушканы кыйшайюу, үзөңгүдөн бут таюу, кедери кетүү, жылдызы урап түшүү.

м) Иши оңолуу, ал-абалы жакшыруу маанисиндеги: ташы өөдө кулоо, ташы тегеренүү, этек-жени жайылуу, чырагына май тамуу.

н) Көп билгендикти, дасыгандыкты билгизүүчү: тиш каккан, кабыргасы каткан.

ң) Балалуу болуу, төрөөгө жана баласы жоктукка байланыштуу колдонулгандар: көз жаруу, этегинен жалгоо, согончогу канабоо, куу баш, куу пыйрак. *Ага жараша кудай этегинен жалган койсо, Гүлбүбүнүн үй-жайдын ээси жеке өзү болоруна шек жок* (Сыдыкбеков).

Кээ бир фразеологизмдердин жогоруда көрсөтүлгөн негизги топтордун бирөөнө гана эмес, бир нечесине тиешелүү болушу да мүмкүн. Мунун себеби андай фразеологизмдердин бир нече мааниси түшүндүрүшү менен байланышат.

3. Фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү жана омонимдер

Фразеологизмдердин басымдуу көпчүлүгү бир гана мааниси билгизет: жилигин чагуу – «сазайын берүү, бирди көрсөтүү» деген мааниси, жону жука – «алсыз, колунда жок» дегенди, битин сыгып канын жалаган – «зыкым, саран» деген мааниси тундураат.

Фразеологизмдер көп мааниге ээ болушу да мүмкүн. Ошентсе да бул маселе боюнча али бирдиктүү пикир жок. Маселен, айрым окумуштуулар фразеологизмдер үчүн көп маанилүүлүктү мүнөздүү эмес дешсе (1954, 35), кээ бирөөлөрү мындай пикирди өтө ашыра баалап, фразеологизмдердин полисемиялык касиетке жетишүү мүмкүнчүлүгү жок деген пикирди айтышат. Буга Ю.Р.Гепнердин төмөнкү пикири ачык-айкын далил болот.

«Слово обозначает предмет, явление, выражает понятие. Фразеологическая единица выражает одно смысловое значение, понятие. Но этим она не столь схожа со словом, сколько отличается от него, ибо единое смысловое значение фразеологизма – это в то же время и его единственное значение, а слово многозначно» (1965, 28).

Көпчүлүк окумуштуулар жогорудагы пикирге карама-каршы чыгышат. Мисалы, проф.С.К.Кенесбаев казак тилинин (1954), Л.Бинович орус жана немец тилдеринин (1952), В.П.Жуков орус тилинин (1965) фактыларын талдоо аркылуу фразеологизмдер үчүн да көп маанилүүлүк мүнөздүү экендигин далилдешет.

Кыргыз тилинин фактылары бир катар фразеологизмдер үчүн көп маанилүүлүк мүнөздүү экендигин көрсөтөт:

Жанды оозго тиштөө. 1. Өлөр-тирилерине карабай баарына тобокел деп киришүү. *Жеңилиш үчүн эмес, жеңүү үчүн жанын оозуна тиштеп тайманбайт («КМ»).* *Жандарын оозуна тиштеп суу кечкен жигиттерди карап туруп кызды калтырак басты (Абакиров).* 2. Абдан коркуу, титиреп жүрөк заада болуу. *Бул жырткычтар кандай иштесе тырп эте албайбыз, жаныбызды оозубуза тиштеп азуусунда гана турабыз (Жасымбеков).*

Кабыргасы кайышуу. 1. Бирөөгө боору ооруу, жаны ачуу, аны аео сезиминде болуу. *Эрке өсүп, баласынын бошураак чыгып калганын жакшы билген абышка кабыргасы кайышып кейип турганын билгизбеди (Абдукаримов).* 2. Оорчулуктун, кыйынчылыктын азабын тартуу, кыйналып-кысталуу. *О, жокчулук! Ушинтип далайдын белин майыштырып, кабыргасын кайыштырат белең? (Элебаев).* *Сен эмес ушу баарыбыздын кабыргабыз кайышты (Жигитов).*

Үч маанини билгизген фразеологизмдер да бар. Бирок алардын саны өтө эле аз. Буга төмөнкү фактыларды көрсөтүүгө болот.

Баш көтөрбөө. 1. Бир нерсеге өтө берилп, бүт мүмкүнчүлүгү, бардык күчү менен киришүү, катуу иштөө. *Биз күнү- түнү баш көтөрбөй иштедик («КА»).* *Калеминди койкоңдотуп кечке бирдемени иштемегенсип, такыр баш көтөрбөйсүң (Бейшеналиев).* 2. Каршылык көрсөтө албоо. *Алдуунун таман алдында баш көтөрө албай тебеленген алысздык күн ай! (Осмоналиев).* 3. Уят болуп, катуу сынып калуу. *Эл алдында баш көтөрө албай, журттан обочолоп калышты (Каймов).* Уялганыман кечке баш көтөрө албадым (Мырзаев).

Фразеологизмдерде көп маанилүүлүк болсо да, ал лексикадагы сыяктуу кенири өнүккөн эмес. Мындай өзгөчөлүк бир катар сөздөрдүн үч-төрт гана эмес, ондон ашуун маанилерди билгизгенинен, ал эми фразеологизмдердин эки-үчтөн ашпаган маанилерди туюндурушунан да байкалат.

Фразеологизмдерге караганда эмне үчүн лексикада көп маанилүүлүк басымдуулук кылат? Мунун себептери кандай? Тил илиминде бул суроого берилген жооптор ар башкача. Мисалы, В.П.Жуков фразеологизмдерде полисемиянын кенири өнүкпөгөндүгүн алардын (фразеологизмдердин) эркин сөз тизмеги сыяктуу речте уюшулбагандыгы, бир бүтүн, даяр бирдик катары колдонулушу, өзүнүн курамы жана структурасы боюнча туруктуулугу менен түшүндүрүүгө аракеттенет (1965, 41).

Биз жогорудай пикирди ынанарлык деп эсептебейбиз, анткени фразеологизмдер гана эмес, сөздөр да тилдеги бир бүтүн бирдик болуп саналат, булар (сөздөр) да речте даяр материал катары колдонулат. Эгерде В.П.Жуковдун бул пикирин туура десек, анда көп маанилүүлүккө ээ болуу жагынан фразеологизмдер менен сөздөрдүн айырмасы болбос эле.

Биздин оюбузча, фразеологизмдер менен сөздөрдүн көп маанилүүлүккө ээ болуу жагынан жогоркудай айырмасы, баарыдан мурда, алардын түзүлүшүнүн ар башкачалыгы менен шартталат. Бул пикирди кененирээк төмөнкүдөй айтууга болот.

Тил каражаттарынын (сөздөрдүн, фразеологизмдердин) көп маанилүү же бир маанилүү болушу алардын курамында, эң алды, негизги морфемадан (унгудан) нечөө бар экендиги менен шартталат. Ошондуктан курамында негизги морфемадан бирөө болгон каражат бир нече негизги морфемадан түзүлгөн каражатка караганда ар түрдүү өзгөчөлүктөргө ылдамыраак дуушар болот, ар кандай таасирди ылдамыраак «сезет». Ал эми курамында негизги морфемадан бир нечеси болгон каражат андай таасирлерди анча тез «сезбейт», ар бир морфема аларга белгилүү даражада «каршылык көрсөтөт». Мына ушул өзгөчөлүккө ылайык жөнөкөй сөз татаал сөзгө караганда көп мааниге ээ болуу касиетине көбүрөөк ийкемдүү келет. (Сөз жасоочу мүчөлөрдүн да тил каражаттарынын көп маанилүү же бир маанилүү болушуна таасири бар сыяктанат. Ошол себептен туунду сөзгө караганда уңгу сөздө полисемиялуулук басымдуулук кылат).

Фразеологизмдердин курамында негизги морфемадан эң кеминде экөө болууга тийиш. Мына ошол морфемалар бири-биринен ажырабастан болуп бирге колдонулгандыктан, анын үстүнө алардын ар биринин аздыр-көптүр мааниси болгондуктан (фразеологизмдин ар түрдүү типтеринде ар башкача болсо да), ар кандай таасирге ылайык ылдам өзгөрүлө бербейт. Ошол себептен фразеологизмдерде полисемиялуулук аз кездешет.

Фразеологизмдердин бардык түрлөрү курамындагы компоненттердин баштапкы абалын сактоо боюнча бирдей касиетке ээ болбогондуктан, көп маанилүүлүк боюнча да бирдей касиетке ээ эмес. Бул жагынан фразеологизм олуттуу түрдө айырмаланат. Анткени фразеологизмдин компоненттери өзүнө тиешелүү лексикалык маанисин бүт бойдон же белгилүү даражада жоюп жиберип, сырткы таасирдин күчүнө өз-өзүнчө каршылык көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнөн алда канча ажыраган. Ошондуктан фразеологизмдердин айрым типтеринин ичинен фразеологиялык ширешме полисемиялуулук касиетине ээ болууга көбүрөөк жөндөмдүү болуп чыккан.

Н.М.Шаңский бул маселеге байланыштуу төмөнкүдөй пикирди айтат. «Думается, что бедная полисемия в фразеологической системе непосредственно связана с характерным для фразеологизмов сверхсловным составом, большей структурной сложностью этих единиц, появлению у фразеологизма переносного значения мешают образующие его словные компоненты, также имеющие (если не в пределах фразеологизма, то по крайней мере в свободном употреблении) определенную семантику» (1969, 56-57).

Фразеологизмдердеги көп маанилүүлүк, андагы ар бир маани фразеологизмдер өз алдынча турганда так, даана билинбейт. Алар контексте аныкталат. Мисалы: жанды оозго тиштөө, баш көтөрбөө, кабыргасы кайышуу сыяктуу фразеологизмдер дал ушул калыбында турганда кандай маанилерди берерин так айта албайбыз. Бирок алардын мааниси контекстте так билинет.

Фразеологизмдердин омонимдери

Тилибизде жеке, айрым сөздөрдүн омонимдери болгон сыяктуу өтө сейрек болсо да фразеологизмдердин омонимдери болот. Бирок жеке, айрым сөздөрдүн омонимдери менен фразеологиялык омонимдерди бирдей түшүнүк катары кароо мүмкүн эмес, анткени жеке сөздөрдүн омонимдеринин пайда болуу себептери ар түрдүү. Мунун бир себеби жеке, айрым сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнө байланыштуу. Буга төмөнкү пикир далил болот. «... көп маанилүү сөздөрдүн айрым маанилеринин бири – биринен алыстап, өз ара байланышы үзүлүп калган түшүнүктөрдү берип калганынан же конверсия процессинин натыйжасында өзүнүн морфологиялык курамын өзгөртпөстөн туруп эле, башка сөз түркүмүнө өтүү менен да омонимдер пайда болот. (1999, 125). Маселен көк I көгөргөн түс – сын атооч; көк II Асман – зат атооч, көк III малдын чылгый терисинен тилинин алынган ичке кайыш тасма – зат атооч, көк IV жашыл чөп – зат атооч, көк V айтканынан кайтпаган өжөр – сын атооч, ж.б.

Жеке сөздөр сыяктуу эле фразеологизмдерге да көп маанилүүлүк мүнөздүү. Фразеологиялык көп маанилүүлүк менен фразеологиялык омонимди айырмалай билүүнүн да мааниси бар, анткени көп маанилүү фразеологизмдердин ортосунда өз ара жакындык жана кандайдыр бир байланыш бар экендиги сезилет. Факты келтирели:

Бел байлоо. 1. Кайраттануу, чымыркануу, өзүнө – өзү дем берүү *Башкасын койсом да, мен атама ушуну айтууга акым бар экенин ойлоп бел байладым («КМ»).*

1. Кимдир бирөөгө таянуу, ишенүү, аны эш тутуу. *Өлбөсө келер бекен деп, Курсактагы куу жолтой Жетимчеге бел байлайм. («Сейтек»)*

Жаагын жануу. 1. Меселдетип, куюлуштуруп көп сүйлөө, чечен сүйлөө, безеленип тынбай ырдоо. *Өзү сыпаа, жаагын жанып сүйлөгөнүнө караганда чечен өндөнөт (Бейшеналиев). Зулай алды менен кылыктанат, анан жаагын жанып бир ырдайт дейсин, тим эле күнү – түнү ырдаса да ыры түгөнбөйт. (Байтемиров)*

2. Басылбай, тыйылбай көпкө ыйлай берүү, тынбай ыйлоо (көбүнчө кичинекей ыйлаак балдарга карата). *Бешикке коёр элек танып, Какылдап ыйлаар элең жаагын жанып (Шүкүрбеков).* Келтирилген мисалдарда көп маанилүү фразеологизмдердин маанилеринин ортосунда кандайдыр бир жакындык бар экендик

байкалып турат. Ал эми фразеологиялык омонимдердин маанилеринин ортосунда байланыш же жакындык бар экендик сезилбейт. Маселен, төмөнкү фактыларды салыштырып көрөлү:

Акчүч I Чүчкүргөн кишиге (көбүнчө балдарга карата) соо бол, саламатта бол, жакшылыкка болсун дегендей каалоо маанисинде айтылат. *«Ак чүч!» садагасы, дениң сак болсун, мунсуз бол («Жаш ленинчи»)*. *Ысак катуу чүчкүрүп жиберди эле «ак чүч» деген үн чыкты (Абдукаримов)*.

Акчүч II Ак кол, эч нерсеге колу тийбеген, оор иш кылбаган, иштебеген. Ак кол, ак чүч болуп калбасын деп, акырындык менен өздөрүн – өздөрү тейлөөгө өткөрдүк («Ала – Тоо»).

Боору катуу I Таш боору, ырайымсыз, бирөөгө жан тартпаган.

Түк карабайт убалга, Боору катуу канкорлор (Осмонов).

Боору катуу II Аябай күлүү, күлкүсүн тыя албай ыкшып калуу. *Эмилбектин боору катып борсулдап, ыкшып, Сагындан качып ашкананы карай жөнөйт (Осмоналиев)*.

Бети ачыдуу I Айыбы, кылмышы ашкереленүү. Кылмышкерлердин бети ачылып, үстүнөн иш козголду («Агым»).

Бети ачыдуу II Бир нерседен тартынбай, уялбай, аралашып, тен ата болуп калуу. *Оо, ... Алаке, бу ... мурду барбайган баланы мага бер, эл аралап бети ачылсын («Советтик Кыргызстан»)*.

Жогоруда келтирилген фактылардан омонимдик катарлардын маанилеринде анча – мынча болсо да жакындыктын бар экендиги байкалган жок. Ошентип, кыргыз тилинин фразеологиясында өтө сейрек болсо да, фразеологизмдердин омонимдери бар экендиги көрүндү.

4. Фразеологизмдердин синонимдери

Айтылуучу пикирди так, таамай ар бир стилдин өзгөчөлүгүнө ылайыктап түшүндүрүү, кеп маданиятын жогорулатуучу негизги белгилерден болуп эсептелет. Бул талапты канаттандыруу үчүн өз эне тилибиздеги лексикалык, фразеологизмдик бай каражаттарды, алардын арасындагы ар түрдүү карым-катышты терең билүү зарыл. Фразеологизмдердин синонимдерин изилдөө маселеси да ушул максатка ылайык келет. Анткени өз ара синонимдик катышты түзгөн каражаттардын бай запасына ээ болгон жана аларды өз шартына ылайык туура колдоно билген адамдын речи так да, таамай да болот. Ошентип, синонимдер бир эле каражатты кайра-кайра кайталай берүүдөн куткарып, кептин стилдик сапатын жакшыртууга, көркөмдүк өзгөчөлүгүн арттырууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Синонимдер практикалык жактан жогоркудай олуттуу мааниге ээ болгондуктан, айрым тилдердин фактыларына ылайык мурдатан эле эске

алына баштаган. Азыркы мезгилде да бул маселеге зор көңүл бурулуп, атайын бүткүл союздук симпозиум («ВЯ» 1964, №5) өткөрүлүп, бир канча диссертациялык иштер жана монографиялар жазылды (1966, 197-227).

Мунун натыйжасында синонимдер жөнүндөгү пикирлер, бир жагынан, улам талкууланып, байып отурса, экинчи жагынан, синонимдерге ар түрдүү аныктамалар да сунуш кылынды. Мына ошол аныктамаларды негизинен эки топко бөлүүгө мүмкүн: а) синонимдерди ар башка айтылган, маанилери боюнча жакын, бирок бири-бирине дал келбеген сөздөр катары караган аныктама (1965, 45); б) синонимдерди объективдүү чындыктагы бир эле кубулушту билгизген, бирок кошумча маанилери, стилистикалык сапаты ж.б. боюнча айырмаланган сөздөр катары эсептеген аныктама (1958; 1985, 52).

Биздин пикирибизче, бул аныктамалардын экинчиси бир кыйла тагыраак сыяктанат, анткени биринчи аныктамада «маанилери боюнча жакын» сөздөрдүн баары синоним катары эсептелет, бирок жакындыгынын чеги эмне менен аныкталары ачык көрсөтүлбөйт. Бул жөнүндө М.П.Палевская да «эн узак мезгилдерге чейин синонимдер мааниси боюнча жакын сөздөр катары талкууланган, синонимдүүлүктүн критерийи болуп бир сөздүн башка сөздөр менен алмашылышы эсептелген. Синоним сөздөрдүн маанилеринин жакындык даражасы аныкталган эмес. Сөздөрдүн маанилеринин жакындыгы – өтө эле кенен түшүнүк», - деп жазган (1964, 30).

Ал эми экинчи аныктамада мындай күнүрт айтылган пикир жок, тескерисинче, синонимдер объективдүү чындыктагы бир эле кубулушту билгизген сөздөр экендиги так көрсөтүлгөн. Ошондуктан ушул мүнөздөгү аныктама ар түрдүү тилдердин синонимдерин изилдеген окумуштуулардын эмгектеринен кеңири орун алган (1950; 1962).

Өз ара синонимдик катышты түзгөн сөздөрдүн бирдей сөз түркүмүнө тиешелүү боло тургандыгы да лингвистикалык адабияттарда белгиленген.

Синонимдердин жогоруда көрсөтүлгөн бирдей жалпылыктары менен катар өзгөчөлүктөрү да бар. Алар өз ара синонимдик катышты түзгөн сөздөрдүн саны жана сапатынан, экспрессивдик-стилистикалык касиеттеринен, башка сөздөр менен айкалышынан, активдүү жана пассивдүү колдонулушунан ж.б. байкалат. Мындай өзгөчөлүктөр тил илиминде арналган эмгектерде, көбүнчө, лексикалык синонимдерге карата белгиленип жүрөт. Ошондуктан биз ага (лексикалык синонимдерге) токтолбостон өз ишибизге ылайык фразеологиялык синонимдерге токтолмокчубуз.

Ар бир тилдин өз ара синонимдик катышты түзгөн каражаттарын изилдөө аракети фразеологизмдин да өз ара синоним болушу мүмкүн экендигин көрсөттү. Мунун натыйжасында тил илиминде фразеологиялык синонимдер жөнүндө түшүнүк пайда болуп, алардын мүнөздүү белгилери, жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү көрсөтүлө баштады.

Мисалы, Т.А.Бертагаев менен В.И.Зимин фразеологиялык синонимдерди «бир эле предметтик маанини туюндуруп, бири-биринен бул же тигил экспрессивдик оттенкалары же речтин ар түрдүү функциялык типтерине тиешелүүлүгү менен айырмаланган фразеологиялык сөз тизмеги» (1960, 4) катары аныктайт. Мына ушул эмгекте фразеологиялык синонимдердин варианттардан да айырмасы белгиленди.

Түрк тилдери боюнча жазылган эмгектерде да фразеологиялык синонимдердин негизги белгилери жогорку сыяктуу көрсөтүлүп жүрөт.

Маселен, З.Г. Ураксин башкыр тилиндеги фразеологиялык синонимдердин төмөнкүдөй негизги белгилерин көрсөтөт:

1. бир же бир нече мааниси боюнча толук же жарым-жартылай дал келиши;

2. фонетикалык жактан толук же жарым-жартылай дал келбей калышы;

3. контекстте толук же жарым-жартылай өз ара алмашылып колдонулушу;

4. семантикалык оттенкалары, эмоциялык-экспрессивдик мазмундуулугу, стилистикалык сапаты, башка сөздөр менен айкалышы жана речте колдонулуш жыштыгы боюнча айырмаланышы (1966, 6).

Ошентип, көпчүлүк изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде фразеологиялык синонимдердин аныктамасы бирдей мүнөздө берилип жүрөт. Бирок фразеологиялык синонимдердин башка сөздөр менен айкалышы жагынан өз ара айырмасы болобу же жокпу деген суроо боюнча бирдиктүү пикир жок. Фразеологиялык синонимдер менен лексикалык синонимдердин бири-бирине болгон мамилеси жөнүндөгү маселе да так чечиле элек. Биз бул ишибизде кыргыз тилинин фактыларына ылайык ушул маселеге да көңүл бурмакчыбыз.

Тил бүтүндөй бир система. Андагы каражаттар (тыбыштар, сөздөр, фразеологизмдер, морфемалар ж.б.) бири-бири менен эң тыгыз байланышып, өз ара шартташып отурат. Мына ошондой карым-катыштын бири болуп сөздөрдүн, фразеологизмдердин араларындагы синонимдик катыш эсептелет.

Кыргыз тилиндеги өз ара синонимдик катышты түзгөн каражаттар да объективдүү чындыктагы бир эле нерсени (кыймыл-аракетти ж.б.) ар түрдүү тыбыштык түзүлүштө атап көрсөтөт. Мисалы: **иттен чыгаруу**, **тил эмизүү** деген фразеологизмдер ар башкача айтылса да, жалпысынан бирдей маанини – «куру жооп айтуу», «курулай көңүл жубатуу», «алдап-соолап жолго салуу» маанисин билгизет: *Төрөбектин бул эмне кылганы? Эмне деп иттен чыгарганы? Маңдай-тескей канатташ отуруп, бири-бирибизди алдай беребизби* (Эгиналиев). *Барамын деп Өскөнбай тил эмизип койгон го келем десе келип калат эле* (Турусбеков).

Ак эткенден так этүү, ичкен ашын жерге коюу, эки көзү төрт болуу фразеологизмдери кандайдыр бир нерсенин болушун чыдамсыздык

менен күткөндүктү, самагандыкты туюндурат. Эчен жылдардан бери бала көрсөк дегенде, ак эткенден так этиш жүрүшкөн эрди-катын уулдуу болушту (Борбиев). Алыста жүрсө да, сен дегенде, сени көрсөм дегенде ичкен ашын жерге коет (Бердикеев). Жок дегенде, элдүү жерге жетсем экен деп Таабалдынын эки көзү төрт (Кушубеков).

Өз ара синонимдик катышты түзгөн фразеологизмдердин жалпылыгы алардын бирдей грамматикалык категорияга – сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүнөн да көрүнөт. Мисалы: эшек такалоо, текей оттоо фразеологизмдери «убакытты бошко өткөрүү» маанисин билгизип, этиштик категориялар боюнча өзгөрөт. Мурунтан эмне болдуң, текей оттодоңбу? – деп атам мага абдан ачууланды («КМ»). Ушу жашка келип, мен эшек такалап жүрүпмүнбү? (Жусупов). Иттин кара капталынан, чач этектен деген фразеологизмдер «өтө көп», «абдан көп» маанисин туюндуруп, мүнөздүү түрдө ушул формасын сактайт да, тактоочко жакындайт. Канжыганда жаман сумкам бар, анын ичинде дары-дармек, спирт деген неме иттин кара капталынан (Бердикеев). Аларда ажка деген неме чач этектен («Ала-Тоо»).

Ошентип, синоним фразеологизмдердин арасындагы негизги жалпылык объективдүү чындыктагы бир эле нерсени билгизгендигинде жана бирдей грамматикалык категорияга тиешелүү болгондугунда турат.

Кыргыз тилинин фактыларына караганда, кээ бир фразеологизмдер түзүлүш үлгүсү жана сөз түркүмүнө карым-катышы жагынан ар түрдүүчө болсо да, бирдей маанини билгизген учурлары кездешет. Мындай өзгөчөлүк көбүнчө сын атоочтук, тактоочтук жана этиштик формаларында турган фразеологизмдерден байкалат. Маселен: чач этектен, уй түгүндөй, жер майышкан деген фразеологизмдер «абдан көп, өтө көп» деген маанилерди туюндурат. Уй түгүндөй көп элге уруна кирип барбайлы («Эр Табылды»). Алардын дүнүйө-мүлкү чач этектен Анам калса, бүгүн тегирменге буудайларын жүктөнүп түшкөндөр жүнүн жейт (Бейшеналиев). Мындагы фразеологизмдерди, сөз түркүмүнө болгон катышын эске алсак, синоним деп эсептөөгө болбойт, анткени жер майышкан фразеологизми этиш сыяктуу өзгөрөт (жер майышкан, жер майышат, жер майышып ж.б.); уй түгүндөй көбүнчө ушул формада колдонулуп сын атоочко жакындашат; чач этектен фразеологизми тактоочтук сапатка ээ болуп, мүнөздүү түрдө ушул формасын сактайт. Бирок алгачкы фразеологизм жер майышкан деген формада колдонулганда гана башка сөздөр менен айкалышып, грамматикалык мааниси боюнча уй түгүндөй, чач этектен фразеологизмдерине абдан жакындашып, алар менен синонимдик катышты түзгөн сыяктанат. Лексикография ишинде кээ бир сын атоочторду атоочтуктар аркылуу түшүндүрүү ыкмасы да булардын бири-бирине эң эле жакындыгын көрсөтөт. Демек, мындай учурларда аларды синоним деп эсептөө мүмкүн сыяктанат. Эгерде алгачкы фразеологизм – жер майышкан этиштин

башка формасында турса (жер майышты, жер майышып ж.б), ал грамматикалык мааниси, башка сөздөр менен айкалышы жагынан калган эки фразеологизмден олуттуу түрдө айырмаланат. Мындай учурда жер майышат, жер майышып, жер майышты деген формалардын үй түгүндөй, чач этектен деген фразеологизмдер менен синонимдик катышты түзө албастыгы эч кандай шек туудурбайт. Демек, фразеологизмдердин өз ара синонимдик катышты түзүшүндө алардын кайсы формада тургандыгын эске алуу да оң сыяктанат.

Өз ара синонимдик катышты түзгөн фразеологизмдердин арасында ажырата билүүгө кыйынчылык келтирген өзгөчөлүктөр да бар. Мына ошол өзгөчөлүктөрдү канчалык так, канчалык туура ажырата билгенде, речь да ошончолук туура, ошончолук так түзүлгөн болот.

Синоним фразеологизмдердин арасындагы бөтөнчөлүктөрдү байкоо үчүн бир катар фактыларды келтирели.

Бөйрөктөн шыйрак чыгаруу, жумурткадан кыр чыгаруу фразеологизмдери «болбогон жерден, эч негизсиз эле кыйкым табуу» маанисин билгизет. Ошондуктан алар ушул мааниси боюнча синонимдик катышты түзүп, ылайыгына жараша биринин ордуна экинчиси колдонула берет.

Жумурткадан кыр чыгарып, бир сөздөн миң деген сөздү ыргатуучулар четтен чыгат го (Байтемиров). *Сага окшоп бөйрөктөн шыйрак чыгарып, бирди экиге кошуп, чаңдатып жүргөн адам жок бул жерде* (Эралиев). Бул сүйлөмдүн тутумундагы фразеологизмдерди өз ара алмаштырууга болот. Андан сүйлөмдүн маанисинде жана түзүлүшүндө олуттуу өзгөрүү болбойт.

Жогорудагы фразеологизмдердин айырмасы кошумча маанисинен байкалат: **бөйрөктөн шыйрак чыгаруу** фразеологизми, бир жагынан, «атайын кыйкым табуу, ыксыз күнөөлөө» максатында айтылса, экинчи жагынан, «болбогонду тымызын болтуруу» маанисин да туюндурат. *Сага окшоп бирди экиге кошуп, бөйрөктөн шыйрак чыгарып, тымызын чаңдатып жүргөндөр жок бул жерде* (Эралиев). Бул сүйлөмдө **бөйрөктөн шыйрак чыгаруу** фразеологизми атайын кыйкымдоо, күнөөлөө эмес, болбогонду эч негизсиз эле тымызын болтуруу (бул контексте болбогон жерден эле ыксыз пайда көрүү) оттенкасында колдонулган.

Ал эми **жумурткадан кыр чыгаруу** фразеологизминде мындай кошумча маани байкалбайт. Угуучу кимдир бирөөнүн бир нерсе жөнүндө туура эмес айтып жатканын байкап калса «бөйрөктөн шыйрак чыгарбай, чыкдыкты айтсаң боло» деп да коет. Мындай учурда да бул фразеологизмдин «болбогонду тымызын болтуруу» маанисинде айтылып жаткандыгы далилденет. Ошентип, **бөйрөктөн шыйрак чыгаруу** фразеологизми болбогонду болтуруу маанисинде эмес, атайын кыйкымдоо маанисинде турса гана, ошол оттенкага ээ болсо гана жумурткадан кыр чыгаруу фразеологизми менен алмашат.

Боор ооруу (ачуу) жана **кабыргасы кайышуу** фразеологизмдери «бирөөнү аёо, ага жан тартуу» маанисин билгизип, өз ара синондик катышты түзө алат. *Анын томолой жетим экенин укканда Ашырбек боруу ооруп, аянычтуу карады (Ашымбаев). Эмнеликтен экенин билбейм, ушундай учурда таятама боорум ачып, тым эле ыйлагым келет дейсиң (Айтматов). Асыранкулдун санаасы санга бөлүнүп, алардын кебетесин көрүп кабыргасы кайышып, ою чабыттан алыста (Садыгалиев).* Мына ушул мааниде колдонулганда бул эки фразеологизмди өз ара алмаштырууга болот.

Бул фразеологизмдердин маани жактан айырмасы да бар. Ага фактылар келтирип көрөлү: **кабыргасы кайышуу** фразеологизми «кыйналуу, азап чегүү, оор абалда калуу» маанисин да билгизет. *Жокчулуктун айынан кыргыз жарандары кабыргасы кайышып, бөтөн жерде кул катары жүрүшөт («Аалам»).* **Боор ооруу (ачуу)** фразеологизми «кыйналуу, азап чегүү, оор абалда калуу» маанисин билгизе албайт. Ошондуктан мындай учурда жогорудагы фразеологизмдер өз ара алмашылбайт.

Тишинин кирип соруу, казаны оттон түшүү, кекиртеги талга илинүү фразеологизмдери жалпысынан тамак-ашсыз, ач калгандыкты билгизет. Бирок булардын ар биринин маанилеринде оттенкалык өзгөчөлүктөр бар. **Казаны оттон түшүү** тамак-аштын алымсындырарлык болбой калгандыгын же таптакыр түгөнүп, кыйын абалда калгандыкты билгизүү үчүн да колдонулат. Мындай өзгөчөлүк төмөнкү фактыларды салыштыруудан да байкалат: *Казаным оттон түшүп, кызыл от кысыр калбаса болду (Сыдыкбеков). Ушинтип солдоюп бекер жүрсөң кекиртегиң талга илинет («Аалам»).* Келтирилген эки сүйлөмдөгү фразеологизмдердин ордун алмаштырып, биринин ордуна экинчисин колдонууга болот.

Тишинин кирип соруу фразеологизминде жогорудагы экөөнө караганда бир аз конкреттүүлүк бар, анткени бул фразеологизм оозуна эч нерсе албай кезээрип ачка жүргөндүктү билгизет.

Синоним фразеологизмдердин өз ара алмашылып колдонулушун изилдегенде эки маселени айырмалап билүү зарыл: а) маани жактан туура келүү; б) грамматикалык жактан туура келүү.

Синоним фразеологизмдер объективдүү чындыктагы бир эле нерсени билгизгендиктен, аларды өз ара алмаштырып колдоно берүүгө болот. Бирок мындай учурлар көбүнчө маани жактан туура келүү болуп эсептелет, тагыраак айтканда, өз ара синонимдик катыштагы фразеологизмдердин биринин ордуна башкасын колдонуудан сүйлөмдүн мааниси олуттуу өзгөрбөйт. Фактыга кайрылалы: *Тирүүсүндө сыйлап жүрө албагандыгына өкүнүп, ошондо бармагын тиштеди (Абдукаимов)* деген сүйлөмдөгү фразеологизмдин ордуна *оозун кармануу* фразеологизмин колдонууга болот. Анда: *Тирүүсүндө сыйлап жүрө*

албагандыгына өкүнүп, оозун карманды деген сүйлөм түзүлүп, маанисинде олуттуу өзгөрүү болгон жок.

Өз ара синонимдик катыштагы фразеологизмдердин биринин ордуна экинчисин колдонуудан сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышы эки түрдүү натыйжаны бериши мүмкүн:

1) эгерде фразеологизмдердин түзүлүш үлгүлөрү, башка сөздөр менен айкалышуу мүмкүнчүлүгү бирдей болсо, анда алардын биринин ордуна экинчисин колдонуудан сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышы өзгөрүүгө учурабайт. *Алымдын кумсарган өңүн көргөндө, Анархан менен Дарыяхандын жүрөктөрү оозуна тыгылып (көздөрү чанагынан чыгып) эмне айтаарын билбей калышты (Жантөшев). Карасакалдын көзү чанагынан чыгып (жүрөгү оозуна тыгылып), тиштери кычырап кетти (Абдыраманов).*

2) Синоним фразеологизмдердер башка сөздөр менен айкалышы жагынан айырмаланса, аларды бардык учурда эле өз ара алмаштырууга болбойт. Мисалы: *иттин кара капталынан, жер майышкан* деген фразеологизмдердер «өтө көп, эң көп» деген маанини билгизсе да, биринчи фразеологизм (иттин кара капталынан) көбүнчө акча, буюм, мүлк ж.б. карата колдонулса, экинчи фразеологизм (жер майышкан) кол, аскер, адам ж.б. карата пайдаланылат. *Душман жер майышкан кол менен, дүңгүрөгөн сансыз артиллерия менен танга жуук чабуул жасады (Абдукаимов). Аларда дүнүйө деген иттин кара капталынан.*

Жогорудагы фактылар бардык эле синонимдик катарлардын (алардын ичинде фразеологизмдердин) башка сөздөр менен айкалышы, андай айкалыштын формалары бирдей боло бербегендигин, ошол себептүү бирде синонимдерди өз ара алмаштырып колдонууга мүмкүн болсо, экинчи бир учурда мүмкүн эмес экендигин далилдейт.

Синоним фразеологизмдердерди өз ара тандап колдонуу стилдик өзгөчөлүккө, көркөм чыгарманын жанрдык бөтөнчөлүгүнө да байланышат. Мисалы, прозалык чыгармаларда, оозеки кепте (речте) күлүн көккө сапыруу, ташын талкан кылуу фразеологизмдерин өз ара алмаштырып колдонууга болот. Бул фразеологизмдердин экөө тең багыныңкы маанидеги сөздүн илик жөндөмөдө турушун талап кылат: *Душмандын күлүн көккө сапырабыз. Душмандын ташын талкан кылабыз.* Поэзиялык чыгармаларда бул фразеологизмдер өз ара алмашылып колдонулбайт. Эгер алмашылса, ырдын муун саны ар башка өлчөмдө болуп, көркөмдүк сапаты бузулат. Мисалы:

Колго түшүп кор болсун,

Колу-бутун таңдырып.

Жүлүндөсүн душмандар,

Күлүн көккө сапырып

Эгерде ырдын акыркы сабын: *Ташын талкан кылып* деп алмаштырсак, анда акыркы сапта бир муун жетпей, ырдын көркөмдүк

сапаты төмөндөйт. Демек, синоним фразеологизмдерди тандоо, алардын бирден бир зарыл болгонун, башкалар менен алмаштырууга мүмкүн болбогонун таап колдонуу адабий тилдин стилдик түрлөрү, көркөм адабияттын жанрдык бөтөнчөлүктөрү менен да шартташкан.

Фразеологизмдердин сөз менен синонимдик катышты түзүшүндө да өзгөчөлүктөр бар.

Буга карата бир нече фактыны талдап көрөлү: суусоо, чанкоо, каны катуу, тили оозуна батпоо жалпысынан суусун ичүүгө муктаж болгондукту билгизет. Бирок суусоо деген сөз бул маанини жайынча түшүндүрсө, чанкоо, чөлдөө аны дагы бир аз күчөтүп көрсөтөт. Ал эми каны катуу, тили оозуна батпоо фразеологизмдери бул маанини андан да күчөтүп жана элестүү кылып туюндурат. *Күн ысык болуп абдан суусадым. Мен абдан жакшымын, бирок каным катып, суусап жатам* (Саатов). *Он беш күндүк тынымсыз жол, суусуз чөлдө тилибиз оозго батпай акактадык* (Шүкүрбеков).

Жогорудагы синонимдердин адабий тилде колдонулуш даражалары да бирдей эмес: Суусоо эмоциялык-экспрессивдик мааниге ээ болбогондуктан, адабий тилдин бардык стилдеринде, оозеки кептерде да колдонула берет. Бул сөзгө караганда чөлдөө, чанкоо жана тили оозуна батпоо, каны катуу деген каражаттар эмоционалдык-экспрессивдик оттенкага ээ болуп, көбүнчө көркөм чыгармалардан же оозеки речтен кезигет.

Жалынуу, өпкөсүн калбыр кылуу жалпысынан кимдир бирөөнү жакшы көргөндүккө карата колдонулуп, жакшы тилек кылуу, өтүнүү маанисин билгизет. Бирок жалынуу деген сөзгө караганда бул маанини өпкөсүн калбыр кылуу фразеологизми күчөтүп көрсөтөт. Мындай өзгөчөлүк бул каражаттардын арасындагы эмоциялык-экспрессивдик өзгөчөлүк болуп эсептелет.

«Сага келүүчү жамандык мага келсин» деген сыяктуу тилек менен өтүнүү же өтүнүү, сурануу маанисин күчөтүп көрсөтүү жагынан өпкөсүн калбыр кылуу, өпкө жүрөгүн чабуу фразеологизмдери бири-бирине жакын турат жана жалынуу деген сөздөн стилистикалык сапаты, образдуулугу боюнча айырмаланат, анткени бул фразеологизмдер көбүнчө оозеки речке же көркөм чыгармаларга мүнөздүү болсо, жалынуу бардык стилдерде колдонула берет.

Фразеологизмдердин башка түрлөрүнө караганда фразеологиялык ширешмелердин курамындагы сөздөр өздөрүнүн жеке өз алдынча тургандагы лексикалык маанисин жоюп, бүт бойдон ширелишип, бир маанини билдиргендиктен, дал ошол тизмектешкен калыбында айрым сөздөр менен синонимдик катышты түзүүгө көбүрөөк жөндөмдүү келет.

Фразеологизмдер бири-бири менен гана синоним болуп түшпөстөн, жеке, айрым сөздөр менен да синоним болуп түшөт: ит жандуу – абдан чыдамкай, куу баш – баласыз, куу шыйрак – туубас, чөп башылоо – тандоо, колу ачык – берешен, март, битин сыгып канын жалаган –

зыкым, саран, өпкөсү жок – көйрөн, колтугуна суу бүркүү – көкүтүү, тукуруу, жүрөгүн өлтүрүү – коркутуу, тыя оозуна батпоо – суусоо, чанкоо, кулагынан күн көрүнүү – абдан арыктоо, эти тирүү – чыйрак ж.б.

Жогоркудай фактылар, бир жагынан, бир же бир нече фразеологизмдердин өз ара синонимдик катышты түзүшүн, экинчиден, бир же бир нече сөзгө синоним болорун көрсөтөт. Ушул өзгөчөлүктөргө ылайык фразеологизмдин синоними жана синоним фразеологизмдер деген түшүнүктөрдү пайдалануу туура сыяктанат. Мына ошол учурда фразеологизмдердин синоними деген термин кен түшүнүктү, б.а. фразеологизмдердин сөзгө, фразеологизмге, эркин сөз айкашына синоним болушун жалпылап билгизет. Ал эми синоним фразеологизмдер деген термин бул өзгөчөлүктөрдүн баарын туюндурбастан, алардын бир гана учурун, тактап айтканда, фразеологизмдердин гана өз ара синоним болуп түшүшүн билгизет. Демек, синоним фразеологизмдер деген термин тар мааниде колдонулат.

Тил илиминде сөздөрдөн түзүлгөн синонимдер лексикалык синонимдер деп аталат. Бул өзгөчөлүктү эске алсак, фразеологизмдерден түзүлгөн синонимди фразеологиялык синоним деп атоого болот. Мына ошондо синоним сөздөр жана лексикалык синонимдер деген терминдер өз ара кандай карым-катышта болсо, синоним фразеологизмдер жана фразеологизмдик синонимдер деген терминдер дал ошондой карым-катышта болот. *Өлкө жүрөгүмдү чабайын, каралдым, башыңды көтөрчү, - деп эне чебеленип жүрөт* («АТ»). *Тилимди тузак, өпкөмдү калбыр кылып жүрүп ... араң уруксат алдым* (Жантөшев).

Төмөнкү фразеологизмдер менен аларга синоним болуп түшкөн сөздөрдүн ортосундагы өзгөчөлүктөр да ушул мүнөздө: кабыргага кенешүү – ойлонуу, бетинен оту чыгуу, өлбөгөн төрт шыйрагы калуу – уят болуу, бити-битине батпоо – сүйүнүү, өлүмтүгүн артуу – догурунуу, кактабай канын соруу – жемелөө, мурду балта кеспөө – тоготпоо ж.б.

Синонимдик катарды түзгөн сөздөрдөн семантикалык оттенкасы боюнча айырмаланбастан, стилистикалык-функциялык сапаты, образдуулугу боюнча айырмаланган фразеологизмдер да бар: жең ичинен – астыртан, тымызын; көзүнө чөп салуу – жазгыруу; козулуу кой – эптеп-септеп. *Ошол күнү эле Абил элеттин билермандарын шашылыш чогултуп, Бекназардын жең ичинен жүргүзүп жаткан аракетин чийинден чыккандык деп айыптады* (Касымбеков). *Менин Мариям көзүмө чөп салбайт деп ага ичинен жалына берчү* (Ашымбаев).

Бул мисалдардагы фразеологизмдердин синоним сөздөрдөн негизги бир айырмасы фразеологизмдердин оозеки речте жана көркөм адабиятта, ал эми синоним сөздөрдүн ар түрдүү стилдерде колдонулушунда.

Ошентип, фразеологизмдер өздөрү менен синонимдик катышты түзгөн сөздөрдөн көпчүлүк учурда оозеки речке тиешелүүлүгү, образдуулугу жана эмоциялык-экспрессивдик сапатка ээ болушу менен айырмаланат.

Фразеологизмдердин, биринчиден, өз ара, экинчиден, жеке, айрым сөздөр менен синонимдик катышты түзүшүн жана алардын арасындагы бөтөнчөлүктөрүн эске алуунун натыйжасында синоним каражаттарды бир нече топко бөлүүгө болот. Мына ушул планда тил илиминдеги маалыматтарга көңүл бурсак, негизинен, эки түрдүү пикир кезигет:

а) синонимдерди өз ичинен эки топко бөлүштүрүп, алардын бирин идеографиялык синоним, экинчисин стилистикалык синоним деп атаган пикир. Мындай пикир акад. В.В.Виноградовдун эмгектеринен (1955) жолугат;

б) синонимдерди жогоркудай эки топко бөлүштүрүү менен чектелбестен, үч топко бөлүштүрүп, алардын бирин семантикалык синоним, экинчисин, стилистикалык синоним, үчүнчүсүн семантика-стилистикалык синоним деп атаган пикир (1964).

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин өз ара жана жеке, айрым сөздөр менен синонимдик катышындагы өзгөчөлүктөр синонимдерди төмөнкүдөй үч топко бөлүүгө мүмкүнчүлүк берет.

4.1. Семантикалык синонимдер, б.а. стилистикалык сапаты боюнча айырмаланбастан, кошумча маанилери боюнча айырмаланган синонимдер. Мисалы: *чычканга кебек алдырбаган, битин сыгып канын жалаган* деген фразеологизмдер стилистикалык сапаты боюнча айырмаланбайт (экөө тең оозеки речке мүнөздүү), кошумча маанилери боюнча айырмаланат: *битин сыгып канын жалоо* фразеологизми *чычканга кебек алдырбоо* фразеологизминен караганда сарандыкты, зыкымдыкты күчөтүп көрсөтөт. Мындай өзгөчөлүктү төмөнкү фактыларды салыштыруудан байкоого болот. *Ал жеткен көр жемечи жана айласыз битир. битин сыгып, канын жалаган сараң* (Алыбаев). *Чычканга кебек алдырбаган немелерди качанга чейин имерчиктейбиз* (Үмөталиев).

Кээ бир окумуштуулар кошумча маанилери боюнча айырмаланган, стилистикалык жактан нейтралдык сапатка ээ болгон синонимдерди гана семантикалык синоним катары эсептешет (1964, 34).

Биздин пикирибизче, мындай аныктама семантикалык синонимдердин бир гана түрүн, нейтралдык сапаттагы каражаттардан түзүлгөн түрүн, өз кучагына камтыйт. Бирок стилистикалык жактан нейтралдык сапатка ээ болбогон каражаттардын кошумча маанилери боюнча айырмаланып, өз ара семантикалык синонимди түзөрү эске алынбайт. Ал эми тилден мындай каражаттар бир кыйла көп кезигет.

Мисалы: *аарынын уюгуна тийүү, ажыдаардын куйругун басуу* фразеологизмдери стилистикалык жактан нейтралдык каражаттар эмес. Булар оозеки речке мүнөздүү болгондуктан, стилистикалык сапаты боюнча айырмаланбайт. Алар «каарына калуу, кыйыгына тийүү, ачуусуна тийүү» деген жалпы маанини билгизет да, кошумча маанилери боюнча айырмаланат. *Ажыдаардын куйругун басуу* фразеологизминде коркунучтун белгиси бир кыйла күчтүү экени билинет. *Ажыдаардын*

куйругун басып алыпмын Аргам түгөнүп, айлам кетип турат (Сыдыкбеков). *Бабаевдин кылмыштуу кылыктарын газетага жазып коебуз деп ... алар аарынын уюгуна тийип алышкан экен* («СК»).

Демек, жогоркудай фактылар семантикалык синонимдердин эки түрүн: а) стилистикалык жактан нейтралдык сапаттагы каражаттардын кошумча маанилери боюнча айырмаланышынан пайда болгон түрү, б) стилистикалык жактан нейтралдык сапатка ээ болбогон (бирок бирдей стилге тиешелүү) каражаттардын кошумча маанилери боюнча айырмаланышынан пайда болгон түрү бар экенин көрсөтөт. Ошондуктан семантикалык синонимдердин аныктамасын жогоруда биз сунуш кылган сыяктуу бир аз башкачараак берүү оң сыяктанат.

4.2. Стилистикалык синонимдер, б.а. кошумча маанилери боюнча айырмаланбастан, стилистикалык сапаты боюнча айырмаланган синонимдер. Буга мисал катары фразеологизмдердин нейтралдык сапаттагы сөздөр менен синонимдик катышты түзгөн төмөнкүдөй учурларын көрсөтүүгө болот: *Ич күптү – таарыныч, наразылык; Иш куржун – начар, жаман ж.б.* Булардын *ич күптү, иш куржун* дегендери оозеки речке мүнөздүү, ал эми *таарыныч, нааразылык, начар, жаман* деген сөздөрдө мындай чектелүү жок.

4.3. Семантикалык-стилистикалык синонимдер, б.а. кошумча маанилери жана стилистикалык сапаттары боюнча айырмаланган синонимдер. Буга төмөнкү мисалдарды келтирүүгө болот: *Талпагын ташка жаюу – жок кылуу, талкалоо; Күйбөгөн жери күл болуу – ызалануу, теригүү ж.б.* Мындагы фразеологизмдер өздөрү менен синонимдик катышты түзгөн сөздөргө караганда ал маанини күчөтүп түшүндүрөт. Бул өзгөчөлүк кошумча маанилериндеги өзгөчөлүк болуп саналат. Алардын стилистикалык айырмасы фразеологизмдердин оозеки речке мүнөздүүлүгүнөн, сөздөрдүн ар түрдүү стилдерде колдонула беришинен байкалат. Ошентип, фразеологизмдердин өз ара жана жеке, айрым сөздөр менен синонимдик катышты түзүшү жогорудагы үч топтун бирөөнө тиешелүү болот.

Бардык эле фразеологизмдердин жеке, айрым сөздөрдөн же башка фразеологизмдерден турган синонимдери боло бербейт. Ошондуктан мындай фразеологизмдердин мааниси зарылдыгына жараша эркин сөз айкаштары аркылуу да түшүндүрүлөт. Мисалы: *ак чөп башта деген фразеологизмдин маанисин «жанылып кеткендик, кечиримдүү болсун»* деген сыяктуу түшүндүрүү мүмкүн.

Жабуулу аяк (казан) жабуулу бойдон калсын деген фразеологизмдин мааниси «башка эч кимге билинбесин, жашырын кала берсин» деген сыяктуу түшүндүрүлүшү ыктымал.

Көшөгөн көгөрсүн деген фразеологизмдин мааниси мүнөздүү түрдө: *«бак-таалайлуу бол, өмүрлүү бол»* деген сыяктуу тилек менен алкагандыкты, ыраазы болгондукту билгизүүчү фразеологизм.

Лингвистикалык адабияттардын көпчүлүгүндө өз ара синонимдик катыштагы каражаттардын бири негизги сөз – доминант (доминанта) катары каралып жүрөт. Бул жөнүндө В.А.Сиротина: «[Доминантное слово] должно быть по возможности стилистически нейтральным, лишенным каких либо дополнительных эмоционально-экспрессивных оттенков», - деп жазат (1960, 29). Бул жөнүндө Н.М.Шанский мындай дейт: «В качестве доминанты всегда выступает слово, представляющее собой стилистически нейтральную лексическую единицу, т.е. словарную единицу с «нулевой стилистической характеристикой» являющуюся простым наименованием, без какого-либо оценочного момента по отношению к тому, что ею называется» (1964, 53-54).

Мына ошол мезгилде гана доминант синонимдик катардагы калган каражаттардын жалпы маанисин түшүндүрүп, алардын кошумча маанилерин билдирип тура алат. Мындай пикир жеке, айрым сөздөр менен аларга синоним болуп түшкөн фразеологизмдердин көпчүлүгүнө туура келет: суусоо – чанкоо – чөлдөө – каны катуу – тили оозуна батпоо, жалынуу-жалбаруу – өпкөсүн калбыр кылуу, өпкө жүрөгүн чабуу, тоотпоо – мурду балта кеспөө – кулак какпоо ж.б. Бул мисалдардагы суусоо, жалынуу, тоотпоо деген сөздөрдү жогорку белгилерге толугу менен туура келгендиктен, доминант катары алууга болот.

Фразеологизмдердин кээ бири жеке, айрым сөздөр менен синонимдик катышты түзбөстөн, өз ара синонимдик катышты түзүп да калат. Мисалы: тили буудай кууруу, тилинен чан чыгуу фразеологизмдери бир синонимдик катарга кирет. Бирок ушул маанини нейтралдуу түрдө түшүндүрө турган жеке, айрым сөздү табуу мүмкүн эмес сыяктанат. Демек, мындай фразеологизмдерди синонимдик сөздүктөрдө доминантсыз жайгаштырууга туура келет.

5. Фразеологизмдердин варианттары

Дүйнөдө бардык нерселер, өзгөрүү, бир түрдөн экинчи түргө өтүү абалында болот. Мындай көрүнүш туруктуу сөз тизмектерине, анын ичинде фразеологизмдерге да туура келет, анткени күндөлүк пикир алышууда бир катар фразеологизмдердин белгилүү даражада өзгөрүүгө учураары байкалат. Мисалы: оозуна таш//таш оозуна; тили оозуна жукпоо//оозу-оозуна жукпоо; өпкө жүрөгүн чабуу//өпкө боорун чабуу; сай сөөгү сыздоо//сай сөөгү зыркыроо//сай сөөгү какшоо; сөөктөн өтүү//сөөктөн өтүп чучукка жетүү//сөөккө жетүү; талпагын ташка жаюу//талпагын ташка керүү//талпагын ташка илүү; тили суук//тили заар//тили уу; ыйманы учуу//ыйманы качуу; көз ачып жумганча//ачып көздү жумганча; көкөйүнө тийүү//көкөйүнө көк талкандай тийүү ж.б.

Туруктуу сөз тизмектеринин, анын ичинде фразеологизмдердин түзүлүшүндөгү жогоркудай өзгөрүүлөрдү ар тараптан, терең изилдөөнүн олуттуу мааниси бар.

Мына ушул маселени илимий жактан изилдөө аркылуу төмөнкү суроолорду туура чечүү мүмкүн:

а) туруктуу сөз тизмектери (анын ичинде фразеологизмдер да) белгилүү даражада өзгөрүүгө жол берерин, ошол себептүү алардын курамынан туруктуу жана өзгөрүлмөлүү элементтердин табылышы мүмкүн экендигин;

б) бир эле туруктуу сөз тизмегинин (фразеологизмдердин) речте ар түрдүү формаларда өзгөрүлүп колдонулушунан, варианттарынан, башка туруктуу сөз тизмектерин (фразеологизмдерди) туура ажырата билүүнү;

в) туруктуу сөз тизмектеринин (анын ичинде фразеологизмдердин) системалуу, өз ара шартташуу жана таасир этүү касиетин ж.б.

Фразеологизмдердин варианттары алгачкы учурда жеке, өз алдынча маселе катары каралбастан, фразеологиялык синонимдердин бир түрү катары эске алына баштаган.

Маселен, А.Кунин англис тилиндеги идиомаларга арналган макаласында идиомаларды өз ичинен бир нече толкко бөлүп, алардын өзүнчө бир түрү катары грамматикалык синонимдерди көрсөткөн. Ал: «Грамматикалык синонимдер ар убакта формасы боюнча жарым-жартылай, мааниси боюнча толук дал келет, бирок бири-биринен бул же тигил грамматикалык белгилери аркылуу айырмаланат» (1936, №4), - деп жазган. Андан А.Кунин грамматикалык синонимдердин эки тибин аныктап, биринчи типке кандайдыр бир сөзү боюнча айырмаланган туюнтмалардын, экинчи типке курамындагы сөздөрдү алган орду боюнча айырмаланган идиомалардын кирерин белгилеген (1936).

Мезгилдер өтүү менен туруктуу сөз тизмектерин изилдөө, алардын арасындагы ар түрдүү карым-катышты терең байкоо иши жүргүзүлө баштады. Мунун натыйжасында ар башка фразеологизмдерден бир эле фразеологизмдин ар түрдүү варианттарын айырмалоо мүмкүнчүлүгү түзүлдү. Ошол эле окумуштуу (А.Кунин) өзүнүн кийинки эмгектеринде фразеологиялык синонимдер менен фразеологиялык варианттардын ортосунда белгилүү жалпылык, ошону менен катар олуттуу өзгөчөлүк бар экендигин белгилеп, варианттарды синонимдерден айырмалай билүү зарыл экендигин көрсөттү (1955). Бул пикир кийинки окумуштуулар тарабынан кубатталды (1956; 60, 1962; 1965; 1962).

Бир катар түрк тилдеринде фразеологизмдерге атайын арналган эмгектер жарыкка чыкты. Бирок аларда фразеологизмдердин варианттары али кеңири планда каралбаган эле. Маселен, мындан көп жылдар мурда акад. С.Кенесбаев мындай деп жазган: «Казактын адабий тилинде да, оозеки тилинде да бир тизмек кай бир убакта түрдүү вариация менен келип отурат. Бул вариациялардын лексикалык айырмадан башка тыбыш айырмачылыгы да бар. Булар – фонетикалык вариациялар» (1946, 43).

Акад. С.Кенесбаев варианттар жөнүндөгү пикирин кыска айтса да, анын эки түрүн (лексикалык жана фонетикалык) белгилеген жана ар бирине тиешелүү фактыларды келтирген. Бирок бул эмгекте варианттар

андан ары кенири изилденбегендиктен, алардын (фразеологизмдердин) курамындагы туруктуу жана өзгөрүлмөлүү элементтер, алардын өзгөчөлүктөрү, өзгөрүлмөлүү элементтердин өз ара мамилеси, варианттардын башка түрлөрү ж.б. эске алынбаган.

Түрк тилдериндеги фразеологизмдерге арналган кийинки мезгилдеги адабияттардын көпчүлүгүндө фразеологизмдердин варианттары синонимдер менен бирге, аралаш каралып келген. Буга түркмөн тилчилери К.Бабаев (1963), А.Аннамамедовдун (1965) эмгектеринде синонимдердин бир түрү катары фразеологизмдердин варианттарынын текшерилиши, өзбек тилчиси М.Рузикулованын (1966) эмгегинде фразеологизмдердин варианттары жөнүндө эч нерсе айтылбагандыгы далил болот.

Ал эми кыргыз тил илиминде фразеологизмдердин өзгөчө бир тармагына арналган «Кыргыз тилиндеги идиомалар» (1972) аттуу эмгекте бул маселе атайын каралган, бирок бул эмгекте биз жалпы эле фразеологизмдердин варианттары жөнүндө кененирээк сөз кылмакчыбыз.

Жалпы тил илиминин кийинки мезгилдеги ийгиликтерин жана кыргыз тилинин бай фактыларын эске алганда, фразеологиялык синонимдер менен фразеологиялык варианттарды бири-биринен айырмалай билүү зарыл, анткени фразеологиялык синонимдер жеке, өз алдынча, башка-башка бирдиктер болсо, фразеологиялык варианттар – бир эле фразеологизмдин речте ар түрдүү өзгөрүүлөр аркылуу колдонулган түрлөрү. Мындайча эсептөө төмөнкүдөй олуттуу өзгөчөлүктөргө негизделет.

1) Өз ара синонимдик катышты түзгөн фразеологизмдердин баары эле маани жактан бири-бирине дал келе бербейт. Эгер алар маани жактан толугу менен дал келип калса, белгилүү тарыхый кырдаалдарга чейин гана тилде катар колдонулат. Акыры алардын бири сакталып, башкалары фразеологиялык курамдан чыгып калат. Демек, фразеологиялык синонимдердин бир кыйласы кошумча маанилери боюнча өз ара айырмаланат (мындай өзгөчөлүктөр жогору жакта «Фразеологизмдердин синонимдери» деген бөлүмдө көрсөтүлдү).

Фразеологиялык варианттар маанилери, стилистикалык жана синтаксистик касиеттери боюнча бири-бирине дал келет: кайырмакка саяр эти жок – шиншке саяр эти жок; ичине кара таруу айланбоо – ичине кара кыл айланбоо; кан ичкич – кан соргуч; сай сөөгү сыздоо – сай сөөгү зыркыроо – сай сөөгү какшоо; тумшугуна суу жетүү – мурдуна суу жетүү; жүрөгүнүн сары суусун алуу – жүрөгүнүн үшүн алуу ж.б.

2) Фразеологиялык синонимдердин түзүлүшүндө орток компонент болбойт, эгер болсо, маанилери боюнча айырмаланат. Мисалы: ичи ооруу, ичи муздоо, ичи эзилүү деген фразеологизмдерде ич деген сөз орток болгону менен, берген маанилери ар башка. Ал эми фразеологиялык варианттардан орток компоненттер басымдуулук кылат, б.а. көп кезигет. Мисалы: алчы-таасын жеген – алчы-таасын мүлжүгөн; алкымын майлоо – кекиртеген майлоо – тамагын майлоо; ала коодон – ала өпкө; ак тандай – жез тандай; өпкөсү казанбактай болуу – өпкөсү казандай

болуу; тилнен чаң чыгуу – таңдайынан чаң чыгуу; чалма этек – энедей этек; чекеге чыккан чыйкан – чекеге бүткөн чыйкан ж.б. (асты сызылгандар орток сөздөр).

3) Фразеологиялык синонимдер менен фразеологиялык варианттардын өзгөчөлүгү алардын пайда болуу жолдорунан да байкалат. Анткени кандайдыр бир фразеологизмдердин курамындагы айрым сөздөрдүн форма жактан өзгөрүлүшү, ордунун алмашылышы кээ бир сөздөрдүн кошулуп же кошулбай айтылышы мааниге өзгөртүүлөр киргизе албаса, анда фразеологиялык варианттар пайда болот. Фразеологиялык синонимдердин мындай жол менен пайда болушу мүмкүн эмес. Ошол себептен: жүрөгүн алуу – жүрөгүнүн сары суусун алуу; чачы тик туруу – төбө чачы тик туруу деген сыяктуулар фразеологиялык синонимдер эмес, фразеологиялык варианттар болуп эсептелет.

4) фразеологиялык варианттар түзүлүш үлгүлөрү боюнча көбүнчө бир өңчөй болсо, фразеологиялык синонимдер ар түрдүү түзүлүштө да тура алат. Маселен: башына май кайнатуу – башына чай кайнатуу – мээсине чай кайнатуу; бычакка саптык – камчыга саптык; жанын жай алдырбоо – жанын сеп алдырбоо деген варианттардын өз ара түзүлүш үлгүлөрү бирдей. Ал эми: оозун кармануу – бармагын тиштөө; үн катпоо – ооз ачпоо; чечекейн чеч болуу – маңдайы жарылуу – бити-битине батпоо деген синонимдеш фразеологизмдердин түзүлүш үлгүлөрү бирдей эмес.

Жогорудагы өзгөчөлүктөрдү эске алып, фразеологизмдердин варианттарына төмөнкүдөй аныктама берүүгө болот: маанилери жана стилистикалык, синтаксистик касиети боюнча айырмаланбастан, лексикалык курамы жагынан жарым-жартылай айырмаланган же курамындагы сөздөрдүн формасы алган орду боюнча өзгөчөлөнгөн көрүгүштөр фразеологизмдердин варианттары деп аталат.

Бул аныктамадан фразеологизмдердин варианттарынын төмөнкүдөй түрлөрү бар экендигин байкоого болот.

5.1. Лексикалык вариант

Маанилери жана грамматикалык (синтаксистик) касиети боюнча айырмаланбастан, лексикалык курамы жагынан жарым-жартылай айырмаланган варианттар лексикалык вариант деп аталат. Мисалы: бычактын мизинде – бычактын учунда – бычактын кырында – кылдын кырында; жүнү тирүү – эти тирүү; жүнү тескери айлануу – түгү тескери айлануу; ичегисине кан жүгүрүү – өзөгүнө кан жүгүрүү; кепинин күйгүр – кепинин өрттөнгүр.

Фразеологизмдердин жогоркудай лексикалык варианттарга ээ болуу же ээ болбоо мүмкүнчүлүгү, варианттардын саны ар бир фразеологизмдин курамындагы өзгөрүлмөлүү сөздөрдүн санына жана канча сөз менен алмашыла тургандыгына ылайык аныкталат. Эгерде өзгөрүлмөлүү сөздөр көп болсо, анда ошол фразеологизмдин лексикалык варианттары да көп

болот. Мисалы, көз жүгүртүү фразеологизминин акыркы компоненти чаптыруу, жиберүү деген сөздөр менен алмашат да, жүгүртүү, чаптыруу, жиберүү болуп эсептелет. Мунун натыйжасында көз жүгүртүү, көз чаптыруу, көз жиберүү деген үч варианты пайда болот. Ушул сыяктуу эле көкөйгө тийүү – көкөйгө көк талкандай тийүү – көкөйгө көк таштай тийүү деген варианттарды келтирүүгө болот.

Айрым учурларда фразеологизмдин курамындагы сөздөрдүн бирөө гана эмес, бир нечеси өзгөрүлмөлүү компонент болгонун, мунун натыйжасында лексикалык варианттардын саны да көбөйгөндүгүн байкайбыз. Мисалы, эки бутун бир кончко сыйдыруу фразеологизми менен анын варианттарынын курамында өзгөрмөлүү алты сөз бар: конч, өтүк, кийгизүү, сыйдыруу, катуу, тыгуу. Мында өтүк деген сөз конч менен, сыйдыруу – кийгизүү, тыгуу – катуу сөздөрү менен алмашылып, төмөнкүдөй варианттар пайда болот: эки бутун бир кончко сыйдыруу – эки бутун бир өтүккө кийгизүү, эки бутун бир кончуна тыгуу – эки бутун бир өтүккө кийгизүү. Мисалдар: *Бул кабарды укканда Матынын эки бутун бир кончуна сыйдырды* (Жантөшев). *Карабайдын каары Абастын эки бутун бир өтүккө кийгизди* («АТ»). *Төлөмүш оюнда Шаршенин эки бутун бир кончуна тыктым деп, маашырланып калды* (Осмоналиев). *Акмат эртең менен Оторбайды чакырып алып эки бутун бир өтүккө киргизип туруп, Жапардын эки жылдык акысын алып берди* (Жантөшев).

Фразеологизмдердин варианттарын изилдегенде өзгөрмөлүү сөздөрдүн жеке, өз алдынча тургандагы маани жактан карым-катышын, фразеологизмдин курамындагы алган ордун, алардын колдонулушундагы өзгөчөлүктөрүн эске алуунун да мааниси бар. Мына ушул маселелерге көңүл буруу аркылуу варианттардын пайда болушундагы айрым бөтөнчөлүктөрдү билүүгө болот. Ошондуктан ушул маселелерге токтололук.

Лексикалык варианттардын курамындагы өз ара алмашылып түшкөн сөздөрдүн жеке, өз алдынча тургандагы маанилерине көңүл бөлсөк, алардын бир өңчөй эмес экендигин көрөбүз. Ушул өзгөчөлүктөрдүн негизинде лексикалык варианттардын төмөнкүдөй түрлөрүн белгилейбиз.

1) Алмашылган сөздөр жеке, өз алдынча турганда бири-бири менен синонимдик катышты түзгөн варианттар: оозун куу чөп менен аарчуу (сүртүү); кеп (сөз) жебөө; жылкы кыял (мүнөз); куйругун толгоо (бууро); мурдуна (тумшугуна) суу жетүү; куйкасы курушу (тырышуу); ортосуна (арасына) от жагуу ж.б. Бул варианттардагы аарчуу – сүртүү, кеп – сөз; кыял – мүнөз; толгоо – бууро; мурдуна – тумшугуна; курушуу – тырышуу; ортосуна – арасына деген сөздөр өз ара синонимдик катышта турат.

2) Алмашылган сөздөр жеке өз алдынча турганда бири-бири менен синонимдик катышты түзө албаган, бирок семантикалык жактан бир топко кирген варианттар. Булардын алмашып түшкөн сөздөрү өз ара көбүнчө төмөнкүдөй жалпы маанилерге топтолушу мүмкүн: а) дене мүчөлөрүнүн

аттарын билгизген сөздөр: ичи (жүрөгү) муздоо, ичи (боору) эзилүү, колу (оозу) күйүү, көзү (эти) тирүү ж.б.; б) тууган-туушкандыкты билгизген сөздөр: атасын (акесин, чон атасын) таанытуу; в) буюмдун, тамак-аштын аттарын билгизген сөздөр: жабылуу аяк (казан) жабылуу бойдон калсын; г) кыймыл-аракеттик маанини билгизген сөздөр: алчы-таасын жеген (мүлжүгөн, кемирген); өпкө-жүрөгүн чабуу (кагуу).

3) Алмашылган сөздөрү өз алдынча турганда бүтүн менен бөлүктүн маанисин билгизген (синекдокалык) катышта турган варианттар: жыланач төөнү бутка (бучкакка) чапкандай; эки бутун бир өтүккө (кончок) батыруу ж.б.

4) Алмашылган компоненттер жеке, өз алдынча турганда жогоркудай катыштардын бирөөнө да туура келбеген, маанилери бири-бирине байланышпаган варианттар: коен (суу, бок) жүрөк; жүрөгүн өлтүрүү (алуу); жибин (тамырын) тартып көрүү; кулак-мээсин жейт (чагат); чалма (эндей) этек; суу (чан) жукпас; чекеси жылыбоо (торсойбоо); эшик жыртүү (тындырбоо) ж.б.

Лексикалык варианттардын кээ бири жогоруда белгиленген топтордун бирөөнө гана эмес, бир нечесине тиешелүү болгон өзгөчөлүктөр да бар. Мисалы, көздүн агы менен тең айлануу деген фразеологизмдин курамындагы агы деген сөз карасы деген сөз менен алмашылып, бул экөө антонимдик катышта турат. Бирок көздүн агы жана карасы алган орду боюнча өз ара байланышат да, биринин ордуна экинчиси колдонулуп, метонимиялык катышта тура алат. Ушул эле фразеологизмдин акыркы компоненти катары өз ара синонимдик катышта турган айлануу же тегеренүү деген сөздөр пайдаланылат. Ошентип бул варианттардын алмашылган сөздөрү бир жагынан, антонимдик, экинчи жагынан, метонимиялык, үчүнчү жагынан, синонимдик катышта турат.

Лексикалык варианттардын алмашылуучу сөздөрүнүн орду да бирдей эмес. Маселен, аларда биринчи компоненти боюнча алмашкан варианттар: жылдызы (мандайы) жарык; түмшүгүна (мурдүна) суу жетүү, көңүлү (жүрөгү) айнуу; акыркы компоненти боюнча алмашкан варианттар: колу ачык (тар), жел колтук (өпкө); оозу-мурду кыйшайбоо (кыйышпоо), талпагын ташка жаюу (илүү), көз чаптыруу (кырын салуу), ичи бузук (арам), чычкан мурду жоргологус (өткүс) ж.б. ортонку компоненти алмашкан варианттар: жаны жай (сеп) албоо, күндүн көзү (мурду) чачыраганда ж.б.

Лексикалык варианттардын алмашылуучу сөздөрү жеке өз алдынча турганда мүнөздүү түрдө бирдей сөз түркүмүнө тиешелүү болот. Мунун натыйжасында варианттардын ортосундагы жалпылык сакталат.

Алмашылуучу сөздөрдүн көбүнчө кандай сөз түркүмдөрүнөн болору төмөнкү фактылардан көрүнөт.

а) Алмашылуучу компоненттердин зат атоочтон болушу: башы (төбөсү) менен жер казуу, ит (коен) жатагына чейин билүү, колу (жону) жука, жел колтук (таман) ж.б. фразеологизмдердин алмашуучу компоненттери (башы – төбөсү, ит – коен, колу – жону, колтук – таман) зат атоочтордон.

б) Алмашылуучу компоненттер сын атоочтон болушу: ачык (бош) ооз, тили суук (заар), тоғолок (томолой) жетим, чалма (эндей) этек, каны кызуу (суюк) жаш балдар ж.б. Бул фразеологиялык варианттардын ачык – бош, суук – заар, тоғолок – томолой, чалма – эндей, кызуу – суюк деген компоненттери – сын атооч.

в) Алмашылуучу компоненттери этиш сөздөрдөн болгон фразеологиялык варианттар: өзөгү күйүү (өрттөнүү), башын саюу (тигүү), куйругун толгоо (буроо), боорун жерден көтөрүү (алуу), суканы качуу (учуу), сөөгүнө батуу (жетуу) деген фразеологизмдердин алмашылуучу компоненттери – этиш сөздөр.

Лексикалык варианттагы алмашылган сөздөр ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү болушу да мүмкүн. Бирок мындай фактылар өтө сейрек кездешет. Буга далил катары жалпак тилге салуу – бал тилге салуу деген вариантты келтирүүгө болот, анткени мындагы алмашылуучу сөздөрдүн бири жалпак – сын атооч, экинчиси бал – зат атооч.

5.2. Фонетикалык вариант

Фразеологизмдердин сөз жүрүп жаткан шартта даяр материал катары колдонулушу, ширелишкен бир бүтүн маанини билгизиши өзүнүн курамындагы кээ бир сөздөрдүн тыбыштык жактан анча-мынча өзгөрүлүп колдонулушуна мүмкүнчүлүк түзгөн. Мунун натыйжасында фразеологизмдердин курамындагы айрым сөздөр фонетикалык жактан өз ара варианттык катышты түзүүгө жетишкен. Мисалы, жети өмүрү жерге кирүү – жети омуру жерге кирүү, Ыманы ысык – Ыйманы ысык, ийри жануу – ийн жануу, көңүлү бузулуу – көөнү бузулуу, ыргыткан ташы өргө кулоо – ыргыткан ташы өйдө кулоо ж.б.

Төмөнкү фактыларды келтирип көрөлү: алардын терс кыял-жоругун айтканда жети өмүрүм (омурум) жерге кирип араь отурдум («Обо»). Байымбет ыйманы ысык, күлмүз көз балага дептерин сунду сынамакка (Бейшеналиев). Ыйманы ысык бала көрүнөт ийри жанып калбасын (Аалы). Не кааласа сураганын бергиле, ийн жанып калбасын (Осмоналиев). Баланын көөнү бузулуп жүргөнүн байкады («Агым»). Өткөн-кеткенди эстеп көңүлү бузулуп капа болду («Асаба»). Ыргыткан ташы өргө кулап, эки тизгин бир чылбырды биротоло колуна алды («Аалам»). Азыр анын ыргыткан ташы өйдө кулап турган кези (оозеки речтен). Келтирилген фактыларда фразеологизмдердин мааниси, стилистикалык сапаты кандай өзгөрбөйт. Мындагы фонетикалык вариантта турган компоненттер эки түрдүү айтыла берет, анын үстүнө алар синонимдик катышта да турат. Мындан да маани өзгөрбөйт.

Ошентип, маанилери, стилистикалык касиети боюнча айырмаланбастан, кээ бир сөздөрүнүн тыбыштык түзүлүшү боюнча гана анча-мынча айырмаланган варианттар фонетикалык варианттар деп аталат. Бирок мындай вариант лексикалык варианттарга салыштыра караганда өтө сейрек учурайт.

5.3. Квантитативдик вариант

Фразеологизмдердин бир катары речте өзүнүн курамындагы бир же бир нече сөздүн башка сөздөр менен алмашылышы, болбосо ал сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүнүн өзгөрүшүнө гана жол берүү менен чектелбейт. Алар кээде курамындагы сөздөрдүн сан жагынан өзгөрүшүнө да жол берет. Ошондуктан бир кыйла фразеологизмдер өзүнүн курамындагы сөздөрдүн дайыма эле толук болушун талап кылбайт. Мындай фразеологизмдердин компоненттери кээде толук колдонулса, кээде толук эмес колдонулат. Мисалы, **чачы тик туруу – төбө чачы тик туруу**, **колун мурдуна катуу – эки колун мурдуна катуу**, **жүрөгүнө майдай тийүү – жүрөгүнө чийки майдай тийүү**. Мисалдар: *Төбө чачы тик туруп, чал сакалы саксайды* («Мендирман»). *Эшик алдында аны күтүп тургандай элестеп, тула бою дүркүрөп, чачы тик туруп кетти* (Медетов). *Билип көрөйүн, - дедим мен, жаза атып алсаң, эки колуңду мурдуңа катып барып көзүмө көрүнбө...* (Айтматов). *Колун мурдуна катып жетип келиптир* (Айтматов). *Жалгыздык жанына батып, жүрөгүнө майдай тийди* («АТ»). *Дүйнөдө жалгыздыгыңан тозок жок экен. Мындай жашоо жүрөгүмө чийки майдай тийип, мени түтөтүп баратат* (Өмүрбаев).

Фразеологизмдердин курамындагы бирде колдонулса, бирде колдонулбай түшүп калган сөздөрдү факультативдүү компонент деп атайбыз. Ал эми фразеологизмдин формасындагы мындай көрүнүштү факультативдүүлүк дейбиз. Маселен: **Жүрөгүнүн үшүн алуу – жүрөгүн алуу**; **көзүнөн чаар чымын учуу – көзүнөн чымын учуу**; **терисин сыйруу – терисин тескери сыйруу**. *Көп өтпөй эле тамсоруп, ээнсирей түшкөн төрт бөлмөлүү жай тигил экөөнүн жүрөгүнүн үшүн алды* (Медетов). *Жүрөгүн алып душмандын, бир кызыкка батышсын* (фольк.). *Көзүнөн чаар чымын учуп, таң аткыча кирпик какпай чыкты* (Баялинов). *Көзүнөн чымын учуп, өзүн зорго кармап турду* («АТ»).

Квантитативдик варианттарды жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө ылайык өз ичинен төмөнкүдөй эки топко бөлүүгө болот:

а) **толук вариант**, б.а. курамындагы айрым сөздөрү түшүрүлбөй толук колдонулган вариант: **жүрөгүнө сары майдай тийүү**, **сары изине чөп салуу**, **көңүлү үч көчкөн жүрттай калуу**, **мойнунан байлаган иттей**, **муун-жүнү бошоо ж.б.**

б) **толук эмес вариант**, б.а. толук варианттын курамындагы кээ бир сөздөрүнүн түшүп калышынан пайда болгон вариант: **жүрөккө майдай тийүү**, **изине чөп салуу**, **көңүлү калуу**, **мойнунан байлагандай**, **мууну бошоо ж.б.**

Ошентип квантитативдик вариант дегенибиз курамындагы компоненттердин толук же толук эмес колдонулушу боюнча гана айырмаланган, бирок мааниси жана грамматикалык касиети боюнча айырмаланбаган варианттар болуп эсептелет.

Фразеологизмдердин курамындагы компоненттерди так белгилөөнүн олуттуу мааниси бар. Ансыз компоненттердин курамына четтен кошулган

сөздөрдөн айырмалап билүү мүмкүн болбой калат. Буга төмөнкүдөй бир фактыны келтирели.

Кабыргага катуу фразеологизминин курамына **таш** деген сөз кошулуп **кабыргага катуу катуу** болуп да айтылат: *Таштанбек кабыргасына баткан оор турмуштун бардык ызгаарын тил сыяктуу көтөрүп, чыдап жатты* (Саатов). *Бүгүн бечаралык башына түшүп, карайлаган элди көргөндө ого бетер кабыргасына таш батты* (Бейшеналиев).

Фразеологизмдин өзүнө тиешелүү болбогон, бирок речтин кырдаалына жараша анын (фразеологизмдин) курамына кирип калган мындай сөздөрдү кошумчаланган сөздөр деп атайбыз.

Кошумчаланган сөздөр фразеологизмдин курамындагы компоненттерине кирбеген менен, фразеологизмдин чегине кирет. Бул жагынан биз А.И.Молотковдун: «Границы фразеологизма включают все компоненты, образующие его, но они не тождественны (как понятие) его компонентному составу. В границы фразеологизма могут попадать слова, которые не являются компонентами фразеологизма, но которые синтаксически связаны с ними: они распространяют компоненты фразеологизма» (1967, 10) деген пикирине толугу менен кошулабыз.

Фразеологизмдердин курамында факультативдүү жана кээ бир кошунду элементтердин болушу ал фразеологизмдерди башка бир фразеологизмге айландырып жибере албайт, анткени ал варианттардын арасында лексика-грамматикалык жактан болгон жалпылык сакталат. Мына ушул өзгөчөлүк аркылуу фразеологизмдер эркин сөз айкашынан жана сүйлөмдөн олуттуу түрдө айырмаланат. Курамындагы айрым сөздөрдү башка сөздөр менен алмаштыруудан же түшүрүп салуудан эркин сөз айкашы менен сүйлөм башка сөз айкашына, башка сүйлөмгө айланат. Төмөнкү мисалдарды салыштырып көрөлү. Фразеологизмдин варианттары: **кара боор – төрө боор**; эркин сөз айкаштары: **кара киши – төрө киши**.

Ошентип, квантитативдик вариант фразеологизмдердин курамындагы компоненттердин сан жагынан өзгөрүү, ар башкача болуу мүмкүнчүлүгүнө негизделген вариант.

5.4. Грамматикалык вариант

Курамындагы сөздөрдүн саны жана сапаты боюнча айырмаланбаган, бирок морфологиялык же синтаксистик түзүлүшү (орун-тартиби) боюнча айырмаланган вариант грамматикалык вариант деп аталат. Мисалы, **мурду балта кеспөө** фразеологизминин биринчи компоненти атооч жөндөмөсүндө гана турбастан, табыш жөндөмөсүнүн формасында да колдонулат: **мурду+и балта кеспөө**. Бирок эки учурда тең фразеологизмдердин курамындагы компоненттердин өз ара ширелишкен тутумдашуусунда жана маанисинде эч кандай өзгөрүү болгон жок.

Ошентип, лексикалык курамы, стилистикалык касиети, мааниси боюнча айырмаланбастан, компоненттеринин морфологиялык формасы боюнча гана айырмаланган вариант морфологиялык вариант деп аталат.

Бир катар фразеологизмдер компоненттеринин орун-тартибинин алмашып түшүшүнө жол берет: таш боор – бору таш, кара бет – бетн кара, ачык ооз – оозу ачык, көз ачып жумганча – ачып көздү жумганча ж.б. Мындай өзгөчөлүктөр фразеологизмдердин синаксистик вариантын пайда кылат. (Грамматикалык вариант жөнүндөгү айрым маселелер «Фразеологизмдердин грамматикалык мүнөздөмөсүндө» каралат).

6. Фразеологиялык антонимдер

Лексикада өз ара маанилеринин карама – каршылыгы боюнча байланышкан сөздөр болгон сыяктуу эле фразеологизмдердин да карама – каршы маанидеги антонимдери кезигет.

Антонимиянын критерийлери (чен – өлчөмдөрү) лексика үчүн да, фразеология үчүн да бирдей. Антонимиялык байланыштар сөздөр менен фразеологизмдердин ортосунда да, ошондой эле фразеологизм менен фразеологизмдик ортосунда да пайда болушу мүмкүн. Маселен, *кежигеси жок*, оңой менен тил албаган кежир, (кыйык) – *элпек, казаны оттон түшүү* (ичип – жээрге эч нерсеси, тамак – ашы жок калуу, ач калуу) – *ирегеден май агуу* (тамак – ашы кенири, жайнаган бардар турмушта жашоо). Келтирилген фактылардын биринчисинде фразеологизм менен жеке сөз, экинчисинде фразеологизм менен фразеологизм карама – каршы мааниде турат.

Каршылаштыруу ыкмасы боюнча фразеологиялык антонимдерди төмөнкүдөй топторго бөлсө болот:

1. Семантикалык мазмуну боюнча карама – каршы турган бирдиктерден түзүлгөн антонимдер. *Териси тескери айлануу – кубанычы койнуна батпоо*. Сен байкабай калбадыңбы, биз киргенде Кынанын *териси тескери айланып* чыртылдап турду. (Сооронбаева).

Зыйнаттын баласы бар экенин эшитип, Афизанын *кубанычы койнуна батпай* сүйүнгөн болучу (Сооронбаева).

2. Фразеологизмдердин курамынын өзгөрүшүнөн пайда болгон антонимдер.

Мындай фразеологизмдердин бир жалпы компоненти болуп, ал фразеологизмдерди маанилик жактан байланыштырып турат. Антонимдик мамилелер мааниси карама – каршы келген сөздөр аркылуу түзүлөт. Мисалы: *Уу тилдүү – бал тилдүү, ичи жылуу –*

ичи муздоо, башы ачык – башы байлануу, башы бышкан – башы быша элек, жүрөгү ак – жүрөгү кара ж.б. Ичи жылуу (ыраазы болуу, жакшы көрүү) -Ичи муздоо (көңүлү калуу, жек көрө баштоо). Анын ошону суна ичим жылый түштү (Жигитов). Деректирдин мамилесине Гүлжандын ичи жылыды («Ала - Тоо»). Кайнененин уу тили жаш келиндин жанына батты («Агым») – Бал тилге салып жаш кыздын башын айландыра баштады («Аалам»). Өнөрлүү келиндин башы ачык экендигин айтсам, акын токтоосуз учасың (Бейшеналиев).

– Жазыксыз наристе бирөөгө бармактайынан башы байланып, колукту болгону менен иши эмне?! (Каймов).

3. Ар кандай грамматикалык категорияга тиешелүү болгон сөздөр антонимиялык жупту түзө албайт. Зыйнат тааженесинин *ачык ооз* экенине аябай капа болду (Сооронбаева). Бирок Толкунбек жөнүндө *ооз ачкан* да, сураган да жок (Сооронбаева). Келтирилген мисалдардагы *ачык ооз* жана *ооз ачпоо* деген тизмектер үстүртөдөн караганда карама – каршы маанини билгизип турган сыяктанат, бирок буларда «ооз» деген жалпы компонент болгону менен антонимдик мамилени түзүүчү карама – каршы келген сөздөр ар башка грамматикалык категорияда (ачык – сын атооч, ачпа – этиш) турат, ошондуктан буларды антоним деп эсептөө мүмкүн эмес.

4. Тангыч аффикстердин, бөлүкчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөн антонимдер. Мындай фразеологизмдер көбүнчө он мааниде колдонулуп, терс маанидеги формалар оң формаларга караганда кыйла аз колдонулат. Мисалы:

Башы иштөө. Бир нерсени жакшы түшүнө билүү, колунан келүү. Кеп анда эмес, кеп мунун башы иштегендигинде, жакшы окууга жарайт (Тойбаев).

Башы иштебөө. Бир нерсеге анча толук түшүнө бербөө, колунан келбөө. Макул анын башы иштебейт дейли, ал эми калгандар да акылынан айнып калдыбы (Ашымбаев).

Лексикалык антонимия сыяктуу эле фразеологиялык антонимия да өзгөрүлүүчү семантикалык категория болуп эсептелет. Фразеологизмдердин маанилеринин өзгөргөнүнө жараша алардын ортосундагы өз ара мамилелер (анын ичинде антонимиялык мамилелер) да өзгөрөт.

Фразеологиялык антонимия лексикалык антонимияга караганда, көлөмү боюнча азыраак. Кээде өзүнчө турганда бири – бирине каршы келбеген сөздөр, фразеологизмдин курамында карама – каршы мааниге ээ болушу мүмкүн.

Фразеологиялык антонимия адамдын сапаттык мүнөзүн, ички абалын, жүрүм – туруму менен иш – аракеттерин билдирген түшүнүктөр чөйрөсүндө көбүрөөк байкалат. Фразеологиялык антонимия түшүнүктөрдүн карама – каршылыгын күчөтөт, ага эмоционалдык – экспрессиялык боёкчону кошот.

2-БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

1). Фразеологизмдердин ширелишкен бир бүтүндүк мааниси менен өтмө маанини чаташтыруу мүмкүн эмес, анткени фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси традициялык мүнөзгө ээ, ал эл тарабынан даяр бирдик катары колдонулат. Ал эми өтмө маани көбүнчө көркөм чыгармаларда автордук – индивидуалдык өзгөчөлүктө пайдаланылат.

2) Фразеологизмдерди семантикалык жактан изилдемейинче, сөздүктөрдүн сапатын жакшыртуу, окуучулардын сөз байлыгын жогорку баскычка көтөрүү, аларга фразеологизм боюнча толук маалымат берүү, тилдик башка каражаттар менен фразеологизмдердин маани жактан кандай карым-катышта экендигин аныктоо мүмкүн эмес.

3) Фразеологизмдер эркин сөз тизмеги менен сөзгө маани жактан жакындашып кетсе да, алардан өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөр менен айырмаланат. Алардын жакындыгы төмөнкү фактылардан байкалат: сөз да, эркин сөз тизмеги менен фразеологизмдер да бирдей түшүнүктү билгизип калган учурлар бир кыйла көп кездешет: жалынуу (сөз) – баясын эркелетүү (эркин сөз тизмеги) – өпкөсүн калбыр кылуу (фразеологизм) деген сыяктуу мисалдарды келтирүүгө болот.

Фразеологизмдердин маани жактан эркин сөз тизмеги менен сөздөн айырмасы төмөнкүчө. Эркин сөз тизмегинин мааниси өзүнүн курамындагы сөздөрдүн формасына, лексикалык, грамматикалык маанисине, алган ордуна ылайык сөз жүрүп жаткан шартта гана келип чыгат. Ал эми фразеологизмдин мааниси курамындагы компоненттердин тике (баштапкы) маанисинен келип чыкпагандай, аны менен байланышы жоктой сезилет. Анткени фразеологизмдин пайда болуу процессинде анын курамындагы сөздөр өздөрүнүн тике маанисин алда канча күнүртөтүү аркылуу ширелишип, бир бүтүн маанини билгизип калат. Демек, эркин сөз тизмеги башка тармакка, башка учурга ылайык канчалык көп кайталанып колдонулган сайын ширелишкен бир бүтүн маанинин пайда болушу ошончолук күч алат. Мунун натыйжасында фразеологизмдин басымдуу көпчүлүгү ички формасы өчкөн сөзгө окшоп кетет.

4) Фразеологизмдер ширелишкен бир бүтүн маанини билгизүү

жагынан бирдей болсо да, тематикалык жагынан ар башкача. Мына ушул өзгөчөлүгүнө ылайык аларды өз ичинен бир нече топко бөлүүгө болот. Алардын эң негизгилери, адамдардын сапатын, кулк-мүнөзүн, өз ара мамилесин, ички сырын, көңүл күүсүн ж.б. билгизүү менен байланышкан.

Фразеологизмдердин басымдуу көпчүлүгү бир маанилүү келет. Буга карап тилде көп маанилүү фразеологизмдердин болушу мүмкүн эмес деген корутунду чыгаруу жаңылыштык болот, анткени бир катар фразеологизмдер көп маанини да билгизе алат.

Фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү контекстте такталат, конкреттешет жана тилдин системалуу мүнөзүнө толугу менен багынат.

5) Фразеологизмдер объективдүү дүйнөдөгү бир эле нерсени (кыймыл-аракетти, ал-абалды) билгизүү аркылуу өз ара жана айрым, жеке сөздөр менен синонимдик катышты түзө алат. Ошондуктан фразеологизмдердин синоними жөнүндө сөз болгондо “синоним фразеологизмдер” “фразеологизмдердин синоними” деген түшүнүктү айырмалай билүү зарыл. Анткени булардын биринчиси фразеологизмдердин өз ара синоним болушун билгизип, тар мааниде колдонулса, экинчиси фразеологизмдердин өз ара жана башка каражаттар менен да синоним болушун билгизип, кең маанини түшүндүрөт.

6) Өз ара синонимдик катыштагы фразеологизмдер жана сөздөр менен фразеологизмдер айтылышы (тыбыштык түзүлүшү), эмоционалдык-экспрессивдик мааниси, стилистикалык касиети боюнча айырмаланышы мүмкүн. Мына ошого ылайык аларды семантикалык синонимдер, стилистикалык синонимдер жана семантикалык-стилистикалык синонимдер деп үч топко бөлүүгө болот.

7) Фразеологизмдердин синонимдери фразеологизмдердин варианттары менен эң тыгыз байланышкан, анткени экөө тең айтылышы боюнча айырмаланат да жалпы мааниге биригет. Бирок мындай өзгөчөлүккө карап аларды барабар, бирдей көрүнүш катары эсептөөгө болбойт.

8) Фразеологизмдердин варианттары бири-биринен айрым тыбыштар же айрым сөздөр, болбосо сөз формалары (мүчөлөр), кээде компоненттердин орун тартиби боюнча гана айырмаланып, бирдей мааниге, бирдей стилистикалык касиетке ээ болот.

Варианттар жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө ылайык өз ичинен лексикалык вариант, кватитативдик вариант, фонетикалык вариант жана грамматикалык вариант болуп негизинен төрт топко бөлүнөт. Мына ушул варианттарды изилдөө аркылуу туруктуу сөз тизмектеринин (анын ичинде фразеологизмдердин) белгилүү даражадагы өзгөрүүгө учураарын, ал аркылуу өз сапатын жакшыртып туураарын байкоого болот.

III БАП ФРАЗЕОЛОГИЗМДИН ГРАММАТИКАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Ар бир тилидин эң негизги элементи болуп анын грамматикалык түзүлүшү эсептелет. Грамматикалык түзүлүшү болбогон бир да тилдин болушу жана коомдо ийгиликтүү колдонулушу мүмкүн эмес.

Тилдин грамматикалык түзүлүшү өзүнүн курамындагы элементтердин форма жактан өзгөрүү же өзгөрбөө даражасын, алардын өз ара байланыш типтерин, аткарган милдеттерин белгилүү нормага салып, пикир алышууга мүмкүндүк түзөт. Ошондуктан тилдик бирдиктердин ар биринин грамматикалык касиетине көңүл буруу, андагы мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү белгилөө маселесине зор маани берилет.

Мына ушуга ылайык бул бапта фразеологизмдердин сөз түркүмүнө карым-катышы, морфологиялык жана синтаксистик жактан түзүлүш үлгүлөрү, сүйлөм ичинде аткарган милдеттери изилденет.

1. Фразеологизмдердин сөз түркүмүнө карата карым-катышы жана алардын түзүлүш өзгөчөлүктөрү

Лингвистикалык адабияттарда фразеологизмдердин сөз түркүмүнө карым-катышын аныктоо боюнча ар түрдүү ыкмалар колдонулуп келе жатат.

Маселен, айрым изилдөөчүлөр фразеологизмдердин курамындагы компоненттердин санына жана алардын кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендигине ылайык төмөнкүдөй бир нече топторго бөлүштүрүү менен чектелишет:

1. зат атооч + этиш;
2. зат атооч + зат атооч + этиш;
3. зат атооч + зат атооч + зат атооч + этиш ж.б. (1963; 1966, 13-14; 1965, 11-15).

Мындай ыкма фразеологизмдердин пайда болуш үлгүлөрүн, алгачкы мезгилдерде (б.а. фразеологизмге айланганга чейинки мезгилде) ар бир компоненттин кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү болгондугун туура көрсөтөт, бирок тилдик бир бүтүн бирдик катары фразеологизмдин кайсы сөз түркүмүнө кирерин же кайсы сөз түркүмүндөгү сөздөргө жакындашарын көрсөтө албайт. Бул пикирди ачыгыраак түшүнүү үчүн төмөнкүдөй бир салыштырууну келтирелик.

Туундуу жана татаал сөздөрдүн курамындагы негизги морфемалардын – уңгулардын кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин аныктоо ал сөздөрдүн кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин аныктоо дегендикке жатпайт. Мисалы: жакшылык, басма, балта, жутар, кырк аяк деген сөздөргө талдоо жүргүзүп, алардын негизги морфемалары: жакшы – сын атооч, бас – этиш, балта – зат атооч, жут – этиш, кырк –

сан атооч, аяк –зат атооч деп айтуу тура болсо да, андан жогорудагы сөздөрдүн сөз түркүмүнө катышы туура белгиленбейт, анткени алардын бардыгы – зат атооч. Мындай олуттуу өзгөрүүнүн себеби мына мында: морфемалар – тилдик өзүнчө бир бирдиктер. Алар өз ара бир бүтүндүккө биригип, тилдик экинчи бир бирдикти – сөздү пайда кылат. Мунун натыйжасында сөздөр менен алардын морфемаларынын сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү бирдей боло бербейт. Дал ушул сыяктуу эле фразеологизмдин курамындагы ар бир компоненттин кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин белгилөөдөн фразеологизмдин бир бүтүн бирдик катары кайсы сөз түркүмүнө жакындаша тургандыгы аныкталбайт.

Анын үстүнө фразеологизмдин курамындагы ар бир компоненттин бул же тигил сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин белгилөө тарыхый планда алганда гана (ошол сөздөрдүн фразеологияга айланганга чейинки морфологиялык мүнөзүн эске алганда гана) туура болуп чыгат. Анткени ал мезгилдерде азыркы фразеологизмдин, мурунку эркин сөз тизмегинин курамындагы ар бир компонент семантикалык, синтаксистик жана морфологиялык жактан өзүнчө абалын толугу менен сактаган жана кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, ошол сөз түркүмүнүн мүнөздүү өзгөчөлүгүнө толугу менен багынган: зат атооч сөздөр жөндөлгөн, кекелик же көптүк сандын биринде колдонулган, жак, таандык категориялар менен өзгөргөн, этиш сөздөр оң же терс формада, чак, жак, ыңгай, мамиле категорияларында айтылган ж.б. Демек, ал учурда ар бир компонент чыныгы сөз болгон. Алардын кандайдыр бир сөз түркүмүнө тиешелүү экендиги объективдүү чындыкка туура келген.

Бирок андай сөздөр фразеологизмге айлануу процессинде семантикалык жактан өз алдынчалыгын жоготуп, өз ара бир бүтүндүккө ширелише берген (бул жөнүндө 2-бапта айтылган).

Мындай өзгөрүү аларды морфологиялык жактан да олуттуу өзгөрүүгө алып келген. Натыйжада алар мурунку сапатынан кескин түрдө айырмаланып, жаны сапатка ээ болгон: мурункусундай өзүнө тиешелүү грамматикалык категориялар боюнча толук өзгөрбөй, алардын айрымдары менен өтө эле чектелген санда өзгөрүү мүмкүнчүлүгүн сактап, же андан бүт бойдон ажырап, морфологиялык жактан да ширелишип кеткен. Мына ошол себептен фразеологизмдин курамындагы ар бир элементти чыныгы сөз (чыныгы зат атооч, чыныгы сын атооч, чыныгы этиш, чыныгы тактооч ж.б) деп эсептөөгө мүмкүн эмес. Биздин пикирибизче, аларды (фразеологизмдин курамындагы ар бир компонентти) тилдик бир бүтүн бирдиктин көбүнчө фонетикалык жактан гана сөз сыяктанып сезилген айрым элементтери катары эсептөө керек. Эгерде бул өзгөчөлүктү эске албасак, кандайдыр бир сөз түркүмүнүн маанисинде колдонулган фразеологизмдерге курамындагы компоненттердин кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендигине карай жасалма талдоону жүргүзүп, аларды (фразеологизмдерди) ширелишкен бир бүтүндүк сапатынан ажыраткан,

объективдүү чындыктан алыстаган болобуз. Мисалы, мурду балта кеспейт деген фразеологизмди жеке-жеке сөзгө ажыратып, мурду – зат атооч, балта – зат атооч, кеспейт – этиш деп талдасак, фразеологизмдин бир бүтүндүгү жоюлат. Мындайча талдоо ар бир компонентти чыныгы сөз катары кабыл алгандык, аларды сөзмө-сөз түшүнгөндүк, фразеологизмди эркин сөз айкашына айландыргандык болот.

Төмөнкү фактыларга көңүл буруп көрөлү:

1. *Алар тоого отун алууга баратат. Баарынын балта-керкиси колунда.* 2. *Зууракандын балта-керкиси колунда ... көңүлү келгенде тоону томкоруп, ойду отуруп жиберет өзү* (Сыдыкбеков).

Үстүртөдөн караганда, бул эки мисалдын экөөнө тең «балта-керкиси колунда» деген сөз тизмеги орток сыяктанып сезилет. Бирок тереңирээк назар салсак, алардын эки башка мүнөздүү сөз тизмеги экендиги даана байкалат.

1-мисалда балта-керки отун алууга, бир нерсени жарууга керек болгон жабдыктардын аттарын, колунда дене мүчөлөрүнүн биринин аталышын туюндуруп, заттарды билгизди. Ошондуктан алардын ар бирин зат атооч катары карайбыз. (Бул сөздөр зат атоочко мүнөздүү болгон бардык белгилерге ээ).

2-мисалда «балта-керкиси колунда» деген тизмек болгон менен, балтанын да, керкинин да, колдун да мааниси түшүндүрүлгөн жок. Алар өз ара ширелише бир бүтүндүктү түзүп, «шайдоот, тың, чыйрак» деген маанини билгизип калды. Демек, 2-мисалдагы «балта», «кол» дегендер жеке-жеке сөз түркүмдөрү эмес. Алар – «тын», «чыйрак», «шайдоот» деген маанидеги сын атоочтук фразеологизмдин айрым элементтери.

Фразеологизм – тилдик өзүнчө бир бирдик, анын сөз түркүмүнө болгон карым-катышы ошол бир бүтүндүк касиети менен аныкталууга тийиш. Ошондуктан айрым окумуштуулар дал ушул өзгөчөлүккө таянып, фразеологизмдерди бир нече топторго бөлүштүрүшөт (1962; 1964; 1967, 24-28). Биз мындай пикирге кошулабыз да, ишбилдүү ушул ыкманы пайдаланабыз. Андан кийин алардын тарыхый пайда болушун эске алуу максатында гана ар бир компоненттин алгачкы учурда (эркин сөз тизмегинин курамында) кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү болгондугун белгилейбиз.

Сөздөр белгилүү бир принциптердин негизинде морфологиялык жактан негизги топторго – сөз түркүмдөрүнө бөлүнөт. Фразеологизмдердин сөз түркүмдөрүнө болгон катышын белгилөө үчүн да белгилүү бир принциптердин колдонулушу зарыл. Бул жагынан тил илиминде айтылган өзгөчөлүктөр ар бир тилдин бөтөнчөлүгүнө, изилдөөчүлөрдүн фактыларды талдоо ыкмасына ж.б. байланышкан сыяктанат.

Маселен, Н.М.Шанский орус тилиндеги фразеологизмдердин сөз түркүмүнө катышын аныктоо үчүн алардын маанисин, түзүлүш

өзгөчөлүгүн (структурасын), синтаксистик жактан аткарган милдетин жана грамматикалык жактан тирек сөздөрдүн (стержневое слово) мүнөзүн эске алуу керек экендигин белгилейт (1963). Казак тилиндеги фразеологизмдердин шарттуу түрдө бул же тигил сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин аныктоо үчүн ошол «фразеологизмдердин морфологиялык табияты, синтаксистик функциясы жана түзүлүш өзгөчөлүгү көңүлгө алынарын» Х. Кожаматова эскерет (1967, 19). Ошентип, бул жерде (кийинки пикирде) фразеологизмдердин маанисине, тирек сөздүн мүнөзүнө атайын көңүл буруунун зарыл экендиги көрсөтүлбөйт.

Кыргыз тилинин фактыларына караганда фразеологизмдердин сөз түркүмүнө болгон карым-катышын белгилөө үчүн жогоруда аталган принциптердин баары эле бирдей даражада колдонула бербейт. Маселен, Н.М.Шанский фразеологизмдердин түзүлүшүн эске алуу аркылуу сүйлөм тибинде болбогон фразеологизмдердин синтаксистик жактан кандайдыр бир милдетти аткара тургандыгын, ал милдет ошол фразеологизмдин лексико-грамматикалык маанисине багынарын айтат. Демек, бул пикирге караганда сүйлөм тибиндеги фразеологизмдерди бул же тигил сөз түркүмүнө тиешелүү деп көрсөтүү мүмкүн эместей сезилет. Ал эми кыргыз тилинин фактылары мындай пикирге дайым туура келе бербейт.

Тили узун, колу тар, согончогу канабаган, жакасы агарбады, тили буулай куурат, тилинен чаң чыгуу деген сыяктуу толуп жаткан фразеологизмдер – сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер. Ошентсе да булардын көпчүлүгүн кандайдыр бир сөз түркүмүнө тиешелүү деп эсептөө мүмкүн. **Тили узун** фразеологизми маани жагынан «ушакчы», «урушчаак» деген сөздөргө жакын. Сүйлөм ичинде аныктоочтук, баяндоочтук, заттык мааниде колдонулуп, ээлик же толуктоочтук милдеттерди аткара алат.

1. *Тили узун адамдар бирге экини кошуп, бул окуяны ого бетер дуулдатып жиберешти* (оозеки кептен). 2. *Кекээр менен мени тепметенке алышты Албетте, буттары менен эмес, тилдери менен – жөн жүрө албайсың, тили узун. Арызчылсың* («СК»).

1-мисалдагы **тили узун** фразеологизми сын атооч сөздөр сыяктуу эле заттын белгисин көрсөтүп, сүйлөмдө аныктоочтун милдетин аткарды. 2-мисалда ушул эле фразеологизм баяндооч болуп түштү.

Төмөнкү мисалдын экөөндө тең **тили узун** фразеологизми заттык мааниде колдонулган да, алардын бирчисинде ээлик, экинчисинде толуктоочтук милдетти аткарган.

1. *Жыйында тили узундар катуу сынга алынды* («АТ»). 2. *Тили узундардан үлгү алба* (оозеки кептен).

Колу тар фразеологизми да сын атоочтук фразеологизм болуп эсептелет жана сүйлөм ичинде көбүнчө аныктоочтун милдетин аткарат: *Демейде колу тар жеңе бүгүн эмне үчүндүр берешен, март* (Сыдыкбеков). **Колу тар** фразеологизми жеңе деген зат атоочко багынып, сүйлөмдө аныктооч болуп түштү.

Эгерде бул фразеологизм заттык мааниде колдонулбаса, сүйлөм ичинде ээлик же толуктоочтук милдетти аткара албайт. **Колу тарды** март кылып, сандыктан май алдырган (А.Осмонов) деген сүйлөмдө колу тар фразеологизми заттык мааниде колдонулуп, табыш жөндөмөсүндө тике толуктоочтун милдетин аткарды.

Согончогу канабаган, жакасы агарбаган деген сыяктуу фразеологизмдерди этиштик фразеологизмдер катары эсептөөгө мүмкүн, анткени булар, биринчиден **согончогу канай элек, согончогу канабаган, согончогу канабас, жакасы агарбаган, жакасы агара элек** деген сыяктуу өтө чектелген санда болсо да этиштик формалар менен өзгөрүшү мүмкүн, экинчиден, этиш сөздөр сыяктуу сүйлөм ичинде көбүнчө баяндоочтук милдет аткарат. *Айшанын ушул күнгө чейин согончогу канай элек* (Бейшеналиев). *Ал шордулардын өмүр бою жакасы агарбады* (оозеки кептен).

Жогорудагы мисалдар бул же тигил сөз түркүмүнө тиешелүү экендиги алардын кандай сөздөр менен антоним же синоним болушунан да байкалат. Мисалы: тили узун фразеологизми «ушакчы», «урушчаак», «колу тар», «саран», **жакасы агарбады** «карыбады», «оңолбоду», деген сөздөргө синоним боло алат. Кээ бир изилдөөчүлөр ушул өзгөчөлүккө айрыкча көңүл буруп, маани жактан сөзгө синоним болуп түшкөн фразеологизмдерди гана сөз түркүмүнө бөлүштүрүү менен чектелет. Маселен, Х.Кожаметова казак тилиндеги фразеологизмдердин сөз түркүмүнө болгон катышын белгилөөдө бардык фразеологизмдерге көңүл бурбастан, «мааниси айрым сөздөрдүн маанисине жакын турган сөздөрдүн, б.а. семантикалык планда аларга эквивалент болгон фразеологизмдерге гана» көңүл бурат (1967).

Фразеологизмдердин бул же тигил сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин белгилөөдө синоним же антоним сөздөрдүн кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин эске алуу оң натыйжаларды берсе да, маселенин маңызын ар дайым эле туура чече бербейт. Мисалы, кээ бир изилдөөчүлөр бир катар фразеологизмдердин сын атооч сөздөргө синоним болушуна же башка тилге сын атооч аркылуу которулушуна карай аларды сын атоочтук фразеологизмдер катары эсептейт (1961).

Кыргыз тилинде да бир катар фразеологизмдер семантикалык жактан сын атоочко өтө эле жакындашып, алар менен синонимдик катышты түзгөн учурлары кезигет: алчы – таасын жеген (мүлжүгөн) – абдан митаам, ак төөнүн карды жарылган – берекелүү, колунан көөрү төгүлгөн – уз, чебер, ээги түшкөн – карыган, кой оозуна чөп албаган – момун, жоош, кесип алса кан чыкпаган – өтө зыкым, саран, кара кылды как жарган – калыс, адил ж.б.

Сын атооч сөздөр менен синонимдик катышты түзсө да, жогорку фразеологизмдердин баарын эле, биздин оюбузча, сын атоочтук фразеологизм деп эсептөө мүмкүн эмес. Эгерде жогоркудай

фразеологизмдердин морфологиялык табиятына көңүл бурсак, төмөнкүдөй анча-мынча өзгөчөлүктөр байкалат.

а) Акыркы компоненти мүнөздүү түрдө – ган формасында гана турган, басымдуу түрдө аныктоочтук милдетти аткарган фразеологизмдер: алчы – таасын мүлжүгөн (жеген), кудайдан жөө качкан, ээги түшкөн ж.б.

б) Акыркы компоненти атоочтуктун –ган формасында жана өтө чектелген санда болсо да, этиштик айрым формаларда тура алган фразеологизмдер: колунан көөр төгүлгөн, колунан көөр төгүлөт, колунан көөр төгүлүп, кой оозунан чөп албаган (албайт), битин сыгып канын жалаган (жалайт), колдон суурулган (суурулат, суурулуп) ж.б. Мындай фразеологизмдердин – ган формасында тургандары сын атоочко жакындаганы менен, калган формалары сын атоочко эмес, этиш сөздөргө жакындайт.

Төмөнкү мисалдарга көңүл буралы: 1. *Колуңдан көөр төгүлгөн саймачы болсоң... сени сыйлашат* (Т.Сыдыкбеков). 2. *Чаек, Ысыккөл өрөөнүндө колунан көөрү төгүлгөн усталар бар экен* («Чалкан»). 3. *Колдон суурулган шылуун, ырчы, чоорчу... Болот деген жигит таажеси мөөргө сырдаш өсөт* (Бейшеналиев). Бул мисалдардагы колунан көөрү төгүлгөн, колдон суурулган деген мисалдардын акыркы компоненти –ган формасында тургандыктан, сын атооч сыяктуу аныктоочтун милдетин аткарды, маани жактан жоош, момун, эптүү, эпчил, шайдоот, чыйрак деген сын атоочторго синоним боло алды.

Ал эми төмөнкү мисалдарда жогорку фразеологизмдердин акыркы компоненти –ган формасында турбагандыктан, сүйлөм ичинде аныктоочтук милдетти аткаруу жана сын атооч сөздөргө синоним болуу мүмкүнчүлүгүнөн ажырады.

1. *Ал колдон суурулуп баягы эле калыбында* («Чалкан»). 2. *Ал эми колдон суурулат*. 3. *Далдалчы деген ошондой, колдон суурулуп турбаса, тыйын таба алабы, келин* (Т.Сыдыкбеков). 4. *Ал колунан көөр төгүлүп, элге-журтка алымдууу киши болуптур*.

Ошондуктан мындай типтеги, б.а. акыркы компоненти –ган формасында турса, сын атоочко жакындаган, бирок башка формаларда колдонулса, андай сапатка ээ боло албаган фразеологизмдерди ар башка сөз түркүмүнө (бирин сын атоочко, экинчи бирин этишке) кошуп, омоним катары карабастан, бир эле сөз түркүмүнүн – этиштик фразеологизмдин ар түрдүү формасы катары кароо туура сыяктанат. Мындай ыкма сөзгө карата – маселен, атоочтуктарга карата – мурдатан бери эле колдолуп келе жатат.

Чынында атоочтуктар, бир жагынан, сын атоочко, экинчи жагынан, этишке жакындашат. Ошентсе да, алар сын атооч катары каралбастан, этиштин өзгөчө бир формасы катары каралып жүрөт. Мындай пикир Түркологиялык адабияттарда, анын ичинде кыргыз тили боюнча жазылган эмгектерде (1964, 273-275) да кеңири айтылат. Биз ушул пикирге кошулуп, акыркы компоненти –ган формасындагы фразеологизмдерди атоочтук

фразеологизмдер катары эсептейбиз. Мына ошондо –ган формасындагы сөздөр сын атооч эмес, этиштин өзгөчө бир формасы – атоочтуктар катары каралган сыяктуу акыркы компоненти –ган формасындагы фразеологизмдер да этиштик фразеологизмдердин өзгөчө бир формасы – атоочтук фразеологизмдер катары каралат.

Эгерде кээ бир фразеологизмдердин акыркы компоненти ар дайым –ган формасында турса, сүйлөм ичинде сын атоочко мүнөздүү болгон милдеттерди гана аткаrsa, этиштик айрым категориялар менен өзгөрбөсө, аларды сын атоочтук фразеологизм же адективдик фразеологизм деп атоого мүмкүн. Буларга ээги түшкөн (карыган), алчы-таасын мүлжүгөн (митаам, митайым), кудайдан жөө качкан сыяктуу бир аз гана фразеологизмдер жакындашат.

Фразеологизмдердин сөз түркүмүнө болгон катышын белгилөөдө, жогоруда айтылгандай, алардын тирек сөздөрүнө да көңүл бурулуп жүрөт (1955, 121-145). Кыргыз тилинин фактыларына караганда, бул принцип да бардык учурда чечүүчү ролду ойной албайт.

Узун кулак, иттин кара капталынан, чач этектен, суу болуу, эти тирүү, куу тумшук, куйругу жок сыяктуу толуп жаткан фразеологизмдерди тирек сөз сыяктанып сезилген элементке карап сөз түркүмүнө бөлүштүрүү мүмкүн эмес. Анын себеби төмөнкүлөрдөн байкалат.

Фразеологизмдин пайда болуу процессинде анын курамындагы ар бир компонент грамматикалык мурунку сапатын толук сактай албайт. Мунун натыйжасында грамматикалык жактан тирек сөз сыяктанып сезилген элемент кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, фразеологизмдер да ошол сөз түркүмүнө тиешелүү боло бербейт.

Узун кулак деген фразеологизмдеги грамматикалык жактан тирек сөз сыяктанган элемент – кулак – алгачкы учурлардагы зат атооч. Бирок бул тизмектин фразеологизмге айлануу процессинде ал мурунку сапатынан кескин түрдө өзгөрүп, өзүнөн мурунку элемент менен бүт бойдон ширелишип, 1) «ар нерседен кабардар», 2) «ушакчы» деген маанилерди билгизип калган. Анын натыйжасында заттын белгисин көргөзүп, сын атоочтук касиетке ээ болуп кеткен. Ошентип, бул фразеологизм тирек сөзүнө ылайык зат атоочтук фразеологизм болбой калган.

Узун кулак фразеологизминин синтаксистик функциясына көңүл буруу аркылуу да, бул фразеологизмдин сын атоочко тиешелүү экенин байкайбыз. Анткени сүйлөм ичинде мүнөздүү түрдө аныктоочтун милдетин аткарат. *Узун кулак кары айтат, уккандардың баары айтат* (К.К.Юдахин).

Сын атоочтор заттык мааниде колдонулмайынча, жөндөмөлөр менен жөндөлбөгөн, сүйлөм ичинде ээлик, толуктоочтук милдетти аткарабаган сыяктуу, бул фразеологизм да заттык мааниде колдонулмайынча, жөндөмөлөр менен жөндөлбөйт, ээлик, толуктоочтук милдетти аткарабайт.

Иттин кара капталынан, чач этектен деген мисалдардын тирек сөз сыяктанган элементтери да алгачкы мезгилдеги зат атооч болгону менен, толуктоочтук фразеологизм катары эсептелет, сан өлчөмдүк маанидеги көп деген сөзгө жакындашат. Анын үстүнө бул да мүнөздүү түрдө ушул формасын сактайт (өзгөрбөйт).

Суу болуу, эти тирүү, куу тумшук, куйругу жок деген фразеологизмдердин тирек сөз сыяктанып сезилген элементтери (суу, эти, тумшук, куйругу) алгачкы учурда зат атооч болгон. Мына ошого карап буларды зат атоочтук фразеологизмдер деп айтууга болбойт.

Суу болуу фразеологизми «абдан убара тартуу», «чарчоо» деген маанини билгизип, сүйлөмдө көбүнчө баяндоочтук милдет аткарат, морфологиялык жактан, өтө чектелген түрдө болсо да, этишке тиешелүү категориялар менен өзгөрүшү мүмкүн: **суу болуу** (өткөн чак), **суу болот** (келер чак), **суу болмок** (ниет ыңгай).

Эти тирүү фразеологизми «чыйрак» деген сын атооч сыяктуу кандай? деген суроого жооп берип, сүйлөм ичинде көбүнчө аныктоочтук милдетти аткарат: *Ал эти тирүү бала болду.* Ошентип, бул мисалда тирек сөзү зат атооч болсо да, сын атоочтук фразеологизм катары эсептелет.

Фразеологизмдердин бул же тигил сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү өзүнүн курамындагы компоненттердин алгачкы учурдагы лексико-грамматикалык өзгөчөлүгү менен таптакыр окшошпой калган учурлар да бар. Бул пикирди **керки-балтасы колунда, коен жүрөк, суу жүрөк, чач этектен** сыяктуу фразеологизмдер далилейт, анткени ар бир компонент алгачкы учурда зат атоочко тиешелүү болгон. Бирок фразеологизмге айлануунун натыйжасында ал касиеттен ажырап, сын атоочтук (коен жүрөк, суу жүрөк, керки-балтасы колунда), тактоочтук фразеологизмдерге (чач этектен) айланган.

Ырас, жогорудагы фактыларга карап фразеологизмдин курамындагы тирек сөз сыяктанган элемент менен анын сөз түркүмүнө карым-катышы бардык убакта бири-бирине дал келбейт деген корутунду чыгарууга да болбойт. Тескерисинче, алардын сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү жагынан дал келген учурлар да кездешет. Мисалы: **азуусун айга жануу, асманын таштоо, беттен алуу, колтугуна суу бүркүү** сыяктуу бир катар фразеологизмдердин тирек сыяктанган элементтери (жануу, таштоо, алуу, бүркүү) – алгачкы этиштер. Ошондой эле булар да – этиштик фразеологизмдер.

Фразеологизмдердин сөз түркүмүнө болгон катышын аныктоодо негизги принцип катары алардын грамматикалык касиети эске алынууга тийиш. Мына ошол учурда фразеологизмдер өзгөрүү, өзгөрбөө өзгөчөлүгүнө, сүйлөм ичинде аткарган милдетине жана кандай сөздөр менен айкалышуу мүмкүнчүлүгүнө ылайык негизги топторго бөлүнөт.

Фразеологизмдердин өзгөрүү, өзгөрбөө өзгөчөлүгүн эске алганда, биздин пикирибизче, акыркы компонент чоң роль ойнойт. Анткени акыркы

компоненттин өзгөрүү, өзгөрбөө өзгөчөлүгү ошол фразеологизмдин манисине, сүйлөм ичинде аткарган милдетине түрдүүчө таасир этет. Мисалы, жогоруда белгилегендей, бир катар фразеологизмдер акыркы компоненти -ган формасында турганда, кандайдыр бир сын атоочко жакындашканы менен, этишке тиешелүү айрым категориялардын формасында өзгөрөт. Ошондуктан мындай фразеологизмдер сын атоочтук эмес, этиштик фразеологизм катары каралат.

Кээ бир фразеологизмдердин акыркы компоненти зат атоочко тиешелүү айрым грамматикалык формалар менен өзгөрсө да, аларды зат атоочтук фразеологизм катары эселтөөгө мүмкүн эмес сыяктанат. Мисалы, **балта-керкиси колумда** деген балта керким колумда, **балта керкин колумда** деген сыяктуу таандык категориясы боюнча өзгөрүлөт. Ошентсе да, мындай өзгөрүү бул фразеологизмдин зат атоочтук экендигин аныктай албайт. Себеби мындай өзгөрүү фразеологизмдердин маанисине оттенкалык өзгөчөлүктү кошкон менен, анын негизги маанисин (тын, чыйрак, шайдоот) жана синтаксистик милдетин өзгөртө албайт. Анын үстүнө таандык формалар ал компоненттин эң акыркы мүчөсү да эмес. Демек, фразеологизмдердин сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүн чечүүдө алардын өзгөрүү, өзгөрбөө өзгөчөлүгү, эгер өзгөрүлсө, акыркы компоненттин эң акыркы мүчөсү негизги ролду ойноо керек.

Жогорудагы айтылгандарды эске алуу аркылуу кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди төмөнкүдөй топторго бөлүү мүмкүн.

1.1. Зат атоочтук фразеологизмдер

Бул типтеги фразеологизмдер жалпысынан заттык маанини билгизип, **ким? же эмне?** деген суроолорго жооп болуп түшөт: **канды моюн** (киши өлтүргүч, кан ичкич), **ит арка** (талаш-тартыш, чыр-чатак, ыйкы-тыйкы), **оң көзү** (ишенген кишиси), **кол жоолук** (оюнчук, башка бирөөнүн айтканы менен боло берүүчүлүк), **чекеге чыккан чыйкан** (кара санатай, каскак), **ит оору** (жаман адат, жаман өнөкөт), **эки тизгин бир чылбыр** (бийлик).

Зат атоочтук фразеологизмдердин маани жактан төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү бар.

а) Заттык маанини билгизүү менен гана чектелбестен, аны мүнөздөө, баалоо максатында да колдонулуучу фразеологизмдер: **кол жоолук, чекеге чыккан чыйкан, канды моюн, май талкан ж.б.**

б) Бул же тигил нерсенин чыныгы аталышын билгизе албаган, бирок ошол нерселерди тамаша иретинде атоо үчүн колдонулган фразеологизмдер: **жинди суу, бөдөнөнүн сүтү.**

Зат атоочтук фразеологизмдер сан жагынан анча көп эмес. Ошондуктан алардын түзүлүш үлгүлөрү да анчалык көп түрдүү эмес. Жыйналган фактылардын негизинде, түзүлүш үлгүлөрүн, ар бир компоненттин алгачкы мезгилдеги сөз түркүмүнө болгон катышын төмөнкүдөй топторго бөлүп көрсөтүүгө болот.

1) Зат атооч + зат атооч тибиндеги фразеологизмдер. Булардын өз ичинен үч түрдүү өзгөчөлүккө ээ экендигин байкайбыз: а) ар бир сөзү унгу түрүндөгү фразеологизмдер: май талкан, үй күчүк, ич күптү ж.б.; б) биринчи сөзү унгу, экинчи сөзү сөз жасоочу мүчөнү кабыл алган фразеологизмдер: кан соргуч, кан ичкич; в) ар бир компонентине сөз өзгөртүүчү мүчө жалганып турган: Мамайдын көрү, бөдөнөнүн сүтү.

2) Сын атооч + зат атооч тибиндеги фразеологизмдер канды моюн, оң көзү, оң колу ж.б. Булардын түзүлүш өзгөчөлүктөрү да бирдей эмес, анткени канды моюн фразеологизминин биринчи сөзү сын атоочтун -луу мүчөсүнүн варианты -ды уланган формада, оң көзү, оң колу фразеологизмдеринин акыркы компоненттери таандык формада турат.

3) Кээ бир зат атоочтук фразеологизмдер түзүлүш үлгүлөрү жагынан жогоруда көрсөтүлгөн топтордун бирөөнө да туура келбейт жана ич ара бири-бирине окшошпойт. Ошондуктан буларды жогоркулардан бөлүп, бирок ар биринин түзүлүш өзгөчөлүктөрүн атайын типтерге ажыратпай көрсөттүк. Мындай фразеологизмдер чекеге чыккан чыйкан (зат атооч + этиш + зат атооч), боор толгоо (зат атооч + кыймыл атооч), узун сары (сын атооч + сын атооч) ж.б.

Бул типтеги фразеологизмдердин кээ биринин акыркы компоненти башка сөз түркүмүнө тиешелүү болсо да, ал касиетин жоготуп, жалпысынан зат атоочтук мааниге ээ болуп кеткен. Ошондуктан булар акыркы компоненти алгачкы учурдагы зат атоочтон пайда болгон зат атоочтук фразеологизмдер сыяктуу речте айрым жөндөмөлөр, таандык формалар менен өзгөрүү мүмкүнчүлүгүнө жетишкен: узун сарыга сактоо, боор толгоосу бар ж.б. Демек, мындай фактылар фразеологизмдердин сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүн белгилөөдө грамматикалык жактан тирек сөз сыяктанган элементке караганда акыркы компоненттин белгилүү мааниге ээ болорун көрсөтөт.

Зат атоочтук фразеологизмдерди зат атооч сөздөр менен салыштырсак, алардын арасынан төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр байкалат.

Зат атоочко тиешелүү сөздөр жөндөмөлөр менен толук жөнделүп, таандык болуп айтылып, ар түрдүү формада өзгөрүлө берсе, зат атоочтук фразеологизмдер көбүнчө бирин-серин формада гана өзгөрүлөт. Зат атооч сөздөр маанисине карай энчилүү жана жалпы зат болуп бөлүнсө, фразеологизмдер демейдеги энчилүү ат катары колдонулбайт.

1.2. Сын атоочтук фразеологизмдер

Мындай фразеологизмдер заттын кандайдыр бир белгисин көрсөтүп, көбүнчө зат атооч сөздөргө багынынкы мааниде колдонулат: ит жандуу, кежигеси жок, кара жаак, колу ачык, ак жүрөк, жыдызы ысык, көзү тирүү, жел өлкө, жел таман ж.б.

Сын атооч сөздөр заттардын өнү-түсүн, даамын, формасын, кебете-кешпирин, көлөмүн, жаш өзгөчөлүгүн, бөтөнчөлүк сапатын, жытын ж.б.

толуп жаткан ар түрдүү белгилерин көрсөтөт. Мындай белгилер адамга, айбанга, өсүмдүктөргө, мейкин талаага, кыскасы, жандуу жана жансыз заттарга, түшүнүктөргө ж.б. тиешелүү болот. Ал эми сын атоочтук фразеологизмдердин колдонулуш тармагы мынчалык кеңири эмес. Булар көбүнчө адамдарга карата гана колдонулуп, адамга тиешелүү болгон кулк-мүнөз, жүрүш-туруш өзгөчөлүктөрүн билгизет. Мисалы: таш боор, жабылуу кара нинген, ак көрпө жайыл, кызыл камчы, кызыл кекиртек, кер аяк, жүрөгүндө кара жок, эти тирүү, кер ооз сыяктуу фразеологизмдер адамдардын кулк-мүнөзүн билгизсе, кара далы, ээги түшкөн дегендер жаш өзгөчөлүгүн туюндурат. Жел өпкө, жел таман, чуу куйрук сыяктуу фразеологизмдер жүрүш-туруш өзгөчөлүгүн түшүндүрөт.

Сын атоочтук фразеологизмдердин түзүлүш үлгүлөрүн сөз тизмегине салыштырсак, алар, негизинен, төмөнкүдөй болот.

1) Зат атооч + сын атооч: жүнү (эти) тирүү, оозу бош, тили узун, териси тар, жону жука, жүзү кара, колу ачык, ичи тар, жылдызы ысык, жаасы катуу, аягы суюк, жүрөгү майлуу ж.б. Мындай типтеги фразеологизмдердин биринчи компоненти мүнөздүү түрдө 3-жакка, айрым (анча көп эмес) учурларда 1-жакка таандык болуп айтылат. Мунун натыйжасында бир эле фразеологизмдин ар түрдүү морфологиялык формасы келип чыгат. Мисалы: *Байкап сүйлө*, *ичим тар Таарынсам жазга албай журбө* («Ала-Тоо»). *Жүзбай пейли бузук, сөзү заар, ичи тар... көркөө адам болчу* (С.Каралаев).

Зат атооч менен сын атоочтон жасалган фразеологизмдердин көпчүлүгүнүн акыркы компоненти уңгу формасында болсо, айрымдарыныкы туунду формада тургандыгын да көрөбүз. Мисалы: ит жандуу, жүрөгү майлуу сыяктуулардын акыркы компоненттери –луу мүчөсүнүн жардамы менен алгачкы учурда зат атоочтон сын атоочко өткөн.

2) Зат атооч + «жок» (сөз) тибиндеги фразеологизмдер: өпкөсү жок, күлтүгү жок ж.б. Мындай типтегилердин алгачкы сөзү мүнөздүү түрдө үчүнчү жакка таандык болуп айтылат.

3) Сын атооч + зат атооч тибиндеги фразеологизмдер: кызыл камчы, кызыл кекиртек, куу тумшук, терс аяк, куу такым, куу казан, куу баш, кара жемсөө, кара боор, кара жаак, ийри тумшук ж.б.

4) Зат атооч + зат атооч тибиндеги фразеологизмдер: жел колтук, жел өпкө, жел таман, таш кулак, таш жүрөк, таш боор, суу жүрөк ж.б.

Үчүнчү жана төртүнчү типтеги фразеологизмдер мүнөздүү түрдө сын-сыпаттык кандайдыр бир белгини билгизип, зат атоочко багыныңкы мааниде колдонулса гана сын атоочтук фразеологизм катары эсептелет. Эгерде мындай типтегилер көбүнчө заттык мааниде колдонулса, зат атоочтук фразеологизмге кирет.

5) Зат атооч + сын атооч + «жок» деген сөз тибиндеги сын атоочтук фразеологизмдер да бар, бирок булардын саны өтө эле аз: жүрөгүндө кара жок, бетинде кызылы жок.

Жогорудагы типтерден тышкары өтө сейрек учуроочу төмөнкүдөй түзүлүш үлгүлөрү да кезигет: зат атооч + зат атооч + сын атооч (этек-жени тайкы), зат атооч + зат атооч + зат атооч (балта-керкиси колунда), сын атооч + сын атооч + зат атооч (жабылуу кара инген), зат атооч+ зат атооч + зат атооч + этиш (эне сүтү оозунан кете элек).

Кээ бир сын атоочтордун акыркы компоненти атоочтуктун -ган формасында турушу мүмкүн: ээги түшкөн, алчы-таасын мүлжүгөн, кулайдан жөө качкан.

Сын атоочтук фразеологизмдердин морфологиялык табиятына теренирээк көңүл бурсак, төмөнкүдөй эки түрдүү өзгөчөлүктү байкайбыз:

а) Речте зарылдыгына жараша сын атоочтун салыштырма даражасына тиешелүү -ыраак мүчөсүн кабыл алуучу фразеологизмдер: жаасы катуу+ыраак, оозу бош+ураак, жону жука+раак, ичи тар+ыраак, тили узун+ураак. Мына ушундай өзгөчөлүккө компоненти алгачкы учурдагы зат атооч сөздөрдөн жасалган кээ бир сын атоочтук фразеологизмдер да ээ болуп кеткен: терс аягыраак (аяк – зат атооч), ач көзүрөөк (көз – зат атооч), кара жемсөрөөк (жемсөө – зат атооч) ж.б.

б) Речте мүнөздүү түрдө бир гана формада колдонулган, -ыраак мүчөсү менен гана өзгөрбөгөн сын атоочтук фразеологизмдер: жүрөгү таш, жүзү кара, чаар ичек, чуу куйрук, куу баш ж.б.

Ошентип, -ыраак мүчөсүн кабыл алууга жөндөмдүү болгон сын атоочтук фразеологизмдер катыштык сын атооч сөздөргө жакындашат. Бирок мындай фразеологизмдер катыштык сын атоочтор сыяктуу өзү аныктап турган заттын, кыймыл-аракетин ж.б. бир жакка, орун-аралыкка, убакыт-мезгилге тиешелүү экендигин көрсөтө албайт.

1.3. Тактоочтук фразеологизмдер

Бир катар фразеологизмдер тактоочтук мааниде колдонулуп, көбүнчө кыймыл-аракеттин же кандайдыр бир белгинин ар түрдүү өзгөчөлүктөрүн билгизет. Мындай фразеологизмдердин катарына төмөнкүлөр кирет: чач этектен, уй түгүндөй, чала өлтүргөн жыландай, төөнүн куйругу жерге тийгенде, кызыл кар жааганда, орой көз чарай, ооз учунан, ачып көздү жумганча, кан буугандай, иттин кара капталынан, жер каймактаганда, жен ичинен ж.б.

Тактооч сөздөр жалпысынан аныктагыч тактоочтор жана бышыктагыч тактоочтор болуп эки топко бөлүнгөн сыяктуу тактоочтук фразеологизмдер да жалпы жонунан аныктагыч тактооч жана бышыктагыч тактооч фразеологизмдер болуп эки толко бөлүнөт.

Аныктагыч тактоочтук фразеологизмдер төмөнкү маанилерди билгизет.

а) Сан-өлчөмдүк маанини туюндурат: иттин кара капталынан, чач этектен; уй түгүндөй, орой көз чарай, кара таандай, жүнүн жейт, ийне-жибине чейин ж.б. Орой көз чарай отурганда бутурө салалы - деп.

Сооронбай өтө мейримдүүлүк менен жайдарыланды (К.Жантөшев). Эя кара таандай болуп, төш таяна берди (Ж. Турусбеков).

б) Сын-сыпаттык маанини берет: чала өлтүргөн жыландай, тизгин учу менен, ташка тамга баскандай, жең ичинен, кулак-мурун кескендей, козулуу кой (элтеп-септел), кан буугандай, жыланач төөнү бучкакка чапкандай, жылан сыйпалагандай ж.б. *Жаиш-кары дебей радиодон күндөлүк жаңылыктарды уккубуз келет, бирок кулак-мурун кескендей жым-жырт («Чалкан»).* *Сенин жанакы жең ичинен тапкан сомдорун, чынын айтсам, тамак ичкен сайын менин кекиртегиме тура калат (Т.Сыдыкбеков).*

Акыркы компоненти –дай мүчөсү менен бүткөн жана сын-сыпаттык маанини билгизген фразеологизмдерди кээ бир окумуштуулар сын атоочтук (адъективдик) фразеологизмдерге кошушат (1961, 32). Ал эми кыргыз тилиндеги тактоочтор жөнүндө жазылган эмгекте мындай типтеги фразеологизмдер сын атоочтук эмес, тактоочтук фразеологиялык бирдиктер катары каралган (1961).

Биздин пикирибизче, акыркы компонент –дай мүчөсүнүн формасында турган фразеологизмдердин сын атоочтук же тактоочтук фразеологизмдер деп эсептөө үчүн алардын синтаксистик жактан аткарган милдетине жана кайсы сөз түркүмүндөгү сөздөр менен айкалыша алышына көңүл буруу керек. Эгерде андай фразеологизмдер зат атооч сөздөр менен айкалышса, сүйлөм ичинде аныктоочтук милдетти аткарсар, аларды сын атоочтук фразеологизмдер деп эсептөөгө болот. Мисалы, ортон колдой фразеологизми киши, адам, жигит, жылкы сыяктуу зат атоочтор менен айкалышып, аныктоочтук милдетти аткара алат: *Менин силерге салакам тийген эмес, мен барсам ортон колдой союшумду ала баруучумун (Н.Байтемиров).* Бирок мындай фразеологизмдер сейрек гана учурайт.

Кыргыз тилинин фактыларына караганда, акыркы сөзүнө –дай мүчөсү уланган фразеологизмдердин басымдуу көпчүлүгү синтаксистик жактан жогоркудай касиетке ээ эмес, тагыраак айтканда, алар зат атоочка тикедентике багынбайт. Мындай фразеологизмдер тактооч сөздөр сыяктуу көбүнчө этиштер, кээде сын атоочтор менен айкалышып, кыймыл-аракеттин же кандайдыр бир белгинин белгисин билгизет. Буларга төмөнкүлөр далил болот: жыланач төөнү бучкакка чапкандай, камырдан кыл суургандай, ташка тамга баскандай, кулак-мурун кескендей, кан буугандай, аттын кашкасындай, куюп койгондой, союп каптагандай, сүткө тийген күчүктөй, уйга килем жапкандай ж.б. *Экөө тең дагы бир азга шоокум тыңшап турушту эле, кулак-мурун кескендей тербел тымырайып турду («АТ»).* Мындагы фразеологизм тербел деген зат атоочко эмес, тымырайып турду деген этиш сөзгө багынган. *Ал жылаңач төөнү бучкакка чапкандай тез сүйлөдү* (оозеки кептен) фразеологизмдер бул экөөндө тең этиш сөздөр менен айкалышты. *Ал атасына союп каптагандай окшош экен* (оозеки кептен). Мындагы фразеологизм сын атооч менен айкалышты. Ошондуктан акыркы сөзүнө –

дай мүчөсү жалганган мындай фразеологизмдерди тактоочтук фразеологизм деп эсептөөгө мүмкүн сыяктанат.

Проф. Н.К.Дмитриев –дай мүчөсүн тактоочтун мүчөсү деп эсептеп, бул мүчө уланып турган сөздөрдү тактооч катары карайт (1948, 114).

Бышыктагыч тактоочтук сөздөр убакыт, мезгилди, орунду, аралыкты жана, өтө сейрек болсо да, себепти, максатты билгизсе, бышыктагыч тактоочтук фразеологизмдер негизинен убакыт, мезгилдик маанини гана билгизет: төөнүн куйругу жерге тийгенде, кызыл кар жааганда, карга бок чокуй электе, жер каймактаганда ж.б. Демек, фразеологизмдер аркылуу туондурулган орун, себеп жана максат тактоочтор кезикпейт.

Тактоочтук фразеологизмдердин курамындагы ар бир компонент, негизинен, төмөнкү сөз түркүмүнөн жасалат.

1) Зат атооч + зат атооч: чач этектен, ооз учунан, жең ичинен;

2) Зат атооч + -дай мүчөсү уланган сөз: уй түгүндөй, жылан сыйпагандай, аттын кашкасындай, кан буугандай.

3) Атоочтук + -дай мүчөсү уланган сөз: союп каптагандай, куюп койгондой.

4) Зат атооч+этиш: жүнүн жейт, жер майышкан. Мындай фразеологизмдердин акыркы компоненти жеке, өзүнчө алганда этишке тиешелүү болсо да, фразеологизмдердин курамында ал касиетин жоготуп, жалпысынан тактоочтук касиетке ээ болуп кеткен.

5) Зат атооч+сын атооч+зат атооч: иттин кара капталынан. Бул типтегилер жалгыздап саналат.

6) Зат атооч+зат атооч+жандооч: тизгин учу менен. Булар да өтө сейрек учурайт.

7) Зат атооч+зат атооч+-дай мүчөсү уланган сөз: ташка тамга баскандай, уйга килем жапкандай, кулак-мурун кескендей, камырдан кыл суургандай. Мындай типтеги фразеологизмдерди түзүлүш өзгөчөлүгүнө карай төмөнкү топторго бөлүүгө болот:

а) алгачкы компоненти унгу түрүндөгү кош сөз сыяктуу мүнөздө болуп, -дай мүчөсүнүн формасындагы үчүнчү компоненттен түзүлгөн фразеологизм: кулак-мурун кескендей;

б) биринчи компоненти барыш жөндөмөсүнүн формасында, экинчи компоненти унгу түрүндө туруу аркылуу -дай мүчөсүн кабыл алган үчүнчү компонент менен ширелишүүдөн жасалып чыккан фразеологизмдер: ташка тамга баскандай, уйга килем жапкандай;

в) биринчи сөзү чыгыш жөндөмөсүндө, экинчи сөзү унгу түрүндө, үчүнчү компоненти – дай мүчөсүнүн формасында турган фразеологизм: камырдан кыл суургандай.

Тактоочтук фразеологизмдердин түзүлүш үлгүлөрү жогоркулар менен эле чектелип калбайт. Бирок алардын өтө сейрек кездешүүчү өзгөчөлүктөрү берилген жок.

1.4. Этиштик фразеологизмдер

Фразеологизмдердин ичинен сан жагынан өтө көбү этиштик фразеологизмдер болуп эсептелет. Булар грамматикалык мааниси боюнча ар кандай кыймыл-аракетти, ал-абалды билгизет.

Сүйлөм ичинде этиш сөздөргө берилүүчү суроолорго жооп берет: кекиртегин талга асуу, кол жуу, тишинин кирин соруу, көзү чачыроо, куйкасы курушуу, эки колун мурдуна тыгуу, терисин тескери союу, өпкөсүн калбыр кылуу, өпкө-жүрөгүн чабуу, оту күйүшпөө, шагы сынуу, таш тиштөө, оозун аппак кылуу, чылбыр таштоо, каны ичине тартуу, кактабай канын соруу ж.б.

Этиш сөздөр ар түрдүү заттардын: адамдардын, айбандардын, канаттуулардын, курт-кумурскалардын ж.б. ар кандай кыймыл-аракеттин, ал-абалын, бир түрдөн экинчи түргө өзгөрүшүн көрсөтүүгө жарамдуу болсо, этиштик фразеологизмдер булардын баарын элге билгизүү үчүн колдонулбастан, көбүнчө адамдарга мүнөздүү болгон карым-катышты, кыймыл-аракетти, психикалык абалды билгизүү үчүн колдонулат. Мисалы: боор оору, ичи эзилүү, кабыргасы кайышуу, төбө чачы тик туруу, ак эткенден так этүү, бити-битине батпоо сыяктуулар психикалык абалды билгизсе, бирөөнү тебетейин бирөөнө кийгизүү, башына май кайнатуу, колтугуна суу бүркүү, эки бутун бир кончуна катуу сыяктуу фразеологизмдер кыймыл-аракетти билгизет. Демек, этиш сөздөрдүн колдонулуш тармагы кең жана ар тараптуу болсо, этиштик фразеологизмдердики ага караганда бир кыйла чектелген.

Этиштик фразеологизмдердин акыркы компоненти катары ар дайым этиштер колдонулат. Бирок мындай компоненттер этишке тиешелүү болгон грамматикалык категориялар (чак, жак, ыңгай, мамиле ж.б.) менен чектелген санда гана өзгөрөт. Ошентип, этиштик фразеологизмдер бүт курамдык элементтери менен чогуу-чаран морфологиялык өзгөрүүгө учурабастан, акыркы компоненти аркылуу өзгөрөт.

Этиштик фразеологизмдерди түзүлүш өзгөчөлүгү, курамындагы компоненттердин саны жана алгачкы мезгилдеги сөз түркүмүнө ылайык өз ичинен төмөнкүдөй негизги топторго бөлүүгө болот.

А. Эки компоненттен турган фразеологизмдер:

1) Зат атооч+этиш тибиндегилер: боор ачуу, жака агаруу, жели чыгуу, заманасы куурулуу, канырыгы түтөө, итке минүү, сөөккө батуу, асманын таштоо, канын соруу, беттен алуу, иттен чыгаруу ж.б. Булар түзүлүш өзгөчөлүгүнө карай өз ичинен төмөнкүдөй майда топторго бөлүнөт.

а) Зат атоочтон пайда болгон компоненти атооч жөндөмөсүнүн формасында тургандар: көз тийүү, кол узаруу, жели чыгуу, жүрөгү муздоо, ич бышуу, боор ооруу, боор эзилүү ж.б. Булардын экинчи компоненти өтпөс этиштерден жасалган. Ал эми кол жуу, таш тиштөө деген сыяктуу кээ бир фразеологизмдердин акыркы компоненти өтмө этиштерден пайда болгон.

Зат атоочтук компоненти теориялык жактан алганда үч жакка тең таандык болуп айтыла берүүгө тийиш, бирок практикада III жакка таандык формада колдонулушу басымдуулук кылат.

б) Биринчи компоненти барыш жөндөмөсүнүн формасында турган фразеологизмдер да бар: **бычакка түшүү, итке минүү, кабыргага кенешүү, төбөгө көтөрүү, чучукка (же сөөккө) жетүү, чекеге чертип (тандап) ж.б.** Мындай фразеологизмдердин экинчи сөзү өтмө же өтпөс этиштен боло берет. Мисалы: **бычакка түшүү, чучукка жетүү** фразеологизмдеринин курумындагы этиштер өтпөс этиштер, **кабыргага кенешүү, төбөгө көтөрүү** сыяктуулардыкы – өтмө этиштер.

в) Алгачкы компоненти табыш жөндөмөсүнүн формасында турган фразеологизмдер: **акесин таанытуу, жаагын жануу, жашын суроо ж.б.** Бул типтеги фразеологизмдер мүнөздүү түрдө табыш жөндөмөсүнүн ачык калган формасында турат. Эгерде бул мүчөнү алып таштасак (көмүскөгө калтырсак), мындай фразеологизмдердин көбү фразеологизмдик касиетинен ажырайт.

г) Биринчи сөзү чыгыш жөндөмөсүнүн формасында турган фразеологизмдер: **беттен алуу, жانتыгынан жатуу, иттен чыгаруу, этегинен жалгоо ж.б.** Мындай фразеологизмдердин акыркы компоненти өтмө этиштен (**беттен алуу, иттен чыгаруу, этегинен жалгоо**) же өтпөс этиштен (**жانتыгынан жатуу**) жасалат.

Ошентип, курамы жагынан эки компоненттен турган зат атооч+этиш тибиндеги фразеологизмдердин жасалышында бардык жөндөмөлөрдүн бирдей ролду ойногондугу, атооч, барыш, табыш жана чыгыш жөндөмөлөрүнүн активдүү, жатыш жөндөмөсүнүн пассивдүү роль ойногондугу байкалат.

2) Этиш+этиш тибиндеги фразеологизмдер: **үзүлүн түшүү.** Мындайлар өтө сейрек учурайт, анткени мындай түзүлүштөгү фразеологизмдер мүнөздүү түрдө татаал этишке айланып кеткен.

Жогоркудай фактылар эки сөздөн турган фразеологизмдердин жасалышында зат атооч менен этиштин чоң роль ойногондугун, ал эми калган сөз түркүмдөрү андай сапатка ээ болбогондугун көрсөтөт.

Б. Үч компоненттен турган фразеологизмдер

1. Зат атооч+зат атооч+этиш тибиндегилер: **бал тилге салуу, жер-жерине жетүү, тилди буудай кууруу, аягы асманга чыгуу, башы жерге кирүү, казаны оттон түшүү, кекиртегин талга асуу, ээрдин кашын таанытуу, чырагына май тамуу, аарынын уюгуна тийүү ж.б.**

Курамындагы сөздөрдүн саны бирдей болгону менен бул типтеги фразеологизмдер түзүлүшү жагынан бири-биринен айырмаланып турат. Мына ушул өзгөчөлүгүнө ылайык алардын төмөнкүдөй түрлөрү белгиленет.

а) Биринчи сөзү унгу түрүндө, экинчи сөзү барыш жөндөмөсүндө тургандар: **бал тилге салуу, жер-жеберине жетүү, ич-койнуна кирүү, асман-**

айга түйүлүү. Булардын бир катарынын зат атоочтук компоненттери кош сөздүн үлгүсүндө болсо (жер-жеберине, ич-койнуна, асман-айга), экинчи бириники андай эмес (бал тилге салуу).

Бул типтеги фразеологизмдердин акыркы (этиш) компоненти өтмө этиштерден да (салуу, жетүү), өтпөс этиштерден да (кирүү, тийүү) болот.

б) Биринчи сөзү уңгу түрүндө, экинчи сөзү чыгыш жөндөмөсүндө тургандар: тил-ооздон калуу, эт-бетинен кетүү. Булардын зат атоочтук компоненттери мүнөздүү түрдө кош сөздөрдүн үлгүсүндө, акыркы компоненти өтпөс этиштерден болот.

в) Алгачкы компоненти таандык формада, экинчиси барыш жөндөмөсүндө тургандар: аягы асманга чыгуу, башы жерге кирүү, бити-битине батпоо, жаны көзгө көрүнүү, каны жерге тийбөө, жаны төбөсүнө чыгуу, тили оозуна батпоо, согончогу жерге тийбөө, төбөсү көккө жетүү ж.б. Бул фразеологизмдердин да акыркы сөзү – өтпөс этиштер.

г) Биринчи сөзү таандык формада, экинчиси чыгыш жөндөмөсүндө турган, үчүнчүсү өтпөс этиштерден турган фразеологизмдер: казаны оттон түшүү, тизгини колдон түшүү ж.б.

д) Биринчи сөзү илик, экинчиси барыш жөндөмөсүнүн формасында туруп, этиш менен туруктуу айкалышуу аркылуу түзүлгөн фразеологизм да бар. Бирок мындай типтегилер жалгыздап гана саналат: аарынын уюгуна тийүү.

е) Биринчиси илик, экинчиси табыш жөндөмөсүндө туруп, өтмө этиштер менен туруктуу айкалышуу аркылуу түзүлгөндөр: ажыдаардын куйругун басуу, жыландын башын кылтыйтуу, ээрдин кашын таанытуу, тиштин кирин соруу ж.б. Мындай түзүлүштөгүлөр «д» пунктунда көрсөтүлгөн фразеологизмдерге караганда бир кыйла көп.

ж) Биринчи компоненти барыш жөндөмөсүндө, экинчиси уңгу түрүндө турган, үчүнчү компоненти катары өтмө же өтпөс этиштерден колдонулгандар: бетине чаары чыгуу (экинчи компонент таандык формада турат), чырагына май тамуу, кабагына кар жааган, башына күн түшүү (экинчи компонент уңгу түрүндө). Буларда үчүнчү компонент катары өтпөс этиш колдонулган. Төмөнкү фразеологизмдердин үчүнчү компоненти катары өтмө этиштер пайдаланылган: арасына от жагуу, башына май кайнатуу, колтугуна суу бүркүү, тамырына балта чабуу, канга салам бербөө, чычканга кебек алдырбоо, көзүнө чөп салуу ж.б. Бул типтеги фразеологизмдердин биринчи компонентинин өзгөрүшү даражасына көңүл бурсак, төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр байкалат.

(1) Мүнөздүү түрдө таандык мүчөнү кабыл алуу аркылуу гана барыш жөндөмөсүнүн формасында туруучу компонент: арасына от жагуу, башына май кайнатуу, мээсине чай кайнатуу, колтугуна суу бүркүү, тамырына балта чабуу, көзүнө чөп салуу, этегине намаз окуу. Булардын биринчи компоненти өтө сейрек учурларда гана таандык

мүчөсүз барыш жөндөмөдө турушу мүмкүн: арага (ортого) от жагуу, бетке көө жабуу, көзгө чөп салуу, колтукка суу бүркүү ж.б.

(2) Биринчи компоненти ар дайым таандык мүчөсүз барыш жөндөмөсүндө тургандар: канга салам бербөө, чычканга кебек алдырбоо, карышкырга кой кайтартуу ж.б.

ж) Биринчи сөзү табыш, экинчи сөзү барыш жөндөмөсүндө турган фразеологизмдер. Булардын үчүнчү компоненти катары өтмө этиштер колдонулат: азуусун айга жануу, башын ташка койгулоо, таллагын ташка жаюу, тебетейин көккө ыргытуу, жанын көзгө көргөзүү (алгачкы компоненттерде таандык мүчө уланды), жанды оозго тиштөө, жанды жанга уруу (алгачкы компоненттерге таандык мүчө уланган жок).

з) Биринчи сөзү табыш, экинчиси атооч жөндөмөсүндө туруп, этиш сөздөр менен туруктуу айкалышуу аркылуу түзүлгөн фразеологизмдер: жылын төө кылуу, кабыргасын бит жегенче көрбөө.

и) Биринчиси чыгыш жөндөмөсүндө, экинчиси уңгу формасында турган, үчүнчүсү этиштерден жасалгандар: беттен от чыгуу, үзөңгүдөн бүт таюу (биринчи сөздөр таандык мүчөнү кабыл албастан, чыгыш жөндөмөсүндө турду), бетинен түгү чыгуу, капталынан күн көрүнүү, тилинен чач чыгуу (биринчи сөздөргө адегенде таандык мүчө, андан кийин чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганды). Бул фразеологизмдердин үчүнчү компоненти өтпөс этиштерден жасалган.

Төмөнкү фразеологизмдердин үчүнчү компоненти өтмө этиштерден пайда болгон: бөйрөктөн шыйрак чыгаруу, жондон кайыш алуу (тилүү), жумурткадан кыр табуу ж.б.

2. Зат атооч + тактооч + этиш тибиндеги фразеологизмдер: түгү (жүнү) тескери айлануу, ташы өйдө кулоо, кежигеси кер тартуу. Булардын биринчи сөздөрү таандык формада, экинчилери тилдин азыркы этабында уңгу түрүндө туруп, же өтпөс этиштер менен ширелишет.

3. Зат атооч + этиш + этиш тибиндегилер: жүнү жата калуу, жүрөгү алып учуу жибин тартып көрүү, топурагын түйүп берүү. Булардын биринчи сөздөрү таандык формада же андан кийин табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланган түрдө туруп, үчүнчү компоненттери өтпөс этиштер (калуу, учуу) же өтмө этиштер (көрүү, берүү).

4. Сын атооч + зат атооч + этиш тибиндегилер: ала жипти аттабоо, кара көзү кашаюу. Мындай тилтеги фразеологизмдердин биринчи компоненти уңгу түрүндө, экинчиси мүчөлүү болот да, өтмө же өтпөс этиштер менен туруктуу айкалышат.

5. Сан атооч + зат атооч + этиш тибиндегилер: беш өрдөктү учуруу, миң кой айдоо.

6. Этиш + зат атооч + этиш тибиндеги фразеологизмдер: кактабай канын соруу, кайнаса каны кошулбоо.

Үч компоненттен турган этиштик фразеологизмдердин ар бир компонентинин сөз түркүмүнө катышы жана алардын түзүлүш

өзгөчөлүктөрү жогоруда санагандар менен эле чектелбейт. Бирок жогоруда көрсөтүлгөндөргө окшобогон фразеологизмдер бирин-серин гана учурайт. Ошондуктан аларды тизмелеп отурган жокпуз.

В. Төрт компоненттен турган фразеологизмдер

1. Зат атооч+зат атооч+зат атооч+этиш тибиндегилер: биттин ичегисине кан куюу, эне сүтүн оозуна татытуу, эне сүтү оозунан кете элек.

2. Зат атооч+зат атооч+сын атооч+этиш тибиндегилер: төбө чачы тик туруу, азат бою тик туруу.

3. Сан атооч+зат атооч+зат атооч+этиш тибиндегилер: жети өмүрү (омуру) жерге кирүү, эки колун мурдуна тыгуу.

4. Этиш+зат атооч+зат атооч+этиш тибиндегилер: жүргөн жерине чөп чыкпоо, ичкен ашын жерге коюу. Төрт компоненттен турган, бирок түзүлүш үлгүсү жагынан жогоркуларга окшобогон бирин-серин фразеологизмдер да бул жерде эске алынган жок.

Өтө сейрек болсо да, түзүлүшү жактан төрттөн көп сөздөн турган фразеологизмдер да кезигет, бирок мындайлар өтө эле аз. Ошондуктан буларга да өзүнчө токтолгон жокпуз.

Этиштик фразеологизмдерге талдоо жүргүзүү аркылуу алардын эң акыркы компоненти алгачкы мезгилде этиш сөздөргө тиешелүү болгондугун байкайбыз.

1.5. Сырдык сөздүк фразеологизмдер

Фразеологизмдердин курамдык компоненттеринен сырдык сөздөр кезикпегени менен, ширелишкен жалпы мааниси боюнча сырдык сөздөргө жакындашкан кээ бир фразеологизмдер кезигет. Алар тия илимине арналган айрым эмгектерде модалдык фразеологизмдер деп аталат (1967, 24). Бул типтеги фразеологизмдер көбүнчө ички сезимди билгизип, каргоо, алкоо, чочуу ж.б маанилерди туюндурат да, көбүнчө экинчи жакка таандык формада айтылат: көшөгөн көгөрсүн, кыдыр колдосун, туз урсун, кепининди же, учун узарсын, эки болбо, оозуна май, оозуна таш ж.б. Булар ички сезимди билгизүү жагынан сырдык сөздөргө жакындашса да, бир катар сапаттары боюнча сырдык сөздөн айырмаланат.

Маселен, сырдык сөздөр интонациялык жактан сүйлөмдүн курамындагы башка сөздөрдөн өзгөчөлөнүп турса, фразеологизмдердин баары эле андай касиетке ээ эмес. Мисалы, төмөнкү фактыларды салыштырып көрүү мүмкүн: *Бах, тынчтык заманда суу да кандай тунук агат* (Т.Сыдыкбеков). *Пай-пай, эмгек сүйгөн кишилер аял экен го* (Т.Сыдыкбеков). *«Чиркин ай... өчпөс ой күндөн-күнгө чөктүү го!» - деп. Каныбек тыштан кирип келди* (К.Жантөшов). Бул сүйлөмдөрдө үч сырдык сөз бар: бах, пай-пай, чиркин ай. Булар интонациялык жактан башка сөздөрдөн өзгөчөлөнүп тургандыктан, жазууда тиешелүү тыныш белгиси менен ажыратылган.

Ал эми төмөнкү сүйлөмдүн курамында ички сезимди билгизген фразеологизмдер бар: *Учуң узарсын, кагылайын!* (К.Жантөшев). *Учтары узарсын өкмөтүңдүн. Балдарымды сүттүү кылды* (М.Жоошбаев). *Өзүм менен бир таткан, тузум урсун башынан* (фольклор). Мындагы *учуң узарсын, тузум урсун* фразеологизмдери интонациялык жактан сүйлөмдүн башка сөздөрүнөн обочолонуп турган жок. Анын үстүнө булар *туз урат, учу узарат* деген сыяктуу өзгөрүлүп, сырдык сөздүк мааниден ажырап да калат. Ошондуктан бул фразеологизмдерди нагыз сырдык сөздүк фразеологизм деп кароого да мүмкүн эмес. Эгерде мындай фразеологизмдер белгилүү бир жакка таандык болуп айтылса жана акыркы компонентине буйрук ыңгайдын үчүнчү жагынын сын мүчөсү уланса, карго-шилөө же алкоо маанилерин билгизип, сырдык сөзгө жакындашат.

Жогоркулардан башка ак чөп башта, оозуна май, оозуна таш (таш оозуна) сыяктуулар да бар. Булардын ичинен ак чөп башта фразеологизми сүйлөм ичинде башка сөздөр менен байланышып колдонулбайт. Ошондуктан ал башкаларына караганда сырдык сөздөргө эң эле жакын. Ал эми оозуна таш (таш оозуна), оозуна май өтө сейрек учурда илик жөндөмөсүндөгү сөздөр менен байланышып колдонулушу мүмкүн.

2. Фразеологизмдердин синтаксистик мүнөздөмөсү

Синтаксис – грамматиканын экинчи бир бөлүмү. Мында сөздөрдүн өз ара айкалышы, алардын сапаттык айырмасы (сөз тизмеги жана сүйлөм), түзүлүш өзгөчөлүктөрү ж.б. изилденет.

Сөз айкашы дегенибиз экиден кем эмес сөздөрдүн грамматикалык жактан өз ара тутумдашуусу болуп эсептелет. Мындай айкалыш сөз жүрүп жаткан шартта айтылуучу пикирге ылайык сөздөрдүн тандалып түзүлгөндүгүнө же бир бүтүн, даяр материал катары дайыма айкалыша колдонулгандыгына карай эркин (өзгөрмөлүү) сөз айкалышы жана туруктуу сөз айкалышы болуп экиге бөлүнөт. Булардын биринчиси гана сыпаттоочу (описательный) грамматиканын изилдөө объектиси болуп саналат. Анткени мындай грамматика, акад. В.В.Виноградов айткандай, «опираясь на материалистическую диалектику, изучает законы построения конкретной народной речи, в которой реализуется мысль» (1954, 74).

Фразеологизмдер мүнөздүү түрдө тарыхый планда изилденүүгө тийиш.

Сөз айкашы кыргыз тилинин бай фактыларынын негизинде, тил илиминин ошол кездеги жетишкендиктери эске алынуу менен проф. А.Жапаров тарабынан атайы изилденген. Бул окумуштуу сөз айкашын «эки же андан көп толук маанилүү сөздөрдүн же толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн грамматикалык жактан уюмдалышылган формасы» катары караган (1955). Мунун натыйжасында ал сөз айкалышын өз ичинен 1) сүйлөм, 2) сөз тизмеги, 3) комплекстик форма деп үч топко бөлүштүрүп, алардын ар биринин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн белгилген.

Эгерде жогорку пикирди эске алсак, анда кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин түзүлүш үлгүлөрү да же сүйлөмдүн, же сөз тизмегинин түзүлүш үлгүлөрүнө туура келерин байкайбыз. Мына ушуга ылайык фразеологизмдерди өз ичинен эки типке бөлөбүз: 1) сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдер, 2) сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер.

Колубуздагы жыйналган фактылардан толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздүн өз ара айкалышынан жасалган фразеологизмдер, б.а. комплекстик формадагы фразеологизмдер кезикпеди.

2.1. Сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдер жана алардын түзүлүш өзгөчөлүктөрү

Сөз тизмеги – синтаксистик категориялардын бири. Ал экиден кем эмес толук маанилүү сөздөрдөн түзүлөт да, өз алдынча интонацияга, модалдуулук жана предикативдүүлүк касиетине ээ болбойт.

Сөз тизмегинин курамындагы сөздөрдүн синтаксистик жактан өз ара байланышы, ал байланыштын формалары сүйлөмдүн курамындагы сөздөрдүн синтаксистик жактан өз ара байланышынан белгилүү даражада айырмаланып турат. Мындай өзгөчөлүк төмөнкүдөн байкалат: сүйлөмдүн курамында өз ара ээрчишүү формасында байланышкан баш мүчөлөрү болсо, сөз тизмегинин курамында мындай өзгөчөлүк болбойт.

Сүйлөмдөгү жана сөз тизмегиндеги сөздөр өз ара башкаруу, ээрчишүү жана кыйышуу формалары боюнча тутумдаша берет. Ошондуктан сөз тизмегин изилдеген окумуштуулар андай тизмектин курамындагы сөздөр өз ара синтаксистик байланыштын кайсы формасы аркылуу тутумдашып тургандыгын белгилеп келе жатышат.

Сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдер болуп курамында баш мүчөлөр сыяктанган компоненттери болбогон, сүйлөмдүн түзүлүшүндө курулуш материал катары колдонулган фразеологизмдер саналат. Мындай фразеологизмдер ар бир компоненти алгачкы учурда синтаксистик жактан өз ара төмөнкүдөй жолдор менен тутумдашкан эркин сөз тизмегинен пайда болгон:

1) Компоненттери алгачкы учурда өз ара ыкташуу жолу менен (б.а. багыныңкы компоненти морфологиялык жактан атайын өзгөрүүгө учурабастан, алган орду жана маанилик катышы боюнча багындыруучу компоненти менен) тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **кара жаак, кызыл камчы, жел өпкө, жел таман ж.б.**

2) Компоненттери алгачкы учурда өз ара ыкташуу жолу менен (б.а., багыныңкы компоненти багындыруучу компоненттеги таандык уландыга карай илик жөндөмөдө туруу аркылуу) тутумдашкан фразеологизмдер: **бөдөнөнүн сүтү, аттын кашкасындай ж.б.**

3) Компоненттери башкаруу байланышы (б.а., алгачкы учурдагы багыныңкы компоненти морфологиялык жактан атайын өзгөрүүгө учурап, белгилүү жөндөмөдө туруу) аркылуу тутумдашкан сөз тизмегинен пайда

болгон фразеологизмдер: оозун кармануу, жанын сабоо, жүрөгүн алуу, көздөн учуу, жүнүн жейт ж.б. Мындай типтеги фразеологизмдердин багынуучу компоненти барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө турушу мүмкүн:

а) багынуучу компоненти барыш жөндөмөдө турган сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: итке минүү, маңдайга жазуу, кабыргага кенешүү ж.б.

б) багынуучу компоненти табыш жөндөмөдө турган сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: тишин кайроо, изин суутуу, бармагын тиштөө, жүрөгүн алуу ж.б.

в) багынуучу компоненти чыгыш жөндөмөдө турган сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: колдон суурулуу, этегинен жалгоо, иттен чыгаруу, беттен алуу, мурдунан жетелетүү ж.б.

Үч компоненттен турган сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер да бар: өпкө-жүрөгүн чабуу, колтугуна суу бүркүү ж.б. Мындай типтеги фразеологизмдер жогорку типтеги фразеологизмдерге караганда синтаксистик жактан өз ара ар түрдүүчө тутумдашкан эркин сөз тизмектеринен пайда болгон. Алардын төмөнкүдөй типтери бар:

1) биринчи компоненти экинчисине кыйышуу, экинчи компоненти үчүнчүсү менен башкаруу аркылуу тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: үкүнүн уясын табуу, ажыдаардын куйругун басуу, жыландын башын кылтыйтуу, тиштин кирин соруу, аарынын уюугуна тийүү ж.б.;

2) биринчи компоненти кыйышуу, экинчиси ыкташуу аркылуу үчүнчү компонент менен тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: иттин кара капталынан. Мындай фразеологизмдин курамындагы биринчи жана экинчи компонент өз ара байланышпастан, үчүнчү компонент менен байланышат;

3) биринчи жана экинчи компоненти үчүнчү компоненти менен ыкташа байланышкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: жабылуу кара инген;

4) биринчи компоненти экинчисине ыкташуу, экинчиси үчүнчү компонент менен башкаруу аркылуу тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: ала жипти аттабоо, кара көзүн кашайтуу, беш өрдөгүн учуруу, кактабай канын соруу;

5) биринчи жана экинчи компоненти үчүнчүсү менен башкаруу аркылуу тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: талпагын ташка жаюу, азуусун айга жануу, башын ташка койгулоо;

6) биринчи компоненти башкаруу, экинчиси ыкташуу аркылуу үчүнчү компонент менен тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: арасына (же ортосуна) от жагуу, көзгө чөп салуу, колтукка суу бүркүү, бөйрөктөн шыйрак чыгаруу, жумурткадан кыр табуу;

7) биринчи жана экинчи компоненти синтаксистик жактан өз ара багынбай, кош сөздүк касиетте туруп, үчүнчү компонент менен башкаруу аркылуу тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **асман-айга түйүлүү, жер-жеберине жетүү, тил-ооздон ажыроо, эт-бетинен кетүү ж.б.;**

8) чакчыл **-ып** формасындагы этиш көмөкчү этишке ыкташа байланышып, биринчи компонентине башкаруу аркылуу тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **жибин тартып көрүү, топурагын түйүп берүү ж.б.**

Төрт компоненттен түзүлгөн сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдердин курамынан мындан татаал көрүнүштөр да байкалат. Алардын кээ бири төмөнкүлөр:

1) биринчи жана экинчи компоненттери өз ара кыйышуу, экинчи жана төртүнчү компоненттери башкаруу, үчүнчү жана төртүнчү компоненттери ыкташуу аркылуу тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **биттин ичегисине кан куюу, үйдүн ичин үч көтөрүү;**

2) экинчи, үчүнчү компоненти төртүнчүсү менен башкаруу, бирчиси экинчиси менен ыкташуу аркылуу түзүлгөн сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **ичкен ашын жерге коюу ж.б.**

Мына ошентип, фразеологизмдердин синтаксистик жактан түзүлүш үлгүлөрү эркин сөз тизмегиндеги сөздөрдүн саны, алардын форма жактан өзгөчөлүктөрү, алгачкы мезгилдеги морфологиялык табияты менен эн тыгыз байланышкан.

Өзгөрүлмөлүү (эркин) сөз тизмегинин түзүлүшүндөгү толук маанилүү сөздүн бири маани жактан же грамматикалык жактан тирек сөз же негизги сөз катары эсептелет, экинчиси ага багыныңкы абалда турат. Мындай сөз тизмегинин конструктивдик сапаты көбүнчө ошол негизги (тирек) сөздүн морфологиялык түзүлүшүнө ылайык аныкталат (1964, 11). Ошондуктан эркин сөз тизмеги грамматикалык жактан багындыруучу (негизги, тирек) сөздүн кайсы сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүнө ылайык өз ичинен бир нече топко бөлүштүрүлөт. Ал эми фразеологизмдердин курамындагы компоненттер өздөрүнүн баштапкы маанисин толугу менен сактай албайт, алардын бардыгы ширелишип, бир бүтүн маанини билгизет. Ошондуктан алардын кайсынысы маани жактан негизги ролду ойнорун кесе айтуу өтө кыйын. Мисалы, **алчы-таасын жеген** деген фразеологизмдин кайсы компоненти негизги (тирек) ролду ойнорун айта албайбыз. Ошондуктан курамындагы бул же тигил компонентти маани жактан негизги деп эсептөө аркылуу фразеологизмдерди топторго бөлүштүрүүнү максатка ылайыксыз деп ойлойбуз.

Эркин сөз тизмеги өз алдынча маани берүүчү эки сөздөн тургандыктан, алардын бирин грамматикалык жактан багындыруучу, экинчисин багынуучу деп айта алабыз. Фразеологизмдер эки же андан көп сөздөн түзүлөт. Ошондуктан фразеологизмдин курамынан грамматикалык

жагынан багындыруучу сыяктанган элементтен бирди да, бир нечени да табуу ыктымал.

Кээ бир мисалдарды талдап көрөлүк: **кирпик какпоо, төбөгө көтөрүү, колдон түшүү** сыяктуу фразеологизмдердин экинчи компоненттерин, эркин сөз тизмегине салыштыра караганда, грамматикалык жагынан багындыруучу элемент катары эсептөөгө болот. Ошондуктан курамында грамматикалык жактан багындыруучу бир гана элементи бар сыяктанган (же курамында багындыруучу сөздөн бирөө болгон сөз тизмегинен жасалган) мындай фразеологизмдерди ошол (багындыруучу) сөздүн өзгөчөлүгүнө ылайык төмөнкүдөй бөлүүгө болот:

1) Багындыруучу сөзү этиштен болгон сөз тизмегинен жасалган фразеологизмдер: **жанын көзгө көргөзүү, терисин тескери сыйруу, жилигин чагуу, эсебин табуу, башына суу куюу, көзүн тазалоо, алчы-таасын жеген, күлүн сапыруу** ж.б.

2) Багындыруучу сөзү сын атоочтон болгон сөз тизмегинен жасалган фразеологизмдер: **аттын кашкасындай.**

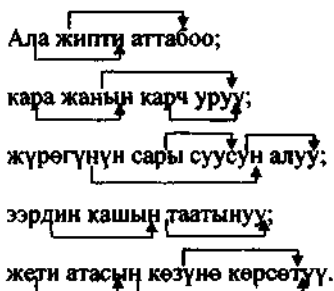
3) Багындыруучу сөзү зат атоочтон болгон сөз тизмегинен жасалган фразеологизмдер: **оң көзү, оң колу, коен жүрөк, таш жүрөк, козулуу кой, таш боор, ит арка** ж.б.

Ал эми биринин тебетейин бирине кийгизүү, ала жипти аттабоо, кара жанын карч уруу, жүрөгүнүн сары суусун алуу, эрдик кашын таанытуу, жети атасын көзүнө көрсөтүү сыяктуу фразеологизмдердин курамында грамматикалык жактан багындыруучу компонент сыяктанган экиден кем эмес сөз бар. Бул пикирди ачыгыраак түшүнүү үчүн көрсөтүлгөн фразеологизмдердин багынуучу жана багындыруучу элемент сыяктанган сөздөрүнө талдоо жүргүзөлүк.

Биринин тебетейин бирине кийгизүү фразеологизминдеги синтаксистик жактан багындыруучу элемент сыяктанган компоненттер тебетейин жана кийгизүү. Булардын биринчиси (тебетейин) биринин деген сөздү илик жөндөмөсүнө, экинчиси (кийгизүү) бирине деген сөздү барыш жөндөмөсүнө койгон. Бирок тебетей деген компонент биринин деген сөзгө карата багындыруучу компонент болгону менен, **кийгизүү** дегенге багынып, табыш жөндөмөсүндө турган. Бул өзгөчөлүктү төмөнкүдөй схема менен көрсөтөбүз.

↕──↕
Биринин тебетейин бирине кийгизүү.

Ала жипти аттабоо. Ала деген компонент жипти дегенге, жипти дегени аттабоо деген компонентке багынган. Ушул фразеологизмдин жана жогоруда көрсөтүлгөн башка фразеологизмдердин курамындагы компоненттердин грамматикалык жактан бири-бирине алгачкы багынышын төмөнкү схема аркылуу көрсөтүүгө болот:

Демек, бир нече эркин сөз тизмегинен пайда болгон мындай фразеологизмдерди багындыруучу элементтердин кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү болгондугуна карап өз ара бөлүштүрүү чаржайытка алып келет. Ошондуктан мындайча бөлүштүрүүгө бул иште жол берилген жок.

2.2. Сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер жана алардын түзүлүш үлгүлөрү

Адамдардын өз ара пикир алышып, бирин-бири түшүнүшүп турушу – турмуштук зарыл нерсе. Ансыз адамдар коомунун жашап турушу да, азыркы мезгилдеги жетишилген ийгиликтерди жаратышы да мүмкүн эмес эле.

Адамдардын өз ара пикир алышып, бирин-бири түшүнүшүп турушу сүйлөм аркылуу ишке ашат. Сүйлөм сөздөрдүн айтылуучу пикирге ылайык грамматикалык жана маани жактан айкалышып турушунан (кээде айрым сөздөн) түзүлүп, белгилүү бир бүткөн ойду билгизет. Адамдардын объективдүү чындыкка болгон мамилеси, ички сезимдери сүйлөм аркылуу берилет. Ар бир сүйлөмдүн бүткөн ойду билдириши интонация аркылуу да билинет. Ошентип, интонация сүйлөмдүн грамматикалык жактан толук уюмдалышынын башкы каражаттарынын бири болуп саналат.

Сүйлөм бир сөздөн да, айтылуучу пикирге ылайык тандалып колдонулган бир нече сөздүн айкалышынан да, фразеологизмдерден да түзүлөт. Курулуш материалдарынын ушул сыяктуу ар башкалыгына ылайык сүйлөмдөрдүн түзүлүш өзгөчөлүктөрү, курамдык элементтеринин мүчөлөнүшү ар башкача болот. Маселен, сүйлөм бир сөздөн (атооч сөздөн) түзүлсө, андай сүйлөмдү мүчөлөштүрүү мүмкүн болбой калат: *Кыш Айлананы калың кар каптаган*. Мындагы биринчи сүйлөм бир гана сөздөн түзүлдү. Ал – сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратууга мүмкүн болбогон курамдуу атама сүйлөм.

Сүйлөм эркин сөз айкашынан түзүлсө, анын курамындагы ар бир сөз өз алдынча синтаксистик милдет аткарууга жарамдуу келет.

Кыргыз тилинде сүйлөмдүн түзүлүш негизи (грамматикалык ядросу) катары баш мүчөлөр эсептелет. Сүйлөмдүн ээси башка сөздөргө багынбайт, атооч жөндөмөсүндө (жекелик же көптүк санда, болбосо үч

жактын бирине таандык формада) турат. Сүйлөмдүн баяндоочу да атооч жөндөмөсүндө болсо, ээ баяндоочтон мурда колдонулат. Баяндооч ээге багынып, аны (ээни) жак, сан формасы боюнча ээрчийт (багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу ээрчибей да калат). Этиштик баяндооч чак боюнча өзгөрөт. Сүйлөмдүн курамында айкындооч мүчөлөрдүн да болушу, мүмкүн.

Мына ушундай үлгү фразеологизмдерден да табылат. Ошондуктан андай фразеологизмдерди сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер деп эсептейбиз.

Демек, сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер үстүртөн караганда баш мүчөлөрдөн же баш мүчөлөр менен айкындооч мүчөлөрдөн түзүлгөн сыяктанып сезилет. Бирок мындай фразеологизмдердин курамындагы сөздөр жеке-жеке, өз алдынча синтаксистик функцияны аткарбайт. Алар (фразеологизмдин курамындагы сөздөр) бүт бойдон ширелишип кетип, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн же бир сүйлөмдүн милдетин аткарат.

Сүйлөмдүн үлгүсүндөгү фразеологизмдерди эркин сөз айкалышынан түзүлгөн сүйлөмдөрдүн үлгүсүнө салыштырып карасак, жөнөкөй сүйлөм тибиндеги жана татаал сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер деп экиге бөлүүгө болот.

Кыргыз тилинин фактылары татаал сүйлөм тибиндеги фразеологизмдерден жөнөкөй сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер көбүрөөк экендигин көрсөтөт. Мындай фразеологизмдердин компоненттери өз ара баш мүчөлөрдүн жана баш мүчөлөр менен айкындооч мүчөлөрдүн катышы сыяктуу үлгүдө турат: **мандайы жарылды, көзү чачырады, жаны карайды, мурдуна суу жетти, билбегени бит, эки көзү төрт ж.б.**

Жөнөкөй сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер өз ичинен жалаң сүйлөм тибиндеги жана жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер болуп бөлүнөт.

Жалаң сүйлөм тибиндегилердин биринчи компоненти ээ, экинчи компоненти баяндооч сыяктанып сезилет. Ээ сыяктанып сезилген компонент бир катар фразеологизмдерде уңгу түрүндө, экинчи бир катарында таандык формада турат. Мисалы: **колу тар, жону жука, боору эзилди, көзү чачырады, жүрөгү жөк** сыяктуу фразеологизмдердеги ээ сыяктуу компоненттер таандык формада; **суу жукпаган, сөөк өчтү, кыдыр колдо, көз тойду ж.б.** сыяктуулардагы ээ сыяктанган компоненттер уңгу түрүндө колдонулган. Фразеологизмдин курамындагы ээ сыяктанган компонент кош сөз тибинде да болот: **оозу-мурду кыйшайбай, этек-жени тайкы, балта-керкиси колунда.**

Баяндооч сыяктанган компоненттер да алгачкы кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгына, ошол сөз түркүмүнүн өтө чектелген өзгөчөлүктөрүн канчалык даражада сактап калгандыгына ылайык бири-биринен айырмалана алат: **таманы тешилди (тешилет), үкүсү чыкты (чыккан),**

көзү чачырады (чачырайт) – чак категориясы боюнча айырмаланды; териси тар, жону жука, колу чүрүш – баяндооч сыяктанган компоненттер уңгу сын атоочтун формасында колдонулду.

Жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер баш мүчөлөр менен айкындооч мүчөлөрдөн түзүлгөн сыяктанып көрүнөт. Бирок мындай фразеологизмдердин курамындагы сөздөр да синтаксистик жактан жеке-жеке милдетти аткара албайт. Эгерде бул типтеги фразеологизмдерди эркин сөз айкалышынан түзүлгөн сүйлөмдөрдүн үлгүсүнө салыштырып карасак, төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн белгилөө мүмкүн.

а) Аныктоочтуу жайылма сүйлөм сыяктанган фразеологизмдер: **төрт тарабы кыбыла, төрт көзү түгөл ж.б.** Мындагы эки жолу кайталанып колдонулган төрт деген сөз алгачкы мезгилде сын атоочтон болгон аныктоочтук, тарабы, көзү үчүнчү жакка таандык болгон ээлик, кыбыла, түгөл баяндоочтук милдетти аткарган, бирок фразеологизмге айлануу процессинде ошол касиеттеринен ажыраган.

Фразеологизмдин курамындагы аныктооч сыяктанган сөздөр уңгу түрүндө гана турбастан, илик жөндөмөсүнүн формасында да турат: **желкемдин чуңкуру көрсүн, жаранын оозу ачылды.**

Аныктоочтуу жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин курамындагы алгачкы компонент (б.а. аныктооч өңдөнгөн компонент) атооч же илик жөндөмөсүнүн формасында берилгендиктен, алардын ээ сыяктанган экинчи компонент менен тутумдашуусу алгачкы мезгилдеги эки түрдүү синтаксистик байланыштан пайда болгон: 1) ыкташуу формасынан пайда болгон: **кызыл кар жааганда, кара теке сүздү ж.б.;** 2) кыйышуу формасынан пайда болгон: **желкемдин чуңкуру көрсүн, жаранын оозу ачылды ж.б.**

б) Толуктоочтуу жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер да бар. Булар өз ичинен төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдүн биринде болушу мүмкүн.

Табыш жөндөмөсүндө турган тике толуктоочу бар жайылма сүйлөм тибиндеги: **мурду балта кеспейт, көзүн май басты.** Мындай фразеологизмдердин кээ биринде толуктооч сыяктанган компонент уңгу түрүндө колдонулуп калган. Мисалы, **сиркеси суу көтөрбөйт** дегендин биринчи компоненти үчүнчү жакка таандык ээ сыяктанып, **көтөрбөйт – учур, келер чак** формасындагы баяндооч өңдөнүп кетет. Ал эми **суу деген сөзү уңгу түрүндөгү тике толуктооч сыяктанат.** Тили буудай куурат фразеологизми да ушундай өзгөчөлүккө ээ. Мында **буудай деген сөз уңгу түрүндөгү толуктооч өңдөнөт.**

Курамында кыйыр толуктоочу бар жайылма сүйлөм сыяктанган фразеологизмдер да бар: **илебине дан бышат, бити-битине батпайт, кулда кулак жок.**

в) Бышыктоочтуу жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер **чачы тик турду, этеги эки болбоду, ташы өөдө кулайт,** булардын бышыктооч сыяктанган компоненти баяндооч сыяктанган компонент

менен алгачкы мезгилдерде ыкташуу аркылуу тутумдашкан; төбөсү көккө жетүү, тили оозуна бятпоо, казаны оттон түшүү, беттең от чыгуу, таңдайынан чаң чыгуу, булардын бышыктооч сыяктанган сөзү баяндооч сыяктанган сөз менен алгачкы мезгилде башкаруу аркылуу тутумдашкан.

Барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө турган сөздөр заттын атын – объектилик маанини билгизсе, толуктооч, орун аралык маанини туюндурса, бышыктооч катары каралат. Бирок бул жөндөмөдө турган сөздөр дайыма эле маани жактан дал ушул сыяктуу так, даана айырмалана бербейт. Ошондуктан алар, бир жагынан, толуктооч, экинчи жагынан, бышыктооч сыяктанып сезилет. Мына ушундай учурлар айкындоочтуу жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдерден да байкалат. Маселен: казаны оттон түшүү, бетинде кызылы жок, тили оозуна батпады, төбөсү көккө жетти деген сыяктуулардын курамындагы оттон, бетинде, оозуна, көккө деген сөздөр, бир жагынан, заттын аттарын – кыймыл-аракет багытталган объектини билгизип, эмнеге? эмнеде? эмненен? деген суроолорго жооп бергенсип, толуктооч сыяктанып кетсе, экинчи жагынан, кыймыл-аракет багытталган орун-аралыкты билгизип, кайда? каякка? каяктан? деген суроолорго жооп болуп түшкөнсүп, бышыктоочко жакындайт.

Фразеологизмдердин курамындагы айкындооч сыяктанып көрүнгөн сөздөр бир нече да болот. Алар ээ, баяндооч сыяктанган элементке, же алардын ар бирине тиешелүү өңдөнүп да турат. Мына ушул өзгөчөлүгүнө ылайык жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин төмөнкүдөй негизги топтору белгиленет:

1) баш мүчөлөрдүн ар бирине жекече тиешелүү болгон айкындоочу бар жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер: жети өмүрү жерге кирди, төөнүн куйругу жерге тийгенде, жабылуу аяк жабылуу бойдон калсын ж.б.;

2) ээге тиешелүү бир нече айкындоочу бар жайылма сүйлөм тибиндегилер: өлбөгөн төрт шыйрагы калды;

3) бир айкындоочу экинчи бир айкындоочуна тиешелүү жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер: жүргөн жерине чөп чыкпайт, ак төөнүн карды жарылган.

Көп компоненттүү фразеологизмдердин бир катары татаал баяндоочтуу жайылма сүйлөмдүн тибине туура келет: жаны төрт чарчы болду, күйбөгөн жери күл болду, эки көзү төрт болду, жаагы жап болду, мойну жар бербейт.

Фразеологизмдер түзүлүш жагынан татаал сүйлөмгө да дал келет. Мисалы: бармак басты, көз кысты; жылан чакпай, жылкы теппей; керегеси кердеп, ыңырчагы ырдап турат деген фразеологизмдердин биринчисинде ээ сыяктанган эки сөз (бармак, көз), баяндооч сыяктанган эки сөз (басты, кысты) бар. Ошентип, ал фразеологизм түзүлүш үлгүсү боюнча тең байланыштагы татаал сүйлөмгө окшошот. Жылан чакпай,

жылкы теппей деген ойду так бүтүрө айтпаган багынынкы сүйлөм сыяктанат. Керегеси кердеп, ыңырчагы ырдап турат (жалды) фразеологизми багынынкы байланыштагы татаал сүйлөм сыяктуу түзүлүштө турат.

Ошентип, фразеологизмдер түзүлүш үлгүсү боюнча эки тутумдуу (эки составдуу) сүйлөм менен татаал сүйлөмдөн айырмаланбайт да, сөздөрдүн айтылуучу пикирге ылайык дал ошол (сөз жүрүп жаткан) учурда тандалып түзүлбөгөндүгүнө, бир бүтүн даяр материал катары колдонулгандыгына, мүчөлөштүрүлбөгөндүгүнө карата айырмаланат.

2.3. Сөз тизмеги жана сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин биринен экинчисине өтүү учурлары

Фразеологизмдердин синтаксистик түзүлүшү жагынан сөз тизмеги жана сүйлөм тибиндеги болуп эки топко бөлүнүшү өзгөрүүгө таптакыр учурабай турган көрүгүштөр эмес. Ал типтер речте айрым өзгөрүүлөргө учурап, биринен экинчисине да өтө алат. Бирок мындай өзгөрүүлөр семантикалык жактан бири-биринен айырмаланбайт да, мамиле категориялары боюнча айырмаланат.

Бул жагынан Ш.Рахматуллаевдин өзбек тилиндеги фразеологизмдерге карата айткан төмөнкү пикирин кыргыз тилинин фактыларынын негизинде да кубаттоого болот: «При сохранении одной и той же семантической структуры фразеологическая единица претерпевает существенные грамматические изменения. Как не крайнюю точку изменений такого порядка, можно указать на преобразование одного грамматического строения (словосочетания) в другое, противоположное ему строение (в предложение)» (1961). Мисалы, текирени түгөндү фразеологизми түзүлүш үлгүсү жактан эки тутумдуу сүйлөмгө туура келет: текирени – үчүнчү жакка таандык ээ, түгөндү өткөн чак формасындагы баяндооч сыяктуу сезилет. Эгерде ушул эле фразеологизмди текиренин түгөттү түрүндө колдонсок, компоненттер өз ара жогоркудай катышын жоготуп, сөз тизмегинин түзүлүш үлгүсүнө туура келет: текиренин – табыш жөндөмөсүндө турган тике толуктооч, түгөттү – толуктоочту багындырып турган сөз – баяндооч өңдөнөт. Бирок эки учурда тең «абдан чарчады», «чарчатты» деген маанини билгизет.

Сүйлөм тибиндеги фразеологизмдин сөз тизмеги тибине же, анын тескерисинче, сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдин сүйлөм тибиндеги фразеологизмине айланышы бардык фразеологизмдер үчүн эле мүнөздүү эмес. Бул жагынан алардын (фразеологизмдердин) эки түрдүү өзгөчөлүгү байкалат:

а) синтаксистик жактан түзүлүш өзгөчөлүгүн мүнөздүү түрдө сактаган фразеологизмдер: суй жыгуу, жонунан кайыш алуу, этегине намаз окуу ж.б. Мындай фразеологизмдер мүнөздүү түрдө сөз тизмеги тибинде турат. Ал эми жону жука, колу тар, маңдайы тайкы сыяктуу бир катар фразеологизмдер сүйлөм тибинде гана колдонулат;

б) синтаксистик жактан түзүлүшүн өзгөрткөн, ошол себептүү сөз тизмеги тибинен сүйлөм тибине, анын тескерисинче, сүйлөм тибинен сөз тизмеги тибине айлана алган фразеологизмдер. Буга каны кайнады, кабыргасы кайышты, казаны оттон түштү, төбө чачы тик турду сыяктуулар сүйлөм тибинен канын кайнатуу, кабыргасын кайыштыруу, казанын оттон түшүрүү, төбө чачын тик тургузуу сыяктуу сөз тизмеги тибине айлангандыгын көрсөтүүгө болот. Ал эми узун кулак, ачык ооз, кара бет сыяктуу фразеологизмдер сөз тизмеги тибинен кулагы узун, оозу ачык, бети кара болуп өзгөрүлүп, сүйлөм тибине айланат. Мунун натыйжасында фразеологизмдердин синтаксистик варианттары пайда болот.

Биз бул жерде мына ошондой варианттарга, б.а. фразеологизмдердин сүйлөм тибинен сөз тизмеги тибине же, анын тескерисинче, сөз тизмеги тибинен сүйлөм тибине айланган учурларына токтолобуз.

Көбүнчө сүйлөм тибинде колдонулган бир катар фразеологизмдер төмөнкү шарттарга ылайык сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдерге айланат.

1. Этиштен болгон баяндооч сыяктанган компонентинин мамиле категориясынын бир түрүнөн экинчи түрүнө өтүшүнүн натыйжасында сүйлөм тибинен сөз тизмеги тибине айланат. Бул мамиле категориясынын кайсы түрүнөн кайсы түрүнө өтүшүнө карай төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

а) негизги мамиледеги өтпөс этиштен болгон баяндооч сыяктуу компоненти аркылуу мамилеге, өтмө этишке айландыруунун натыйжасында ээ сыяктанган компонент табыш жөндөмөсүндөгү тике толуктооч сыяктанган компонентке айланат. Мындай өзгөрүү сүйлөм тибиндеги фразеологизмди сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмге айландырат.

Төмөнкү мисалдарды карап көрөлү.

Аркылуу мамиленин –т мүчөсүнүн жалганышы:

Сүйлөм тибиндеги

фразеологизмдер

Көз майы түгөндү

көзү чачырады

чеке жылыбады

жүнү тескери айланды

жүрөгү оозуна тыгылды

сөөгү агарды

эне сүтү оозуна татыды

Сөз тизмеги тибиндеги

фразеологизмдер

көз майын түгөттү

көзүн чачыратты

чекени жылытпады

жүнүн тескери айланты

жүрөгүн оозуна тыгылтты

сөөгүн агартты

эне сүтүн оозуна тататты

Кордукту көп көрдү, күнү-түнү тынымы жок иштеди, бирок чекеси жылыбады (Элебаев). *Күнүмдүк алган акылары чеке жылытпады* («Аалам»). *Ачкыччы калтырады, көзү айланып жүрөгү оозуна тыгылды* (Жантөшев). *Мындай алаамат эдин жүрөгүн оозуна тыгылтты* («Ала-Тоо»).

Аркылуу мамиленин – **дыр (-тыр)** мүчөсүнүн жалганышы:

Сүйлөм тибиндеги
фразеологизмдер
кабагына кар жаады
өлбөгөн төрт
шыйрагы калды
көзү кычышты
кабыргасы кайышты

Сөз тизмеги тибиндеги
фразеологизмдер
кабагына кар жаадырды
өлбөгөн төрт шыйрагын
калтырды
көзүн кычыштырды
кабыргасын кайыштырды

Эрке өсүп, бошураак чыгып калган баласына абышканын кабыргасы кайышты (Абдукаимов). Жокчулук, жетишипеген турмуш калктын кабыргасын кайыштырды («ЗК»)

Аркылуу мамиленин – **ыр** мүчөсүнүн жалганышы:

Сүйлөм тибиндеги
фразеологизмдер
күнү түшүү
көзүнөн чаар чымын учту
казаны оттон түштү
тандайы так катты

Сөз тизмеги тибиндеги
фразеологизмдер
күнүн түшүрүү
көзүнөн чаар чымынын учурду
казанын оттон түшүрдү
тандайын так катырды

Аркылуу мамиленин – **гыз, (-ыз)** мүчөсүнүн жалганышы:

Сүйлөм тибиндеги
фразеологизмдер
башы жерге кирди
жети өмүрү жерге кирди
төбөсү көккө жетти
азат бою тик турду
чырагына май тамды

Сөз тизмеги тибиндеги
фразеологизмдер
башын жерге киргизди
жети өмүрүн жерге киргизди
төбөсүн көккө жеткизди
азат боюн тик тургузду
чырагына май тамызды

Баятан бери ичтеги нааразычылыктарын ачыкка чыгара албай отурган меймандардын чырагына май тамды («КМ»). Бул окуя полковниктин чырагына май тамызды (Осмоналиев). Балдардын кеңеш-кебинде өзүнүн бар экенине кубанып, Калыйчанын төбөсү көккө жетти (Абдукаимов). Мына ушундай куттуктоо сөздөр Шопоктун бүткөн боюн эритип, төбөсүн көккө жеткизди (Бөкөнбаев).

Аркылуу мамиленин – **ар** мүчөсүнүн жалганышы:

Сүйлөм тибиндеги
фразеологизмдер
жаны төбөсүнө чыкты
көзү чанагынан чыкты
аягы асманга чыкты
жели чыкты

Сөз тизмеги тибиндеги
фразеологизмдер
жанын төбөсүнө чыгарды
көзүн чанагынан чыгарды
аягын асманга чыгарды
желни чыгарды

Баши калкалар жер издеп, далбас урган жигиттин көзү чанагынан чыкты (Кушубеков). Бетинен каны качып, Белектин ачуусу келип көзүн

чанагынан чыгарды (Жантөшев). Анын Сабыржан экенин эл билсе, экөөнүн тең аягы асманга чыгат (Жантөшев). Аны тапкан бирөө милицияга татишырып, аягыбызды асманга чыгарды (Осмоналиев).

б) Баяндооч сыяктанган компоненттеги туюк мамиленин мүчөсүн (-ыл) түшүрүп салуудан ал компонент негизги мамилеге, өтпөс этиштен өтмө этишке айланат. Мунун натыйжасында ээ сыяктанган компонент табыш жөндөмөсүндөгү тике толуктоочтун формасына, сүйлөм тибиндеги фразеологизм сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмге айланат.

Сүйлөм тибиндеги
фразеологизмдер
жини кагылды
кендири кесилди

Сөз тизмеги тибиндеги
фразеологизмдер
жинин какты
кендирин кести

Жокчулуктун айынан Шабыралынын кендири кесилди (Жоошбаев). Анын кендирин ушул гана кести (Касымбеков).

2. Сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин курамындагы атооч сөздөн кийин келип, аны менен бирге баяндооч сыяктанып сезилген бол деген көмөкчү этишти кыл деген көмөкчү этиш менен алмаштыруудан андай фразеологизмдер сөз тизмеги тибине айланат, анткени бол көмөкчү этиши – өтпөс этиш, ал табыш жөндөмөсүндөгү сөздү өзүнө багындыра албайт. Ал эми кыл деген көмөкчү этиш – өтмө этиш. Ошон үчүн сүйлөмдүн ээси сыяктанган компонент бул көмөкчү этиштин талабы боюнча табыш жөндөмөсүндө колдонулуп, тике толуктооч сыяктанган түзүлүштө турат. Мунун натыйжасында сүйлөм тибиндеги фразеологизм сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмге айланат. Мисалы, керегеси май болду фразеологизми сүйлөм тибинде: керегеси – III жакка тандык формадагы ээ, май болду баяндооч сыяктанып сезилет. Эгерде мунун курамындагы бол көмөкчү этишин кыл деген көмөкчү этиш менен алмаштырсак, керегесин май кылды болуп айтылат: керегесин – табыш жөндөмөсүндөгү тике толуктооч, май кылды – толукталгыч – баяндооч өңдөнөт.

Төмөнкү мисалдарды да салыштырып көрөлү:

Сүйлөм тибиндеги
фразеологизмдер
өпкөсү калбыр болду
ташы талкан болду
күйбөгөн жери күл болду
күнү каран болду
сөөгү сөпөт болду
эки көзү төрт болду

Сөз тизмеги тибиндеги
фразеологизмдер
өпкөсүн калбыр кылды
ташын талкан кылды
күйбөгөн жерин күл кылды
күнүн каран кылды
сөөгүн сөпөт кылды
эки көзүн төрт кылды

Жолдошторунун корсунтканына, келекелегенине Көлбайдын күйбөгөн жери күл болду («АТ»). Ушинтип билсе да билбегенсип суроо бериши Ашымдын күйбөгөн жерин күл кылды (Каимов). Эки кадам

илгери басканда эле сөөгү сөптө болду (Сыдыкбеков). Кайран жигитти өлтүрүп, сөөгүн сөптө кылды («А.Т»). *Жок дегенде, элдүү жерге жетсем дегенде Таабалдынын эки көзү төрт болду («А.Т»).* *Сөзү урнактарга жазма түрүндө жетсе деген тилек анын эки көзүн төрт кылды (Бейшеналиев).*

3. Сүйлөм тибиндеги бир катар фразеологизмдер курамындагы компоненттердин алган ордун алмаштыруунун натыйжасында аныктоочтук катыштагы сөз тизмеги тибине айланат. Мындай учурда ээ сыяктанган компонент таандык мүчөсүз айтылып, аныкталгыч сыяктуу колдонулат. Мурунку баяндооч сыяктуу сөз аныктооч катары түшөт **Жүрөгү таш, оозу ачык, боору таш, бети кара** сыяктуулар – сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер. Булардын биринчи компоненти эки тутумдуу сүйлөмдүн ээси, экинчи компоненттери эки тутумдуу сүйлөмдүн баяндоочу сыяктуу түзүлүштө турат. Эгерде бул фразеологизмдердин курамындагы сөздөрдүн ордун алмаштырсак жана ээ сыяктанган компоненттеги таандык мүчөнү алып таштасак, сөз тизмеги тибиндеги төмөнкүдөй фразеологизмдерге айланат: **таш жүрөк, ачык ооз, таш боор, кара бет.**

4. Өтмө сейрек учураса да, атооч түркүмүнө тиешелүү болгон кээ бир фразеологизмдер курамындагы сөздөрдүн ордун өзгөртпөйт, ээ сыяктанган компоненттине илик жөндөмөнүн мүчөсүн, баяндооч сыяктанган компонентке –**лык** мүчөсү менен таандык мүчөнү жалгоо аркылуу сүйлөм тибинен сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмге айланат. Мисалы: **оозу бош, колу ачык, жүрөгү жок** сыяктуу сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин кээ бири оозунун боштугу, колунун ачыктыгы, жүрөгүнүн жоктугу сыяктуу сөз тизмегине өткөн учурларын кездештиребиз. Мындай өзгөрүүгө учураган фразеологизмдерди маани жактан өз ара салыштырып карасак, төмөнкүдөй өзгөчөлүк байкалат сүйлөм тибиндегисине караганда сөз тизмеги тибиндегиси бир маанини өзгөчө бөлүп, баса көрсөтөт. Демек, сүйлөм тибиндегисине караганда сөз тизмеги тибиндегиси бир кыйла экспрессивдүүрөөк.

Сөз тизмеги тибинде колдонулган фразеологизмдердин да бир катары сүйлөм тибине айлангандыгын көрүүгө болот.

1. Сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдердин курамындагы негизги мамиледеги өтмө этишти туюк мамилеге, өтпөс этишке айландыруунун натыйжасында сөз тизмеги тибиндеги фразеологизм сүйлөм тибиндеги фразеологизмге айланат. Мисалы: **эки колун мурдуна тыгуу, талпагын ташка жаюу, алчы-таасын жеген, эки бутун бир кончуна тыгуу** сыяктуулары көбүнчө дал ушул формада – сөз тизмеги тибинде колдонулат. Булардын курамындагы этиштер (**тыгуу, жаюу, жеген**) өтмө этиштер болгондуктан, **кол, бут, талпак** деген сөздөр табыш жөндөмөсүнүн формасында (**колун, бутун, талпагын**) берилген. Ошол себептен бул фразеологизмдердин түзүлүшү сөз тизмеги тибине туура

келген Бирок речте бул фразеологизмдердин курамындагы этиштер туюк мамиленин –**ыл** мүчөсүн кабыл алуу аркылуу өтпөс этишке айланып, атооч сөздөрдүн табыш жөндөмөдө турушун талап кыла албай калат. Мунун натыйжасында жогорку фразеологизмдер төмөнкүдөй болуп сүйлөм тибине айланат: эки колу мурдуна тыгылды (тыгылган), таллагы ташка жайылган, алчы-таасын желген, эки буту бир кончуна тыгылган.

2. Сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдердин кээ биринин аркылуу мамиледеги баяндооч сыяктанган компоненттин негизги мамилеге айландырсак, сүйлөм тибине өтөт. Анткени мындай өзгөрүүнүн натыйжасында табыш жөндөмөсүн талап кылуучу өтмө этиш ал касиеттен ажырап, өтпөс этишке айланат, табыш жөндөмөсүндөгү сөз атооч жөндөмөнүн формасында берилет: Мисалдар: жыландын башын кылтыйтуу; жыландын башы кылтыюу.

2.4. Фразеологизмдердин синтаксистик жактан аткарган милдеттери

Сүйлөмдөр түзүлүш үлгүсү, сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратылбас касиети жагынан бирдей эмес. Мындай өзгөчөлүк ар бир сүйлөмдүн курамындагы тил каражаттарынын сапаты менен ажырагыс байланыштан келип чыгат. Маселен, сүйлөм жеке, өз алдынча суроого жооп берген, өз алдынча мүчөлүк милдетти аткарган сөздөрдөн түзүлсө, ал мүчөлөмө сүйлөм болуп саналат: *Биз жыргал заманды орноттук Элибиз куунак, жерибиз көркөм Эмгегибизди элге арнайбыз.* Бул сүйлөмдөрдүн курамындагы ар бир сөз синтаксистик жактан өз алдынча милдет аткарат. Ошондуктан бул сүйлөмдөр мүчөлөмө сүйлөмдөр болуп эсептелет.

Мүчөлөмө сүйлөм ар дайым эле толук маанилүү сөздөрдөн түзүлө бербестен, кызматчы сөздөрдүн катышы да мүмкүн. *Окуу үчүн келдим Ысыккөл эки Ала-Тоонун көркүн чыгарган көл го* Бул мисалдардын биринчисинде «үчүн» деген жандооч бар. Ал «окуу» деген сөз менен бирдикте максат бышыктоочтун милдетин аткарып турат. Экинчи сүйлөмдө «го» бөлүкчөсү баяндоочтун тутумуна тиешелүү.

Сүйлөм мүчөлөр ар дайым эле толук маанилүү сөздөрдөн же толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдөн түзүлө бербестен, фразеологизмдерден да түзүлөт: *Анын бөйрөктөн шыйрак чыгарганы билинбей калуучу («А.Т»)* *Күйөөм көзүмдүн агы менен тең айланат («А.Т»).* *Кабактан кар жаадыра бериштиң кажети жок («А.Т»).*

Бул мисалдардын биринчисинде бөйрөктөн шыйрак чыгарганы деген фразеологизм бар. Бул заттык мааниде колдонулуп, сүйлөм ичинде ээлик милдетти аткарып турат. Экинчи мисалдагы көзүмдүн агы менен тең айланат деген баяндооч болуп түшкөн. Үчүнчү мисалдагы фразеологизм – кабактан кар жаадыра бериштиң илик жөндөмөсүндө туруп, аныктоочтук милдетти аткарган Ошентип, фразеологизмдер да

сүйлөмдүн курулуш материалы катары колдонулуп, синтаксистик жактан кандайдыр бир милдетти аткарууга жетишет.

Сүйлөмдөр зарылдыгына жараша жеке, айрым сөздөрдөн түзүлгөн сыяктуу жеке, айрым фразеологизмдерден да түзүлүшү мүмкүн. Мисалы: *Ач кулактан тынч кулак* (Т.Сыдыкбеков). *Ак чөп башта*. *Мончо болбой калса болобу?* («Чалкан»). Мындагы *ач кулактан тынч кулак*, *ак чөп башта* деген фразеологизмдер өз алдынча сүйлөмдүк милдетти аткарды. Ошентип, мындай сүйлөмдөр, б.а. жалгыз гана фразеологизмдерден түзүлгөн сүйлөмдөр өз ичинен сүйлөм мүчөлөрүнө ажырабайт.

Бирок мектеп грамматикаларында сүйлөмдүн же сүйлөм мүчөлөрүнүн фразеологизмдер аркылуу туюндурула тургандыгы эске алынбай келе жатат. Мунун натыйжасында фразеологизмдер катышкан сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүү маселеси да практикада туура чечилбей жүрөт.

Кыргыз тил илиминин өнүгүшү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн фразеологизмдер аркылуу да туюндурула тургандыгы кийинчерээк эске алына баштады. Маселен, проф. А.Жапаровдун эмгектеринде туруктуу фразеологиялык айкалыштардын ээлик, баяндоочтук милдеттерди аткара тургандыгы көрсөтүлдү (1964; 46, 1966). Биз мына ошол эмгектердеги айтылган пикирлерди кубаттап, фразеологизмдердин синтаксистик жактан аткарган милдеттерине токтолобуз.

Фразеологизмдердин курамындагы ар бир сөздүн баштапкы абалын толук түрдө сактай албай, маани жактан бүт бойдон ширелишип, жеке, айрым сөздөрдүн маанисине жакындап кетиши синтаксистик жактан аткарган милдеттерине да өз таасирин тийгизген. Ошол себептүү фразеологизмдердин курамындагы ар бир компонент өз алдынча милдет аткара албай, бир гана милдетти аткарууга жөндөмдүү болуп калган. Ал милдеттер төмөнкүлөр.

2.4.1. Фразеологизмдердин ээлик милдетти аткарышы

Фразеологизмдердин ичинен ээлик милдетти көбүнчө зат атоочтук фразеологизмдер аткарат. Мисалы: *Ич күптү ичин өйкөп жүргөн экен*. *сөзүн баштаганда эле жарылып кетти* («Чалкан»). *Баарыдан алиги чекеге чыккан чыйкан жаман* («АТ»). *Демейде үйдөн чыкпаган үй күчүк бул жакка кайдан жетип келди* («Чалкан»). Бул сүйлөмдөрдүн биринчисинде ээлик милдетти *ич күптү*, экинчисинде *чекеге чыккан чыйкан*, үчүнчүсүндө *үй күчүк* деген фразеологизмдер аткарган.

Сын атоочтук, этнистик фразеологизмдер заттык мааниде колдонулса гана ээлик милдетти аткара алат. Мисалы, төмөнкү сүйлөмдөрдө сын атоочтук фразеологизмдер заттык мааниге ээ болуу аркылуу ээлик милдетти аткарган: *Жел таман желип жортуп айылдап жүр Желигип өзүн-өзү дайындап жүр* (Тоголок Молдо). *Ушинтип, ата-энесин сыйлап албаган таш боор азыр да арабызда жүрөт* («СК»). *Кара жаак ушинтип беттен алмак!* («АТ»). Мындагы сын атоочтук фразеологизмдер аныкталгычтын түшүп калышынын натыйжасында заттык мааниге ээ болгон.

Сын атоочтук фразеологизмдердин айрымдары илик жөндөмөсүндө турган аныкталгычтан кийин колдонулуп, сүйлөмдө ээлик милдетти аткара тургандыгы байкалат: ... *абысындарды өз оозуна каратып, өз эри тургай бүт айылды бийлеп алган зайыптын жабылуу кара ингендери да далай* (Т.Сыдыкбеков).

Заттык мааниге ээ болуу аркылуу сүйлөмдө ээлик милдетти аткарган этиштик фразеологизмдер да форма жактан ар түрдүүчө боло алат. Алардын бир катары төмөнкүлөр:

Акыркы компоненти кыймыл атооч формасында турган фразеологизмдер заттык мааниге ээ болуу менен сүйлөмдө ээлик милдетти аткарат: *Жаш баланын кендирик кесүү – биздин коомго жат көрүнүшү* («ЛЖ»). *Анын жибин тартуу оңой иш эмес* (оозеки речтен).

Акыркы компоненти атоочтуктун **-ган** формасында турган фразеологизмдер заттануу аркылуу ээлик милдет аткарат: *Калка кылар Манас жок, Кадеми каткан мен болдум* («Манас»). *Өңкөй кой оозунан чоп албагандар чогулуптур* («Чалкан»).

Түркологиялык адабияттарда биринчи компоненти ээ, экинчи компоненти баяндооч сыяктанган, бирок өз алдынча интонацияга ээ болбогон айкалыштардан түзүлгөн мүчөлөр жайылма мүчөлөр катары каралат. Мына ушундай түзүлүштө туруп ээлик милдетти аткарган фразеологизмдер да бар: *Сиркеси суу көтөрбөгөнү анын кана болуп тургандыгынан*. Мындай түзүлүштөгү сүйлөм мүчөлөрү А.Жапаров тарабынан туугумдаш мүчөлөрдүн өзгөчө бир түрү катары каралат. Бул пикирди кубаттасак, фразеологизмдердин бир катары жалпысынан тутумдаш ээлик милдетти аткарат деп айтууга болот.

2.4.2. Фразеологизмдердин баяндоочтук милдетти аткарышы

Баяндооч – сүйлөмдүн экинчиси бир баш мүчөсү. Ал синтаксистик жактан ээге гана багынып, ээнин кыймыл-аракетин, ал-абалын, ар кандай белгилерин ж.б. билгизет. Бирок баяндоочтун ээ жөнүндө билгизген маанилеринин мындайча ар түрдүүлүгү, биринчиден, кайсы сөз түркүмү, кандай тил каражаттары аркылуу туюндурулгандыгы менен, экинчиден, алардын түзүлүш өзгөчөлүктөрү менен байланышат.

Баяндоочтор фразеологизмдер аркылуу да туюндурулат. Айрым учурларда фразеологизмдер башка сөздөр менен биргелешип да баяндооч болуп түшөт.

Этиштик фразеологизмдер баяндоочтук милдет аткарат: *Кантер айла таба албай, кан жуткансың ичинде* (Токтогул). *Жок, апатай! ...Алар беш өрдөгүн учурушат* («АТ»). *Калдайган калк ажыдаардын куйрузун басып алды* (А.Убукеев). *Кайра дандуу-дандуу тартып калдая бастырган Кулбарактын аксакалдары бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарышты* (Т.Сыдыкбеков).

Кыймыл атоочтук формадагы фразеологизмдер да баяндооч боло алат: *Андай митаамдардын максаты – биринчи тебетейин бирине кийгизүү, досторду ит арка кылуу. Анын бул аракети өз тууганын төбөсүнө көтөрүү Дүйшөндүн каарданышы – аялынын жылдызын жерге түшүрүү.*

Ушундай эле маани атоочтуктун -ган формасында турган фразеологизмдерге -лык мүчөсү менен таандык мүчөнүн жалганышы аркылуу да туюндурулат: *Казактын Адыке манатка кызын бербейм деши - арстандын күйругун баскандыгы* (Т.Сыдыкбеков).

Сын атоочтук фразеологизмдер баяндоочтук милдет аткарат: *Мен эсептесем, кызың кара далы болду* (Т.Сыдыкбеков). *Ал барын турган жел таман* («Чалкан»)

Тактоочтук фразеологизмдер баяндоочтук милдет аткарат: *Ажая каш-кабактын ортосунда*

Фразеологизмдердин синтаксистик түзүлүшү бир өңчөй болбогондуктан, сүйлөм ичинде ээнин ар түрдүү өзгөчөлүктөрүн, ал-абалын, кыймыл-аракетин билгизүү жагынан да бир өңчөй эмес. Бул жагынан төмөнкүдөй эң негизги эки түрдүү бөтөнчөлүктү белгилөөгө болот.

а) Сүйлөм ичинде баяндоочтук милдетти аткаруу аркылуу ээ менен синтаксистик карым-катышты түзүп, аны менен синтаксистик байланыштын белгилүү бир үлгүсү аркылуу тутумлашуучу фразеологизмдер. Мындай фразеологизмдер көбүнчө сөз тизмеги тибинде болушат.

б) Сүйлөм ичинде баяндоочтук милдетти аткарса да, ээ менен эреже катары байланыша албай, бирок илик жөндөмөсүндө турган логикалык субъектилер менен байланыша алган фразеологизмдер. Мындай фразеологизмдер мүнөздүү түрдө сүйлөм тибинде болот да, алардын курамындагы ээ сыяктанган компоненттер таандык формада турат. Ошол себептүү логикалык субъектилер атооч жөндөмөсүндө тура албай, көбүнчө илик жөндөмөсүндө берилет: *Анын мурдун балта кеспейт* (анын – логикалык субъект жөндөмөсүндө турат). *Экинчи бул складды желкемдин чуңкуру көрсүн* (С.Бөлөкбаев). *-Баарыдан да тигил журт бузган канчык күлүп аттанганда, жылдызым жерге түштү го!* (Т.Сыдыкбеков). Кийинки эки сүйлөмдө менин деген илик жөндөмөсүндөгү субъектилер түшүп калган. Зарылдыгына жараша бул субъектилер сүйлөмгө катышууга мүмкүн. Бирок андан илик жөндөмөсүндөгү субъект ээге айланып кетпейт.

Ошентип, мындан проф. А.Жапаровдун «сүйлөм түрүндөгү фразеологиялык айкалыштардан болгон аналитикалык баяндоочтук компоненттердин тийиштүү грамматикалык сүйлөм ээлери менен байланышы жок болушу да мүмкүн» деген пикирине кошулууга болот.

Ырас, өтө сейрек болсо да, аналитикалык мындай баяндоочтордун ээ менен тутумдашып турган учурлары да кезигет. Мындай учурда ээ менен баяндооч бири-биринен обочо, алыс жайланышып, алардын арасына башка

сөздөр кошулат. Мунун натыйжасында ээ менен баяндоочтун байланышынын анча жандуу эмес экендиги тилдин азыркы этаптагы нормасына туура келбей тургандыгы сезилбейрээк калат. Мисалы, *Эсен кокусунан Каныбектин бетин ача коюп жүрөгү оозуна тыгыла түштү* (К.Жантөшев) деген сүйлөмдө ээ – Эсен, баяндооч – жүрөгү оозуна тыгыла түштү деген фразеологизм. Булар өз ара обочо жайланышкандыктан, Эсен деген ээ сүйлөм тизмегинен орун алган. Буларды жанаша жайгаштыруу мүмкүн эмес, анткени баяндоочтук милдетти аткарган фразеологизмдин курамындагы ээ сыяктанган компонент таандык формада тургандыктан, субъектинин илик жөндөмөдө турушун талап кылат. Ошентип, буларды жанаша жайгаштырсак, сүйлөм мындайча түзүлөт: *Каныбектин бетин ача коюп Эсендин жүрөгү оозуна тыгыла түштү* Мындай учурда Эсендин деген сөз илик жөндөмөсүндө берилип, эзлик милдетти аткаруудан калат.

Биздин оюбузча, сүйлөм тибинде турган жана курамындагы ээ сыяктанган компоненти таандык формада берилген фразеологизмдердин баяндоочтук милдетти аткарышы ээсиз сүйлөмдүн пайда болушундагы мүмкүнчүлүктөрдүн бири сыяктанат.

Мындай өзгөчөлүктү төмөнкү фактыларды салыштыруудан (баяндоочтук милдетти аткарган этиш сөздөрдү сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер менен алмаштыруудан) байкоого болот.

Эки тутумдуу сүйлөм

Алар абдан уялды.
Ал төрөбөдү.
Сен жардысын

Бир тутумдуу сүйлөм

Алардын өлбөгөн төрт шыйрагы калды.
Анын согончогу канабады.
Сенин жонуң жука.

2.4.3. Фразеологизмдердин айкындоочтук милдетти аткарышы

Фразеологизмдер сүйлөм тизмегинде айкындооч мүчөлөрдүн да милдетин аткара алат. Мындай фразеологизмдер баш мүчөлөргө же экинчи бир айкындооч мүчөлөргө багынып, сүйлөмгө ачыктык, тактык киргизип, сан-өлчөмдүк, орун-багыттык, убакыт-мезгилдик, себептик, максаттык ж.б. маанилерди билгизет. Демек, фразеологизмдер айкындооч мүчөлөрдүн ар кандай түрлөрүнүн – аныктоочтун жана бышыктоочтун – милдетин аткара алат. Бирок бардык эле фразеологизмдер бул милдеттерди бирдей даражада, бирдей деңгээлде аткара бербейт. Мунун себеби фразеологизмдердин табиятына байланыштуу. Мындай өзгөчөлүктөрдү билүү үчүн кандай фразеологизмдер айкындоочтун кайсы түрүнүн милдетин аткарууга көбүрөөк жөндөмдүү экендигине токтололуку.

а) Фразеологизмдердин аныктоочтук милдетти аткарышы

Аныктоочтук милдетти аткаруу сын атоочтук фразеологизмдер менен атоочтуктун –ган формасында турган фразеологизмдер үчүн мүнөздүү.

Мындайлар аныкталгычтын көбүнчө кулк-мүнөзүн, кыял-жоругун, ал-абалын, жүрүш-туруш өзгөчөлүгүн ж.б. билгизет. *Таш боор Шарипова* бул жылдардын ичинде кайда жүрдү («СК»). *Жүрөгү жок коркоктор мындай ишке бара албайт. Жаш Бүбүканды кара жаак кайнене келининдей көрбөй кагып-сого берди* (У.Абдукаимов). *Азуусун айга жамыган арстандын кызы мен шордуу сүйгөнүн таппаган соң, кыздардын шору калың экен да* (Т.Сыдыкбеков). *Бегаалыга бөлөлөрү ачык айтпаганы менен, ичмекейин ичине каткан жеңил-желпи каяшалары болуп жатпайбы* (А.Эсенканов).

Этиштик фразеологизмдердин бир катары –ган формасында турган көмөкчү этиштер аркылуу да зат атооч сөздөрдү жандап, сүйлөм ичинде аныктооч болуп түшөт. *Таш кагып калган жигит жаш баланы ээрчиптип алып даттанып басып жүргөнүн Качыке жактырган жок* (У.Абдукаимов), *Акинайдын «Ала жибинди аттай элекмин» деген сөзү Непмандын ичин элжиретип жиберди* (А.Токомбаев).

Сын атоочтук фразеологизмдердин бир катарынын илик жөндөмөсүн кабыл алуу аркылуу аныктоочтук милдетти аткарган учурлары кезигет: *Уйкучулугуна жараша бул кара тумшуктун соргоктугун кантейин* (А.Убукеев). *Атка минерлер көпкөлөң жел өпкөлөрдүн үрөйлөрүн учуруп, койчу-колоң, кун-кутандардын таламын талашкан* («Чалкан»).

Мезгил тактоочтук кээ бир фразеологизмдер сын атоочтун –Гы мүчөсүн кабыл алуу аркылуу аныктоочтук милдетти аткарат. *Сен жер каймактагандыгы Акмансың* (Т.Сыдыкбеков).

Нагыз этиштик маанидеги фразеологизмдер аныктоочтук милдетти аткара албайт. Бирок мындай фразеологизмдер заттык мааниге ээ болсо, илик жөндөмөнүн мүчөсү уланып турса, же илик жөндөмөнүн мүчөсү уланган көмөкчү этиш менен айкалыша келсе, аныктооч болуп түшө алат. *Жол таппай кабактан кар жаадыра бериштин кажети жок* («АТ»).

б) Фразеологизмдердин толуктоочтук милдетти аткарышы

Фразеологизмдер заттык мааниге ээ болуу аркылуу кыймыл-аракетке тике түрдө объект болуп түшөт да, сүйлөм ичинде толуктоочтук милдетти аткарат.

Толуктоочтор маанисине карай тике толуктооч жана кыйыр толуктооч болуп экиге бөлүнөт. Фразеологизмдер колдогу фактыларга караганда, экөөнүн тең милдетин аткара алат. Буга бир нече мисал келтирели.

Табыш жөндөмөсүндө турган зат атоочтук фразеологизмдер тике толуктооч болуп түшөт: *Кетер эле, бирок мындай май талканды таппайт* (Р.Шүкүрбеков). *Экөөбүз ич кунтулукту таптап, мындан ары ынтымактуу жүрөлү* («Чалкан»).

Сын атоочтук фразеологизмдер заттык мааниге ээ болуу аркылуу табыш жөндөмөсүндө турган тике толуктоочтук милдетти аткарат: *Колу тарды март кылып, Сандыктан нан алдырган* (А.Осмонов). *Ушакка ишенип, бардык малын чачып келип отурган жүзү караны бүгүн өлтүрбөй койбойм!* (К.Жантөшев).

Сын атоочтук кээ бир фразеологизмдер –лык мүчөнүн жардамы менен зат атоочко өтүп, андан кийин табыш жөндөмөсүн кабыл алуу менен сүйлөм ичинде тике толуктооч болуп түшөт: *Тулкүбек, Зуннахун, Супахан сыяктуулардын ырайымсыздыгын, таш боордугун эсине салды* (К.Жантөшев).

Этиштик фразеологизмдер да заттык мааниге ээ болуу аркылуу тике толуктоочтук милдетти аткара алат. Мындай учурда табыш жөндөмөнүн мүчөсү фразеологизмдин акыркы компонентине же андан кийин келген көмөкчү сөзгө жалганат. *Мен аны бир тууган көрчү элем, кайнаса каны кошулбаганын бүгүн билдим* («АТ»). *Ошондуктан жабулуу казандын жабулуу бойдон калышын зарыл табам* (К.Жантөшев). Бул мисалдарда табыш жөндөмөнүн мүчөсү заттык мааниде колдонулган фразеологизмдердин акыркы компонентине жалганган. Ал эми төмөнкү мисалдарда табыш жөндөмөнүн мүчөсү фразеологизмдерге уланбастан, көмөкчү сөздөргө уланган: *Алардын кабагына кар жасап турганын сездим. Душмандын чырагына май тамызып жатканын эми түшүндү. Экөөбүздүн жети өмүрүбүз жерге кирип отурганын көрбөй отурасызбы?*

Кыйыр толуктоочтор да зат атоочтук фразеологизмдер же заттык мааниде колдонулган башка түркүмдөгү фразеологизмдер аркылуу туюндурулат да, көбүнчө төмөнкү формаларда турат.

Фразеологизмдердин акыркы компоненти чыгыш жөндөмөсүндө турат: *Бөдөнөнүн сүтүнөн да анча-мынча жутушту* (М.Абдукаримов). *Арылчы эски калдыктан, Арамза, ичи тарлыктан* («Чалкан»).

Барыш жөндөмөсүнүн формасында турат: *Казаны оттон түшкөндөргө кайрылып да койбойт. Чычканга кебек алдырбагандарга жолукканбыз го.*

Фразеологизмдер кээ бир жандоочтор менен бирге келип да кыйыр толуктоочтук милдетти аткарат: *Ак жүрөктөр менен жеке-жеке сүйлөштүк* (Сыдыкбеков).

в) Фразеологизмдердин бышыктоочтук милдетти аткарышы.

Бышыктооч – айкындооч мүчөлөрдүн бир түрү. Ал (бышыктооч) сүйлөм ичинде кыймыл-аракетти, ал-абалды билгизген сөздөргө багыныңкы абалда айтылып, ошол сөздөрдүн сын-сыпатын, сан-өлчөмүн, мезгилин, орун-максатын жана себепин көрсөтөт. Сүйлөм ичинде фразеологизмдер ушул өңдүү өзгөчөлүктөргө ээ болуу менен, бышыктооч катары колдонулат.

Мезгил бышыктоочтун милдетин көбүнчө төмөнкү фразеологизмдер аткарат:

а) Убакыт, мезгилдик маанидеги: *Көз ачып жумганча көздөн далдаа болушту. Ал киши далай жашка келди, жер каймактаганда туулган. Бул иш төөнүн куйругу жерге тийгенде бүтчүдөй*

б) Атоочтук фразеологизмдердин бир катары жатыш жөндөмөсүнүн формасында туруп, же жатыш жөндөмөсүндөгү башка сөздөр менен айкалыша келип мезгил бышыктооч катары колдонулат: *Калчаган чүкөң алчы конордо дайыма ыктытып турасың* («Чалкан»). *Иштебесең, ак төөнүн карды жарылган убакта да эгинсиз каласың* (оозеки речтен). *Зууракан ишке түндөн турат. Тыл курган кан катканда гана шыралжындын көлөкөсүндөгү чаначтын оозун кайрып, муздак чалаптан кере-кере жутат* (Т.Сыдыкбеков).

в) Сын атоочтук фразеологизмдердин бир катары да жогоркудай түзүлүштө туруу (жатыш жөндөмөсүндө туруу же жатыш жөндөмөсүндөгү башка сөздөр менен айкалыша келүү) аркылуу сүйлөм ичинде мезгил бышыктооч болуп түшөт: *Ал байкуш эне сүтү оозунан кете электе көп кордукту көрдү* («АТ»). *Илгерки кыздардын далайы кара далы болгондо араң бүтүн көйнөккө жетчү экен* («Чалкан»).

Орун бышыктоочтун милдетин орун-аралык маанисин билгизген бирин-экин фразеологизмдер гана аткарат: *Кырсык деген каш-кабактын ортосунан чыгат тура*.

Сын-сыпат бышыктоочтун милдетин төмөнкү фразеологизмдер аткара алат:

а) Сын-сыпат тактоочтук фразеологизмдер. *Эл толкуну кан буугандай токтоду. Ал жылаңач төөнү бучкакка чапкандай сүйлөдү. Алар далай ишти жең ичинен бүтүрдү*.

б) Этиштик фразеологизмдердин бир катары чакчылдар формасында туруу аркылуу сын-сыпат бышыктооч катары колдонулат: *Колдош бул сөздү каңырыгы түтөп айтты* («АТ»). *Сатуучу ...чал-кемпирди бал тилге салып узатты* («СК»). *Колум узарып, жаным жашарып, балдарымдын ыраматын көрөрмүн деген илгери үмүт менен (эне) кабагым-кашым дебей эмгектене берди* («СК»).

Сан-өлчөм бышыктооч катары, негизинен, сан-өлчөм маанисиндеги фразеологизмдер гана колдонулат: *Эртеңден баштап жапа тырмак орун-жыюуга чыгалык* (Т.Сыдыкбеков). *Дүйнө деген чач этектен чогулду* («Чалкан»).

Фразеологизмдер себеп жана максат бышыктоочтордун милдеттерин аткарышы да мүмкүн: *Бек кимдиндир канын ичкени келген көрүнөт* (К.Жантөшев). *Барскан Качыкени атууга эмес, анын жибин тартып көрүүгө, аны өз бооруна тартууга келген* (Т.Сыдыкбеков). Мындагы фразеологизмдер максат бышыктоочтун милдетин аткарып турат. Төмөнкү мисалдарда фразеологизмдин себеп бышыктооч катары колдонулганын көрөбүз: *Жыландын куйругун басып алып азатты аябай тарта турган болдук* («Чалкан»). *Ал жылан чакпай, жылкы теппей ишти таштап кете берди* («Чалкан»).

Ошентип, фразеологизмдер сүйлөм ичинде түзүлүшүндөгү жана маанисиндеги өзгөчөлүктөргө ылайык сүйлөмдүн ар кандай мүчөлөрүнүн – баш мүчөлөрдүн, айкындоочтордун милдетин аткарууга жөндөмдүү келет.

Фразеологизмдердин каратма сөз катары колдонулган учурлары да кезигет. *Ай бети кара, сенин адамга жакшылыгың тиер бекен? Эй жел өнкө, эми токтолсоң боло.*

Кээ бир фразеологизмдер каратма сөзгө тиешелүү болуп да колдонулат: *Алчы-таасын жеген каапыр, жалкоолонбой иштесең боло!*

3-БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

1. Тилдин грамматикалык түзүлүшү сөздөрдүн өзгөрүү-өзгөрбөө өзгөчөлүгүн, эркин сөз тизмектерин, алардын өз ара тутумдашуу жолдорун, сүйлөмдөрдү, алардын түзүлүш үлгүлөрүн гана өз кучагына камтыбастан, фразеологизмдерди да өз кучагына камтыйт. Булар да тилдин грамматикалык түзүлүшүндөгү мыйзам ченемдүүлүккө багынып, адамдардын өз ара пикир алышуусуна, бирин бири түшүнүп туруусуна зарыл каражат катары пайдаланылат. Ошондуктан фразеологизмдердин грамматикалык табиятын аныктоо тилидин грамматикалык түзүлүшүн, андагы мыйзам ченемдүүлүктөрдү толугураак өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

2. Фразеологизмдердин грамматикалык табиятын аныктоо, адатта, алардын сөз түркүмүнө катышын белгилөөдөн башталат. Тил илиминде бул маселе, көбүнчө төмөнкү эки багыттын биринде изилденип келе жатат: а) фразеологизмдин курамындагы ар бир компоненттин кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү болгондугун белгилөө багытында, же б) фразеологизмдин бир бүтүн бирдик катары эсептеп, ошол бир бүтүндүк касиетине ылайык кайсы сөз түркүмүнө жакындашарын белгилөө багытында. Көрсөтүлгөн бул эки багыт өз ара карама-каршы келүүчү, бирин экинчиси жокко чыгаруучу багыттар эмес. Алар – изилдөө кандай максатта жүргүзүлө тургандыгына ылайык гана айырмалануучу багыттар. Маселен, фразеологизмдердин өзүнчө бир бирдик катары кайсы сөз түркүмүнө жакындашарын аныктоо максаты коюлса, изилдөө экинчи багыт боюнча жүргүзүлөт. Эгерде фразеологизмдердин курамындагы ар бир компонент түпкү чыгышы жагынан кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү болгондугун аныктоо максаты коюлса, изилдөө биринчи багытта жүргүзүлөт. Бул эмгекте, баарыдан мурда, фразеологизмдердин бир бүтүн бирдик экендигине көңүл бурулуп, ушул сапаты боюнча кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендиги аныкталды. Андан кийин алардын ар бир компоненти алгачкы учурда фразеологизмге айланганга чейин кайсы сөз түркүмүнө киргендиги белгиленди. Ошентип, жогорудагы багыттардын экөө тең колдонулду.

3. Фразеологизмдер ширелишкен бир бүтүндүк маанисине, башка сөздөр менен синонимдик, антонимдик катышты түзүшүнө, айрыкча акыркы компоненттин форма жактан өзгөрүү же өзгөрбөө өзгөчөлүгүнө, сүйлөм ичинде башка сөздөр менен айкалышына жана синтаксистик жактан аткарган милдетине ылайык негизги топторго - сөз түркүмдөрүнө бөлүнөт. Бирок фразеологизмдердин сөз түркүмдөргө бөлүнүшү сөздөрдүн

сөз түркүмдөрүнө бөлүнүшүнө караганда бир кыйла шартуу мүнөздө болот, анткени сөз түркүмдөрү деген түшүнүк, баарыдан мурда, фразеологизмдерге карата эмес, сөздөргө ылайык пайда болгон. Ошондуктан сөз түркүмдөрүнүн саны, алардын мүнөздүү белгилери сөздөрдүн өзгөчөлүктөрүнө жана мүнөздүү белгилерине ылайык аныкталган. Ал эми фразеологизмдер сөзгө караганда бир кыйла татаал көрүнүш, анткени фразеологизмдин баары эле тематикалык жактан бир сөзгө барабар боло бербейт. Ошондуктан жеке, айрым сөзгө синоним же антоним боло алган фразеологизмдердин бул же тигил сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин айтуу оңоюраак болсо, мындай касиетке ээ болбогон фразеологизмдердин кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин айтуу бир кыйла кыйын. Анын үстүнө фразеологизмдин курамындагы ар бир компонент алгачкы касиетинен алда канча алыстап, өз ара ширелишкен бир бүтүндүктү түзөт. Мунун натыйжасында кайсы сөз түркүмүнө жакын болсо, ошол сөз түркүмүнүн өзгөчөлүктөрүнө толугу менен багына да бербейт. Демек, ар бир тилдеги сөз түркүмдөрүнүн эң негизги уюткусу – сөздөр, ал эми фразеологизмдер ал уюткуга көмөкчү болгон каражаттар катары эсептелет.

4. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди өз ичинен зат атоочтук, сын атоочтук, тактоочтук, этиштик жана сырдык сөздүк фразеологизмдер деп беш топко бөлүүгө болот. Булардын ичинен эң кеңири өнүккөнү этиштик фразеологизмдер болуп саналат. Андан кийинки орунду сын атоочтук, тактоочтук жана зат атоочтук фразеологизмдер ээлейт. Сырдык сөздүк фразеологизмдер өтө сейрек учурайт.

Фразеологизмдин курамындагы компоненттер – тилдик бир бүтүн бирдикти өз-өзүнчө ажыратып жиберүүгө болбой турган элементтери. Ошондуктан аларды фразеологиянын курамындагы абалына карай бул же тигил сөз түркүмүнө тиешелүү деп айтпастан, түпкү тегине карай айтуу керек.

5. Фразеологизмдер синтаксистик түзүлүшү жагынан сөз тизмеги тибиндеги жана сүйлөм тибиндеги болуп эки топко бөлүнөт.

Сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдер дегенибиз курамында баш мүчөлөр сыяктанган компоненттери болбогон, түзүлүш үлгүсү боюнча эркин сөз тизмегине туура келген фразеологизмдер болуп саналат. Мындай фразеологизмдер алгачкы учурларда өз ара ыкташуу же башкаруу байланышы аркылуу тутумдашкан эркин сөз тизмегинен пайда болгон.

Сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер үстүртөдөн караганда баш мүчөлөрдөн же баш мүчөлөр менен айкындооч мүчөлөрдөн түзүлгөн сыяктанып сезилет. Бирок ар бир компонент жеке, өз алдынча синтаксистик функцияны аткарып, бардыгы ширелишип келүү аркылуу гана кандайдыр бир милдетти аткарат. Мындай фразеологизмдер түзүлүш үлгүсү боюнча жөнөкөй сүйлөмгө же татаал сүйлөмгө туура келет.

Фразеологизмдердин сөз тизмеги тибиндегилер же сүйлөм тибиндегилер белгилүү учурларда биринен экинчисине өтө алат. Мунун натыйжасында алар семантикалык жактан өз ара айырмаланбаса да, мамиле категориясы боюнча бири-биринен айырмаланат.

7. Фразеологизмдер синтаксистик жактан ээлик, баяндоочтук же айкындоочтук (аныктоочтук, толуктоочтук же бышыктоочтук) милдеттерди аткарат же айрым учурларда өз ичинен мүчөлөштүрүүгө болбой турган сүйлөм катары да колдонулат.

IV БАП **ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫК** **БАЯНДАЛЫШЫ**

1. Лексикография жана анын лингвистикалык илимдердин арасынан алган орду

Лингвистикалык илимдердин ичинен лексикографиянын өзүнө таандык болгон орду жана милдеттери бар.

Лексикография, бир жагынан, сөздүктөр жана аларды түзүү жөнүндөгү илим болсо, экинчи жагынан, ал сөздүктөрдү түзүү практикасынын өзү.

Лексикографиянын лингвистика үчүн гана эмес, башка илимдер үчүн да зор мааниси бар, анткени илим тез жана кеңири өнүккөн азыркы доордо сөздүксүз турмуштун бир дагы чөйрөсүн элестетиш мүмкүн эмес. Илим менен техниканын кайсы гана тармагын албайлы, алардагы терминологиялык сөздүктөрдүн түзүлүшү дагы лексикографиянын негизги принциптерине таянат. Дегеле өзүн кандайдыр бир деңгээлде маданияттуу, билимдүү деп эсептеген адам өз турмушунда сөздүктөргө кайрылбай кое албайт.

Лексикография лингвистикалык эң негизги илим болгондуктан, тил илиминин тармактары менен, өзгөчө – лексикология менен, тыгыз байланышкан. Сөз менен иришкен соң, лексикография өз ишинде лексикологиянын жетишкендикеринен пайдаланат. Сөздүк түзгөн адистер сөздөрдүн “турмушун”, алардын маанилеринин, сөздөрдүн адамдын күндөлүк кебиндеги өкүм сүрүшүн иликтеп, алардын жазылыштарын, айтылыштарын тактап, лексикологияны жаңы байкоолор жана ачылыштар менен байыгып турат.

Демек, лексикографияга белгилүү даражада универсалдык касиет мүнөздүү десек жаңылышпайбыз.

Лексикография менен лексикографтардын эмне кылып, эмне боюнча иштегендигин толук жана туура түшүнүш үчүн сөздүктөрдүн түрлөрүнө кайрылуу зарыл.

Бардык сөздүктөрдү түшүнүктөр сөздүктөрү жана лексикондор деп, эки топко бөлүүгө болот.

Түшүнүктөр сөздүгүндө, мисалы, философиялык сөздүктө, сөздөрдүн өздөрүнүн мааниси каралбастан, алар белгилеген түшүнүктөргө жана

нерселерге (буюмдарга, адамдарга, окуяларга ж.б.) байланыштуу маалыматтар, ар түрдүү көз караштар берилет. Мисалы, жылдыз деген сөзгө бул асман телосунун физикалык, астрономиялык өзгөчөлүктөрү берилет. Түшүнүктөр сөздүктөрүнүн катарына энциклопедиялар да кирет.

Бирок түшүнүктөр сөздүктөрү лексикографиянын түздөн-түз объектиси болбойт, себеби лексикография көбүнчө лексикондор менен иштейт.

Тилдик лексикондо окурман сөздөрдүн артында турган түшүнүктөр же нерселер жөнүндө билим албай, сөздөрдүн өздөрүнүн чечмеленишин (түшүндүрмөсүн) таба алат. Андан тигил же бул сөздүн ар кандай маанилери, грамматикалык формалары, басымы, айтылыш өзгөчөлүктөрү, колдонулушу ж.б. жөнүндө маалымат ала алат. Лингвистикалык сөздүктөр (лексикондор) бир тилдүү же эки тилдүү (котормолуу) болушу мүмкүн. Бир тилдүү сөздүктөрдө бир тилдеги сөздөр жөнүндө маалымат берилсе, эки тилдүү сөздүктөрдө бир тилдеги сөздөр башка (экинчи бир) тилге которулуп, алардын эквиваленттери келтирилет.

Бир тилдүү сөздүктөр дайындалышы, мазмуну жана сөздүк макалаларынын түзүлүшү боюнча түшүндүрмө жана тарыхый, толук жана кыскача, жалпы жана жеке (дифференциалдык), адабий жана диалектилик, фразеологиялык жана терминологиялык, орфоэпиялык жана орфографиялык ж.б. сөздүк болуп ич ара бөлүнүшөт.

Биз бул эмгекте негизинен тилдин фразеологиялык сөздүктөрү боюнча сөз кылмакчыбыз.

2. Фразеологиялык сөздүктөр

Ар бир элдин, ар бир улуттун тилиндеги фразеологизмдердин бай запасын чогултуп, аларды белгилүү бир системага келтирип, сөздүктөр түзүүнүн олуттуу мааниси бар. Мына ошол аркылуу фразеологизмдердин маанисин (же маанилерин) тактап түшүндүрүүгө, сөз маданиятын өстүрүүгө болот. Бир тилдин фразеологизмдеринин маанисин (же маанилерин) экинчи бир тилге так, туура которуу аркылуу башка тилди үйрөнүүгө зор мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ошондуктан фразеологизмдердин сөздүгү бир эле тилдин чегинде жазылып, түшүндүрмө мүнөздө же бир тилдин фразеологизмдерин башка тилге которуу аркылуу эки же андан көп тилде да түзүлүшү мүмкүн.

Жалпы эле фразеологиялык сөздүктөрдүн милдетин жана түзүлүш принциптерин ачык элестетиш үчүн тилдеги фразеологиялык бирдиктер (фразеологизмдер) деген эмне, алардын жалпы сөздөр, жеке сөздөр жана эркин сөз айкаштары менен кандай жалпылыгы, кандай айырмасы бар экендигин лексикологиялык планда талдап, кыскача түшүндүрө кетүүгө туура келет. Ансыз фразеологиялык сөздүктүн чыныгы объектиси, башкача айтканда, сөздүктүн тилдик кандай фактылардын негизинде түзүлгөндүгү да даана байкалбай калышы мүмкүн.

Фразеологизмдер тилде жеке колдонулуучу айрым сөздөр сыяктуу эле негизинен белгилүү бир түшүнүктү билдирүү, белгилөө милдетин аткарат. Демек, мындай функциясы боюнча фразеологизмдер тилдеги жеке сөздөр менен окшошуп кетет. Сөздүккө камтылган ар бир фразеологизмдин маанисин ачып түшүндүргөн учурда да алардын жеке сөздөргө маани жактан жакындашкан мындай жалпылыгы ачык көрүнүп турат. Маселен, **жен ичинен** деген фразеологизм маани жактан алганда **тымызын, жашыруун, байкатпай, билгизбей** деген айрым сөздөр менен, ал эми **чычканга кебек алдырбаган** деген фразеологизм **сак, этият** сыяктуу сөздөр менен жалпысынан бирдей эле мааниде колдонулат. Мындай учурда жеке сөздөр менен фразеологизмдер өз ара синонимдик катышка ээ болуп калат, анткени бир эле түшүнүктүн өзү жеке сөз (сөздөр) менен да, айрым бир фразеологиялык бирдиктер менен да туюнтула берет. Сөздүктө мындай фразеологизмдердин маанисин түшүндүргөн кезде булардын жогоркудай маанилери кеңири пайдаланылат, анткени ошол сөздөрдү колдонуу аркылуу бул фразеологизмдердин маанилерин ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Белгилүү бир түшүнүктү туюнткан фразеологизмдер менен жеке сөздөрдүн жогоркудай жалпылыктары менен бирге, булардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү да бар. Биринчиден, фразеологизмдер кандайдыр бир түшүнүктү жеке сөздөр сыяктуу түз, тике атабастан, аны образдуу түрдө туюнтуп, кыйыр баяндай турган номинативдик функцияга ээ. Маселен, **чырпык башын сындырбоо** деген фразеологизмди ушундай эле эчтеме кылбоо, **иштебөө, бош эле жүрүү** деген сөздөр, сөз айкаштары менен өз ара салыштырып көрсөк, бир эле түшүнүктү билгизген бул эки түрдүү тилдик каражаттардын кайсынысы көркөмдүк (экспрессивдик) касиетке ээ болуп тургандыгы, кайсынысы бул жагынан нейтралдуу абалда экендиги дапдаана байкалат. Демек, фразеологизмдер ой-пикирди таамай, курч, жеткиликтүү же анын көркөмдүк татымын күчтүү кылып берүүдө кеңири колдонулуучу эң бай тилдик каражаттардан болуп саналат. Экинчиден, фразеологизмдер бир нече сөздөн куралган туруктуу сөз айкашы болгон үчүн, жеке сөздөргө караганда булардын структурасы алда канча татаалдашып, алардан жалпы формасы боюнча кыйла өзгөчөлөнүп турат.

Фразеологизмдерди ар тараптан (теориялык жана практикалык жактан) иликтеп чыгуу маселеси жалпы тил илиминде, анын ичинде бир катар түрк тилдери боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө да кеңири кулач жайды. Мунун натыйжасында ар түрдүү көлөмдөгү фразеологиялык сөздүктөр жарыкка чыкты жана мындай сөздүктөрдү түзүү, басып чыгаруу иштери дагы улантылып жатат.

Ал эми кыргыз тил илиминде алгачкы мезгилдерде фразеологизмдер атайын иликтөөгө алынбаса да, негизинен эки тилдик (котормо) сөздүктөрдө жана кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүндө мүмкүн болушунча камтылып келди. Бул жагынан акад. К.К.Юдахиндин

эмгектерин өзгөчө белгилөөгө тийишпиз, анткени бул адам 20-жылдардан баштап өмүрүнүн акырына чейин кыргыз лексикасынын байлыгын жыйноо, аны белгилүү бир системага салып, сөздүккө камтуу аракетинде болду. Акад. К.К.Юдахин жеке, айрым сөздөр менен бирге, туруктуу сөз айкаштарына, алардын ичинде фразеологизмдерге да олуттуу көңүл бурган. Анын 1940-жылы жана 1965-жылы жарыкка чыккан “Кыргызча-орусча сөздүктөрүндө” фразеологизмдердин мааниси (эгер алар көп маанилүү болсо, алардын ар бири) тийиштүү мисалдар аркылуу туюндурулуп, орус тилине түрдүү жолдор аркылуу которулуп берилген. Маселен, кыргыз тилиндеги фразеологизмдер мүмкүн болгон учурда – мааниси өз ара дал келгенде – жеке, айрым сөздөр аркылуу берилген: жел колтук – (о человеке) легкомысленный, колу ачык – (о человеке) щедрый, кижигеси жок – непослушный, жаасы катуу – требовательный, неподатливый ж.б.

Бир катар фразеологизмдер эквиваленттүү фразеологизмдер аркылуу которулган: ак төөнүн карды жарылды – (блага) посыпались, как из рога изобилия; төөнүн куйругу жерге тийгенде – когда рак свистнет ж.б.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер, эгер алар орус тилиндеги фразеологизмдерге эквивалент болбосо, эркин сөз айкаштары аркылуу түшүндүрүлгөн.

1969-жылы жарыкка чыккан кыргыз тилинин бир томдон турган түшүндүрмө сөздүгүндө жана 1984, I т. жылдагы түшүндүрмө сөздүктө (редакторлор: Э.Абдулдаев, Д.Исаев) да фразеологизмдер жана алардын маанилери ромб (◊) белгисинен кийин белгилүү бир компоненттин макаласында мүмкүн болушунча бир кыйла кенири берилген.

Кыргыз тилинин байлыктарынын көбүрөөк топтоло бериши жана лексикографиялык иштердин кеңири кулач жайышы энс тилибиздин өзүнчө фразеологиялык сөздүгүн түзүүгө белгилүү денгээлде шарт түздү. Анын үстүнө жогоруда аталган эки тилдик сөздүктөр жана кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрү фразеологизмди атайын лексикографиялык планда иштеп чыгууну өз алдына милдет кылып койбогондон кийин, фразеологиялык бирдиктер, алардын ар түрдүү варианттары, стилистикалык өзгөчөлүктөрү жана аларды сөздүктөрдө жайгаштыруу принциптери да башкачараак эле. Ошондуктан каалаган фразеологизмдерди ошол сөздүктөрдөн дароо таап ала коюу жагы бир топ таталыраак болуп калгандыгы да талашсыз маселелерден болчу.

Жогорку кырдаалдар эске алынып, кыргыз тил илиминин тарыхында 1970-жылдан баштап атайын фразеологиялык сөздүктү түзүү иши колга алынды. Бул үчүн баарыдан мурда сөздүккө камтылган фразеологизмдер белгилүү бир принциптин негизинде түзүлүшү керек эле. Ансыз материалдар башаламан, чаржайыт болуп, каалаган фактыны тез таап алууга мүмкүн болбой, сөздүктүн колдонууга ыңгайлуулугу төмөндөйт.

Жалпы лингвистикада, анын ичинде лексикография жаатында (фразеологиялык сөздүктөрдү түзүү ишинде) фразеологизмдер сөздүктөрдө төмөнкүдөй принциптердин негизинде жайгаштырылып жүрөт.

1. Фразеологизмдердин ар бир компонентине ылайык жайгаштыруу принциби. Бул принцип боюнча фразеологизмдер канча компоненттен турса, ошончо жерге жайгашат. Эгер ушундай принципти колдонсок, анда, маселен, бал тилге салуу деген фразеологизм бал, тил, сая деген үч сөздүн алфавиттик тартибине карата үч жерге жайгашууга тийиш. Бирок түшүндүрмө бир гана жерге берилип, калгандары ошого шилтенет. Мындай принцип сөздүктүн структуралык түзүлүшүн бир кыйла татаалдаштырат.

2. Компоненттердин бирөөнү маани жактан негизги өзөк (доминант) катары эсептеп, фразеологизмдерди ошого ылайык жайгаштыруу принциби. Мындай принцип фразеологизмдердин сөздүгүн түзүү үчүн ылайыксыз, анткени фразеологизмдердин курамындагы кайсы сөз маани жактан көбүрөөк роль ойноорун бардык учурда эле так ажыратуу мүмкүн эмес. Курамындагы кайсы сөздүн мааниси басымдуулук кылып жана ошол фразеологизмдердин жаралышына негиз болуп жаткандыгы кызыл камчы, жоон камчы сыяктуу фразеологизмдерде байкалышы мүмкүн. Бул жерде камчы деген сөз негизги ролду ойнойт деп айтууга болот. Бирок бите карын, жайдак төш, чекеге чыккан чыйкан, кулак-мурун кескендей, колтугуна суу бүркүү сыяктуу фразеологизмдердин кайсы сөзү маани жактан негизги ролду ойноорун кесе айтууга болбойт, анткени булардын ар бир компоненти өз алдынча тургандагы тике маанисин алда канча күнүрттөтүп, бири-бири менен өз ара бекем ширелишип кеткен. Ошондуктан мындай принцип фразеологизмдердин ширелишкен бир бүтүндүгүн жокко чыгарып, жөн гана жасалма түрдөгү талдоо жүргүзүүгө алып келет.

3. Фразеологизмдерди алфавит тартибине ылайык жайгаштыруу принциби. Алфавит тартибине салып жайгаштыруу принциби ар бир фразеологиялык бирдиктин курамындагы сөздүн орун тартибин, тактап айтканда, андагы биринчи компонентинен баштап, акыркы компонентке чейинки ар бир тамганын катарына негизделген принцип болуп саналат. Бул принцип боюнча, маселен, бал тилге салуу, жанга батуу, жаны менен жарышуу, аарынын уюгуна тийүү деген фразеологизмдер сөздүктө төмөнкүдөй жайгаштырылат:

Аарынын уюгуна тийүү

Бал тилге салуу

Жанга батуу

Жаны менен жарышуу.

Фразеологизмдерди алфавит тартибине салып мындайча жайгаштыруунун оң жагы да, терс жагы да бар. Анын оң жагы – каалаган

фразеологизмдерди тез таап алууга мүмкүнчүлүк бергендигинде. Ал эми терс жагы болсо – фразеологизмдердин варианттарын, факультативдүү (бирде түшпөй, бирде түшүп айтылуучу) компоненти бар фразеологизмдерди ар башка жерге жайгаштырууга, аларды ар башка фразеологизмдер катары эсептөөгө жол бергендигинде жана фразеологизмдерди өз ара топторго бөлүштүрүүдө алардын системалуу мүнөзүн аныктоого мүмкүнчүлүк бербегендигинде. Мына ушундан улам фразеологизмдерге арналган сөздүктөрдүн бир кыйласында (маселен, А.М.Бабкин. лексикографическая разработка русской фразеологии, М.-Л., 1964; Ш.Рахматуллаев. Узбек тилининг кыскача фразеологиклугати. Т., 1964) бул принцип негизги принцип катары колдонулса, кээ бир сөздүктөрдө (мисалы, Фразеологический словарь русского языка. М., 1967) экинчи даражадагы принцип катары пайдаланылып жүрөт.

Кыргыз тилинин 1980-жылы басылып чыккан фразеологиялык сөздүгүндө (түзүүчүлөр: Д.Абдылдаев., А.Биялиев., А.Курманалиева., Т.Назаралиев., Ж.Осмонова., К.Сейдакматов, редактор Ж.Осмонова) негизги принцип катары алфавиттештирүү принциби колдонулган. Бирок айрым учурларда уялаштыруу (гнездовой) принциби да пайдаланылды, анткени мына ушул принцип аркылуу фразеологизмдердин варианттарын, алардын системалуу мүнөзүн белгилөөгө мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Фразеологиялык сөздүктөрдүн сапатын жакшыртуу үчүн, баарыдан мурда, фразеологизмдердин варианттары менен синонимдерин айырмалай билүү зарыл¹, анткени фразеологиялык синонимдердин ар бири – өз алдынча фразеологизм. Ошондуктан алардын ар бири алфавит тартибине ылайык өз-өз ордуна берилет да, мааниси түшүндүрүлүп, тийиштүү иллюстрациялык материалдар менен жабдылат.

Фразеологиялык варианттар – бир эле фразеологизмдин ар түрдүү өзгөрүлүп айтылган түрлөрү. Алар маанилери жана синтаксистик касиети боюнча айырмаланбастан, лексикалык курамы жагынан гана жарым-жартылай айырмаланат, же курамындагы сөздөрдүн формасы, алган орду боюнча өзгөчөлөнөт.

Фразеологиялык варианттар сөздүктө курамындагы айрым сөздөрү боюнча айырмаланса, анда алардын тилде көбүрөөк колдонулуп жүргөн вариантына түшүндүрмө берилет, калган варианттар ушул негизги деп эсептелген варианттын уясына «В» (вариант) деген белгиден кийин киргизилип, бирок түшүндүрмө берилбестен, иллюстрациялык материалдар (мисалдар) менен гана жабдылат.

Жеке, айрым сөздөрдө көп маанилүүлүк болгон сыяктуу. фразеологизмдер да бир маанилүү же көп маанилүү болушу мүмкүн. Эгер фразеологизмдердин бир нече мааниси болсо, анын ар бири өзүнчө

¹ Бул жөнүндө караныз: Фразеологиялык бирдиктердин семантикасы синонимдери жана варианттары деген бөлүмдө: фразеологиялык синонимдер менен фразеологиялык варианттар боюнча бай фактылардын негизинде кеңири талдоо жүргүзүлдү.

түшүндүрүлүп, иллюстрациялык материалдар менен жабдылат. Бул фразеологиялык сөздүк түзүүчүлөрдүн аягычкы тажрыйбасы болгондуктан, сөздүктү жаратуу, басмадан чыгаруу оңой-олтун иш болгон жок.

Сөздүктү түзүү, аны редакциялап, басмага даярдоо иштери Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил жана адабият институтундагы лексикология жана лексикография секторунда он жыл бою үзгүлтүксүз улантылып келди. Сөздүктүн материалдык базасы катары лексикология жана лексикография секторунда көп жылдан бери жыйналган картотека кызмат кылды, картотекалык материалдар негизинен кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларынан, элдик оозеки чыгармачылыктын (фольклордун) үлгүлөрүнөн, ошондой эле мезгилдүү басма сөздөрдөн (гезит-журналдардан) иргелип алынды. Сөздүккө камтылган фразеологизмдер кыргыз адабий тилинин нормасына ылайык тандалып, диалектилик мүнөздөгү, одоно-орой маанидеги фразеологизмдер киргизилген эмес. Ошентип, аталган сөздүк 1980-жылы, 18,5 басма табак көлөмүндө, 2000 нускада басылып чыгып, коомчулукка тартууланган.

Мезгилдер өтүү менен ал “Сөздүк” библиографиялык сейрек басылмага айланды. Бул гана эмес, сөздүктүн авторлору андан бери аны (сөздүктү) толуктоо, сапатын жакшыртуу максатында тынымсыз иштеп келишти. Натыйжада “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү” аттуу (түзүүчүлөр: Ж.Осмонова., К.Конкобаев., Ш.Жапаров; редактор – Ж.Осмонова) 65 б.т. көлөмүндө эмгектин жаңы варианты пайда болду. Ошондой эле билимдүү кыргыз журтчулугунда, түрколог-климпоздордо мындай сөздүктүн толукталып басылып чыгышына муктаждык бар эле.

Сөздүктүн жаңыланып, толукталып иштелип чыгышында төмөнкү маселелер эске алынды.

1) Мурдагы сөздүккө негизинен фразеологиялык ширешме мүнөзүндөгү фразеологизмдер кирип, фразеологизмдердин башка типтери (маселен, фразеологиялык биримдик, фразеологиялык тизмек) анча толук камтылбай калган. Ошол себептен, бул сөздүккө фразеологизмдердин бардык типтеринин камтылышына аракет жасалды. Мындай аракеттердин негизинде сөздүктүн материалдык базасы болгон картотека толукталып, үзгүлтүксүз жаңыланып турду. 2) Макалалардын көпчүлүгү кайрадан иштелип, жаңы иллюстрациялык материалдар менен бекемделди. 3) Орус тилинен кыргыз тилине калькаланып алынган фразеологизмдердин сөздүккө киришине да мүмкүнчүлүк болду (бир буроосу жетпейт, биздин көчөдө да майрам болор ж.б.). 4) Фразеологизмдердин маанисин ачууга жана варианттарын тактоого өзгөчө басым жасалды.

Фразеологиялык сөздүктүн жаңы варианты да алфавит тартибине ылайык жайгаштыруу принцибинин негизинде түзүлдү. Фразеологизмдердин варианттарын берүүдө уялаштыруу принциби колдонулду.

Аталган фразеологиялык сөздүктөр түшүндүрмө сөздүктөрдүн тибине жата турган фразеологиялык справочник болгондуктан, мунун негизги милдети сөздүккө камтылган бардык фразеологизмдердин маанисин лексикографиялык планда талдап түшүндүрүү болуп саналат. Демек, ар бир фразеологизмге берилген түшүндүрмө жана келтирилген мисалдар ушул максатка ылайык келүүгө тийиш.

Фразеологизмдердин мааниси эркин сөз айкаштарын же айрым сөздөрдү колдонуп сыпаттоо, мүмкүн болгон учурларда фразеологизмдердин синонимдери аркылуу да түшүндүрүлдү.

Фразеологизмдердин варианттары ар бири өзүнчө түшүндүрүлүп отурбастан, бирөөнө гана түшүндүрмө берилип, калгандарын ошол түшүндүрмө берилген формасына карай шилтеп коюуга туура келди.

Фразеологизмдер зат атоочтук, сын атоочтук, этиштик ж.б. мааниде колдонулуп, ар кандай сөз түркүмдөрү менен маанилик катышта боло тургандыгы ар бир фразеологиялык бирдикти түшүндүргөн учурда эске алынып, фразеологизмдердин кайсыл сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүнө карата түшүндүрүлдү. Маселен, заттык маанини билгизген фразеологизмди түшүндүргөндө акыркы тирек сөзү да заттык мааниде болуу керек. **Ит арка.** Бир пикирге келишпестик, ыйкы-тыйкы, чыр-чатак». **Оң көзү.** Кимдир бирөөнүн абдан ишенимдүү адамы ж.б. **Сын атоочтук фразеологизмдердин түшүндүрмөсү** кандайдыр бир белгини билгизе алгыдай болушу керек. Бул үчүн сыпаттап түшүндүрүүдөгү акыркы сөз катары сын атооч же зарылдыгына жараша атоочтуктар менен “бар”, “жок” деген сөздөр колдонулду. **Жел таман.** Жеңил мүнөз, туруксуз, шайкелен. **Териси тар.** Сөз көтөрүмү жок, ачуусу чукул. **Алчыгаасын жеген.** Абдан куу, митаам, тапан. **Тактоочтук фразеологизмдерди түшүндүрүүдө** негизги сөз катары баарыдан мурда тактоочтор, зарыл болсо – чакчылдар, сын атоочтор да пайдаланылды. **Ортон колдой.** Мыкты, жараган. **Чач этектен.** Өтө көп, абдан көп ж.б.

Фразеологизмдердин ичинен сан жагынан өтө көбү этиштик фразеологизмдер. Мындай фразеологизмдер көбүнчө адамдарга болгон карым-катышты, кыймыл-аракетти, психикалык абалды билгизе тургандыгы эске алынып, алардын түшүндүрмөсү да кыймыл-аракет формасында болду. **Каны ичине тартуу.** Каардануу, ачуусу келип кубарып-кумсаруу. **Кудайдан жөө качсан.** Өтө шум, ашкан митаам. **Өпкөсүн калбыр кылуу.** Жалынып-жалбара берүү, өпкө-жүрөгүн чабуу ж.б.

Аталган сөздүктүн телегейи тегиз, эч кемчили жок деп айтуудан алыспыз.

Сөздүккө фразеологизмдерге жатпаган, башка сөз айкаштарына тиешелүү өндөнгөн же фразеологизм экендиги шектүү деп эсептелген төмөндөкүдөй талаш фактылардын орун алгандыгы да байкалат. Маселен: *жерге тийбөө, жердин төрт бурчу, чамбыл ала, чар карга.*

чын куран ж.б. сыяктуулар. Албетте, ар кандай иште бул өңдүү мүчүлүштүктөрдүн болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мындай мүчүлүштүктөрдү сөздүктүн түзүүчүлөрү кийинки басылышында сөзсүз эске алар деген пикирдебиз.

Булардан тышкары кыргыз лексикографиясы жаатында дагы бир фразеологиялык сөздүк жарыкка чыкты. Сөздүк “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү” деп аталып, мектеп окуучуларына көмөк көрсөтүү максатын көздөгөн. Аталган сөздүктү 1980-жылы чыккан фразеологиялык сөздүктүн кыскартылган түрү деп эсептөөгө болот, анткени сөздүккө күндөлүк турмушта активдүү колдонулган фразеологиялык бирдиктер атайын мектеп жашындагы балдарга ылайыкталып, иргелип алынган. Сөздүк алфавит тартибине ылайык жайгаштыруу принцибинин негизинде түзүлгөн.

Бул сөздүктүн мурда аталган фразеологиялык сөздүктөн айырмасы, анда фразеологизмдердин түшүндүрмөсү гана берилип, иллюстрациялык материалдар (мисалдар) берилген эмес.

Сөздүктүн “Сөз башы” деп аталган бөлүмүндө эркин сөз айкашы менен туруктуу сөз айкашына аныктама берилип, алардын ар бирине фактылар келтирилет. Фразеологизмдер жөнүндө кыскача маалымат берилип, жеке сөздөр менен фразеологизмдердин жалпылыктары жана бөтөнчөлүктөрү, эркин сөз айкашы менен фразеологизмдин айырмачылыктары жөнүндө маалымат берилет. Мектеп окуучуларына арналган бул сөздүктө жеке сөздөргө караганда ой-пикирди таамай, курч жана образдуу туюндуруучу мындай каражаттарды мектеп окуучуларына жеткиликтүү, түшүнүктүү кылуу аракети жасалгандыгы байкалат. Фразеологизмдердин биз күндөлүк турмушта активдүү колдонуп жүргөн жана мааниси жалпыбызга белгилүү болгон жөнөкөй сөздөрдөй эле оңой-олгон түшүнө коюучу лексикалык каражат эмес экендиги талашсыз. Ошондуктан аталган сөздүктү адабий чыгармалардан, элдик эпостон же элдик оозеки чыгармалардын башка түрлөрүнөн, күндөлүк байланыш-катыштан байкала калган фразеологизмдердин кандай мааниде колдонулуп жаткандыгын так ажырата билип, аларды өз орду менен туура колдонууга үйрөтө турган, мектеп окуучуларына арналган атайын курал экендигин таанып, анын теориялык да, практикалык да мааниси бар болгонун айтуу керек.

1. К. К. Юдахин. Кыргызча – орусча сөздүк жөнүндө

Кыргыз тил илиминде фразеологизмдерди теориялык планда изилдөөгө караганда практикалык планда изилдөө мурда башталган жана эң мыкты ийгиликке жетишкен. Бул жагынан акад. К.К.Юдахиндин эмгектерин өзгөчө белгилөөгө болот. Бул окумуштуу кыргыз тилинин лексикалык байлыгын – туруктуу сөз тизмектерин, анын ичинде фразеологизмдерди өз алдынча реестр

сөз катары бербесе да, алардын (фразеологизмдердин) толуп жаткан бай фактыларын камтыган.

Автордун 1965 - жылы жарыкка чыккан «Кыргызча – орусча сөздүгүндө» туруктуу сөз айкаштарынын анын ичинде фразеологизмдердин сөздүктөргө жайгаштырылыш принциптерине караганда өзгөчөлөнүп турат. Туруктуу сөз тизмектери, фразеологизмдер, бул сөздүктө деле ромб белгисинен кийин жайгаштырылат. Бирок реестрде берилген сөздүн лексикалык маанисине туура келген макал – ылакаптар, фразеологизмдер факты материал /мисал/ катары бериле берет. Ал эми сөздүн бир дагы маанисине, маанилерине /эгер көп маанилүү болсо/ туура келбесе, анда алар /сөздөр, татаал сөздөр, сөз тизмектери, фразеологизмдер/ макаланын аяк жагында өзүнчө ромб /◊/ белгисинен кийин жеке, айрым сөздөр да берилет. Мисалы, айлан деген сөздүн I мааниси двигаться вокруг, кружиться, вращаться, вертеться;

2 – мааниси превращаться; бууга айлан.

3 – мааниси этн. признавать превосходство, оказывать почести деген үч мааниси берилген. Бул маанилердин бирөөнө да туура келбеген айланабы же айданасын деген жеке, айрым сөздөрдү ромб /◊/ белгисинен кийин жайгаштырып, котормосун берип, төмөнкүдөй мисалдарды келтирет. Айланабы – далеко не куда ему, ал таланттан айланабы – он далеко не талантлив, ни какой он не талант; алкыштан айдансын! какая там ему благодарность! Атадан айланган – жаль, что /такого плохого/ хороший отец на свет произвёл: ж.б. (31- бет.).

Реестрде берилген сөздүн маанисине жакын же туура келген туруктуу сөз тизмектеринин мисал катары берилиши. Маселен, бош деген сөздүн 3 – мааниси слабый деп берилет. Ушул маанисине туура же жакын келүүчү сөзү бош деген фразеологиялык тизмек бош сөзүнүн уясында мисал катары берилет. Сөзү бош, коркуп турса керек

Он говорит нерешительно видимо, боится; ал жигит бош келбейт он паренёк промых (149 – б.). жөн деген сөздүн 3 – мааниси правильный; верный; нормальный; дельный; ... бир айылдын жөн билгиси ошол это он является наиболее толковым во всем ауле (264.). бул жерде жөн билги фразеологизми мисал катары эле берилип, ромб /◊/ белгисинен кийин жайгаштырылган эмес. Бирок жөн деген сөздүн макаласында бардык маанилер берилип бүткөндөн соң, ромб /◊/ белгисинен кийин жөн – жай деген кош сөз жайгаштырылып, ага карата мисал келтирилет

жолдон жолуккан кишинин жөн – жайын сурай жүр – у встречных путников та расспрашивай, что и как деген котормосу берилет. Андан улай фразеологизмдер да берилле берет (264 –б.).

Фразеологизмдердин, сөздөрдүн, татаал сөздөрдүн, сөз тизмектеринин сөздүккө жайгаштырылгандыгындагы жогоруда келтирилген принциптери боюнча бул сөздүк башка сөздүктөрдөн бир кыйла айырмаланып турат.

2. Фразеологизмдерди которуу принциптери.

Фразеологизмдердин орус тилине которулушунда жеке, айрым сөздөрдүн же эркин сөз тизмектеринин которулушуна караганда, фразеологизмдердин которулушунда өзгөчө ыкмалар талап кылынат. Анткени, аталган тил каражаттарына караганда фразеологизмдердин табияты бир кыйла татаалыраак келет. Ошол себептен, фразеологизмдер бир тилден экинчи бир тилге бир канча ыкмалар аркылуу которулат.

Акад. К.К.Юдахиндин кыргызча – орусча сөздүктөрүндө фразеологизмдерди кыргыз тилинен орус тилине которуу түрдүү жолдор аркылуу б.а. төмөнкүдөй принциптердин негизинде ишке ашырылган.

1. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер орус тилиндеги фразеологизмдерге эквиваленттүү болсо, алардын эквивалентин табуу аракети жасалгандыгы байкалат. Мындай ыкманы колдонуу менен катар автор кашаанын ичинде айрым фразеологизмдин сөзмө – сөз котормосун берет. Мүмкүн болгон учурда аларды мисалдар менен жабдыйт. М.: төөнүн куйругу жерге тийгенде – когда рак свистнет /букв. когда хвост верблюда коснется земли/. кн. 2, 259 –б. Ак төөнүн карды жарылты (блага) посыпались, как из рога изобилия; Ак төөнүн карды жарылган берекелүү күз. букв. благодатная осень. Төө көрдүбү? – Жок – моя хата с краю /букв. верблюда видел? – нет/; (кн.2, 259 – б. / Атасынын төрүн таанып алар – он узнает кузкину мать /260 –б/.
2. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер эгер орус тилиндеги фразеологизмдерге эквиваленттеш болбосо, эркин сөз айкаштары аркылуу сыппаттап түшүндүрүү жолу менен которулган. Бул учурда да кашаанын ичинде сөзмө – сөз котормосу берилген. Мисалы: Оозуна шайтан түкүргөн – он стал мастером слова, красноречивым /букв. ему черт в рот плюнул/ (280 – б.)

3. Эгерде кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин маанилери орус тилинде жеке, айрым сөздөргө туура келсе, алар ошондой ыкма менен которулган: Ичи чаар – скрытый; колу ачык – щедрый; кежигеси жок – непослушный, неслух ж.б.
4. Фразеологизмдер көп маанилүүлүккө ээ болсо, алардын ар бир мааниси өз – өзүнчө которулуп, которуу жогорудагы принциптердин негизинде берилген: Көз көрсөтүү 1. показаться / пойти и сейчас же вернуться/; 2. сказать последнее «прости» /проститься с покойником/ (415 – б.) ж.б.
5. Фразеологиялык варианттар бир эле фразеологизмдин ар түрдүү өзгөрүлүп айтылган түрлөрү. Алар маанилери жана синтаксистик касиети боюнча айырмаланбастан, лексикалык курамы жагынан гана жарым жартылай айырмаланат. Маселен, лексикалык курамы жагынан, б.а. курамындагы айрым сөздөрдүн ордуна башка бир сөздүн колдонулуп калышы аркылуу пайда болгон фразеологиялык варианттар да сөздүктө мүмкүн болушунча кеңири камтылып, алардын котормосу да жогоруда белгиленген принциптердин негизинде орус тилине которулган. М.: чеке жыдыт – чеке жибит или чеке торсойт – доставить удовольствие, порадовать / напр. хорошей работой, содействием и.т.п./; Иштери чеке жыдытарлык эмес – их работа никого не удовлетворяет; Ал кимдин чекесин жибите коер экен! – кому это доставить удовольствие /да никому/! Кайсы чеке торсойтушту? – какая от них польза? /336 –б./

Жыйынтыктай келгенде сөздүккө фразеологизмдерден башка жеке, айрым сөздөрдүн, татаал сөздөрдүн, макал, ылакаптардын, эркин сөз айкаштарынын ромб /◇/ белгисинен кийин аралаш берилишине доомат коюу, доо кетируу орундуу болбос деген ойдобуз, анткени биз жогоруда эскергендей бул сөздүктүн талабы, максаты, принциби башка сөздүктөрдөн бир кыйла өзгөчөлөнөт. Анын себеби ал мезгилде автор өзү эскергендей, сөздүккө сөздөрдү тандоо гана эмес, табылгандарын жайгаштыруу керек эле. Ошондой болсо да, бул сөздүктө кыргыз лексикасынын өз учурундагы абалын мыктап көрсөтүү менен катар айрым сөздөр менен бирге туруктуу сөз айкаштарына, анын ичинде фразеологизмдерге да олуттуу көңүл бурулган жана сөздүккө мүмкүн болушунча кыргыз тилинин лексикалык каражаттарын толук камтуу аракети жасалган. Ырас, сөздүккө камтылган тилдик бирдиктердин лексикалык жана

лексикографиялык табиятына учурдун талабына ылайык талдоо жүргүзүү келечектин иши.

Аталган сөздүктүн теориялык да, практикалык да зор мааниси бар экендиги, сөздүктүн баалуулугу, салмактуулугу жагынан түркологияда ардактуу орунга ээ.

3. Эки тилдик (котормо) фразеологиялык сөздүктөр

Тилди үйрөнүүдө, тилди үйрөтүүдө, айрыкча кыргыз тилин кыргыз эмес мектептерде өзгө тил катары окутууда тилдик норманы бузбай, лексикалык каражаттарды өз орду менен колдоно билүүгө үйрөтө турган таяныч курал болуп эки тилдик (котормо) сөздүк эсептелери барыбызга белгилүү.

Кыргыз тил илиминде мына ушундай максатты көздөгөн, теориялык да, практикалык да зор мааниси бар эки тилдик сөздүктөр басылып чыкты.

3.1. Русско-киргизский фразеологический словарь **(Орусча-кыргызча фразеологиялык сөздүк)**

Аталган сөздүк каралып жаткан сөздүктөрдүн алгачкыларынын бири. Анын түзүүчүлөрү – Н.Хмельницкая, А.Биялиев.

Аталган сөздүк кыргыз мектептеринин 4-8-класстарынын окуучуларына арналган. Ага (сөздүккө) орус тили жана адабияты китептериндеги фразеологизмдер, сабактан тышкаркы окуу үчүн берилген тексттердеги фразеологизмдер, ошондой эле орус мектептеринин 4-6-класстарынын тарых китептеринде кезиккен айрым фразеологизмдер, кенже балдар жана өспүрүмдөр үчүн жарык көргөн басма беттеринен алынган фразеологизмдер жана орус улутундагы окуучулардын оозеки речинде учураган фразеологизмдер камтылган. Бул сөздүк фразеологизмдерге кеңири түшүнүк берүү максатын көздөгөн, салыштырма-түшүндүрмө сөздүк болуп эсептелет.

Сөздүк алфавиттештирүү принцибинин негизинде түзүлүп, фразеологизмдердин ар бирине (орусча жана кыргызчасына) түшүндүрмө берилип, айрымдары иллюстрациялык материалдар менен жабдылган.

Сөздүк фразеологиялык сөздүк деп аталганы менен, анда макал, ылакаптардын орусчасы да, кыргызчасы да бир кыйла кеңири камтылган. Мисалы: к большому терпению придет и уменье (П) – сабырдын түбү – сары алтын (М) (15-б.); все приходит и уходит (П) – керме кезек, терме тезек (М) (31-б.). Келтирилген мисалдарда орусчасы да, кыргызчасы да макал экендигин, муну авторлор өздөрү да белгилешкен. Бирок сөздүктө орус тилиндеги фразеологизмге эквивалент катары кыргыз тилиндеги макал берилген учурлар да бар. Мисалы: делать из мухи слона «сильно переувеличивать что-либо, придавать чему-то незначительному большое значение» – жаман көргөндүн бөркү казанбактай (М.) «жөнү жок жаман көрүү» (44-б.). Акыркы мисалды караганда, орус фразеологизминин кыргызча котормосун орунсуз, так эмес деп айтса да болот.

Ошентип, сөздүктүн аталышы орус тилиндеги жана кыргыз тилиндеги фразеологизмдерге гана таандык экендей сезилип, сөздүктүн түзүүчүлөрү эмне себептен фразеологизмдер менен катар сөздүктө макал, ылакаптар да аралаш берилип калгандыгы жөнүндө толук түшүнүк беришпейт. Мунун бир себеби, биздин окубузча, макал, ылакаптардын тилдеги орду азыркы мезгилге чейин так белгиленбей, алар менен фразеологизмдердин ортосуна чек коюу оңой болбогондугунда. Бул туурасында биз мурда да айтып кеткенбиз. Ошондой эле сөздүктүн түзүүчүлөрү лингвистикалык адабияттардагы фразеологизмдерди кең мааниде түшүнүп, макал, ылакаптарды фразеологизмдерге кошкон пикирлерди жетекчиликке алып, ошол себептен фразеологизмдер менен макал, ылакаптарды сөздүктө аралаш бергендир деген ой да пайда болот.

Ырас, ар кандай жаны башталышта ушул сыяктуу бирди-жарым мүчүлүштүктөрдүн болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Бул сөздүк мектеп окуучуларына арналган алгачкы саамалык болгондуктан, аңча-мынча мүчүлүштүктөрүнө карабастан, мектеп окуучуларына күндөлүк байланыш-катыштан байкала калган фразеологизмдерди өз турмушунда туура колдоно билүүгө үйрөткөн, пайдалуу, маанилүү курал деп бааласа болот.

3.2. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк

Г.Жамшитова тарабынан түзүлгөн бул кош тилдүү фразеологиялык сөздүк, негизинен, эки тилди салыштырып үйрөнүүгө, өздөштүрүүгө зор көмөк көрсөтүү максатын көздөп, анда камтылган фразеологизмдер тематикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык жайгаштырылган.

Сөздүктүн курулушу, негизги принциптери кадимки сөздүктөрдөн олуттуу айырмаланат, анткени андагы этиштик фразеологизмдер тематикалык жактан топтоштурулуп, өзүнчө алфавиттик тартипке келтирилген.

Фразеологизмдердин ичинен өтө көбү этиштик фразеологизмдер болуп эсептелет, мындай фразеологизмдер грамматикалык мааниси боюнча ар кандай кыймыл-аракетти, ал-абалды билгизет жана көбүнчө адамдарга мүнөздүү болгон карым-катышты, кыймыл-аракетти, психикалык абалды билгизүү үчүн колдонулат.

Г.Жамшитова этиштик фразеологизмдердин ушундай өзгөчөлүктөрүн эске алып, ошого ылайыкташтырып, аларды семантикалык маанисине карата бир нече тематикалык топторго бөлүштүргөн. Мындан тышкары, сөздүктүн автору орусча жана кыргызча этиштик фразеологизмдердин эквиваленттүүлүгүн аныктоо аракетин жасап, аларды толук эквиваленттүү жана толук эмес эквиваленттүү этиштик фразеологизмдер деп да экиге бөлүп, сөздүккө өз-өзүнчө жайгаштырган.

сыяктуу өзгөчөлүгүнө карата психикалык абал бир нече топко бөлүштүрүлүп, алардын ар бири өзүнчө бир уяга бириктирилген. Алар сөздүктө төмөнкүдөй тартыпта берилет.

1. Состояние «Растеряться, обо всем забыть, не знать что делать» - «Алдастап акылынан ажырап калуу, алдастап калуу, дал болуп калуу».

Быть на распутье. Не знать что делать, куда пойти, что предпринять. Кангы болу, ман болуу, дендароо болуу, арсар болуу. Фразеологизмде ушундай мааниде колдонулган. (Сөздүктөгү факты-материалдар алынган жок) Голова идет – башы айланат; Голова кружится, голову вскружило; Мешаться в уме /в расудке/. Потерять голову; сойти с ума. ж.б. Кыргызча фразеологизмдер: Акылынан адашуу, башы ман болуу, Акылы айран болуу, Баш айланат, Башы катуу, Башы адашуу, Далдырай түшүү, Дал болуу. ж.б. (Караңыз: 7,8,9-беттер).

2. Состояние «Очень сильно любить, ненавидеть, верить, чувствовать» - а) «Абдан жакшы көрүү, сүйүү; б) Абдан жек көрүү». Фразеологизмдер: Без ума. Без памяти. Всею (всеи) душой (душою), Всем сердцем, Всеми силами- а) «Абдан жакшы көрүү» - жан алы калбоо, жанындай көрүү, жалындап сүйүү; көзү түшүү, көңүлү түшүү, көңүлү бөлүнүү, көңүл чабуу (9, 10, 11-бет).

б) Абдан жаман көрүү. Азирейилиндей көрүү, жалаңгычтай көрүү, жининдей көрүү, иттин терисинен жек көрүү; каны кас (12-б.). Фразеологизмдер ушул сыяктуу камтылып, алардын ар бирине факты-материалдар берилген.

Фразеологиялык синонимдер ушул сыяктуу формада алынат, ар бир фразеологиялык бирдикке түшүндүрмө берилип, иллюстративдик материалдар менен жабдылат. Сөздүктүн биринчи (орусча-кыргызча) бөлүмүндө ушул сыяктуу 67 топ белгиленген.

Сөздүктүн экинчи бөлүмү «Киргизско-русский синонимический словарь фразеологизмов со значением «психическое состояние лица» деп аталып, адегенде фразеологизмдердин кыргызчасы, андан кийин орусча фразеологиялык синонимдер жайгаштырылган. Мында да фразеологиялык синонимдик катардын 67 түрү белгиленген.

Сөздүктө айта кете турган дагы бир өзгөчөлүк, иштин биринчи бөлүмүндө фразеологиялык синонимдердин айрымдарынын стилистикалык салатын белгилөө аракетин жасалган. Мисалы: Груб.- грубый (одоно), Книж. – книжный (китептик) стиль, разг. – разговорный (сүйлөшүү) стиль, прост. – просторечный (карапайым) стиль. Мындай өзгөчөлүктөргө төмөнкүдөй бирдиктер туура келерин белгилейт: рвать и метать – буркан-шаркан түшүү (разг.) 18-б.; биться как рыба об лёд – күнгө калган балыктай (разг.) 57-б.; надулся как индюк – бет тырмарлык кылуу (прост. неодобр.); как ошпаренный – башка чапкандай (груб. прост.); между молотом и наковальней (книж.) 52-б.

Автор фразеологиялык синонимдердин көп маанилүүлүгүн синоним фразеологизмдердин омонимдери да болорун көз жаздымында калтырган эмес.

Сөздүктүн жогоруда айтылган өзгөчөлүктөрү жана ийгиликтери менен катар төмөнкүдөй мүчүлүштүктөрү байкалат.

1) Сөздүктө фразеологиялык варианттардын берилишинде ырааттуулук сакталбайт, аткени автор сөздүктүн баш сөзүндө фразеологизмдердин варианттары атайын белгилер аркылуу жайгаштырылып, түшүнүк бирөөнө гана берилерин, калгандары иллюстративдик материалдар менен жабдыларын белгилейт. Маселен:

Көңүлү/көөнү бузулду. 1. Капа болуу, кайгыруу. 2. Айнуу, азгырылуу. (Мисалдар берилет. 40-б.). **Төбөсү көккө/айга жетүү/тийүү.** Көңүлү абдан көтөрүлүү, аябай кубануу, өтө ыраазы болуу, жетине албоо (Мисалдар берилет, 158-б.).

Жаны караруу. Абдан ачуулануу, туталануу, түнөрүп ачуулануу.

Жаны караюу см. Жаны караруу.

Жаны кашаяу см. Жаны караруу.

Мында жаны караруу фразеологизмине түшүнүк берилип, кийинки эки фразеологизм мурункусуна шилтенген (20 – б.).

Терс маанини туюндуруучу фразеологиялык варианттар төмөнкүдөй жайгаштырылган.

1. **Азирейиндиндей көрүү.** Абдан жактырбоо, бирөөнү жек көрүү.

2. **Жалангычтай көрүү.** Бирөөнү абдан жек көрүү.

3. **Жининдей көрүү.** Жек көрүү

Келтирилген фактылардын үчөөндө тең лексикалык варианттар камтылган, анткени булар айрым сөздөрү боюнча гана айырмаланып, семантикалык жактан бирдей түшүнүктү билгизип турат. Мындагы биринчи фактыда варианттар атайын белгилер менен ажыратылган, экинчи фактыда түшүндүрмө биринчи вариантта берилип, кийинкилери биринчисине шилтенген, үчүнчү фактыда варианттардын ар бирине түшүндүрмө берилген. Ошентип фразеологиялык варианттардын берилишинде бирдей принцип сакталбай калган.

2) Сөздүктө фразеологизмге жатпаган тизмектер берилген. Мисалы:

Тумшугу сууду (груб.) 1. Көңүлү өчүү, капалануу. «Его нос /рожа/ остыл. См. нос повесить. Слово «тумшук» употребляется по отношению к животным, птицам, зверям. К человеку применяется с отрицат. коннотацией.

Тумшугу сууду 2. Казандын тумшугу сууду, «муздады» деген мааниде (физич. сост. «остыла температура»). Омоним в кирг. языке. (149-б.) «Тумшугу сууду» деген тизмекти фразеологизм деп эсептөө мүмкүн эмес. Кыргыз тилинде «көңүлү өчтү», «казандын тумшугу сууду» деп айтылбайт. Ырас, «көңүлү калды», «казандагы тамак муздады» деп айтылышы мүмкүн.

«Тумшугу сууду» деген тизмекти орус тилиндеги «Нос повесить» деген фразеологизмге шилтейт. Бул фразеологизмдин орус тилинин фразеологиялык сөздүгүндөгү берилишин карап көрөлү.

Вешать нос <на квинту>. Повесить нос <на квинту>. Приходить в уныние, в отчаяние, огорчаться. Ср. вешать голову.

Вешать голову. Повесить голову. Приходить в уныние, в отчаяние, огорчаться. Ср. *Вешать нос <на квинту>*. (Фразеологический словарь русского языка. Под. ред. А.И.Молоткова. 63-6.).

Келтирилген факты кыргыз тилиндеги «Башын жерге салуу» деген фразеологизмге синонимдеш болуп, мунун 2-маанисине туура келет. Мисалы, Башын жерге салуу. 1. Тике карай албоо (көбүнчө бир нерседен тартынып уялган, же өзүн күнөөлүдөй сезип кысылган абалга карата).

2. Капа болгон, көңүлү чөккөн, сабыры суз абалда шылкыйып төмөн кароо, баш көтөрбөө (караңыз: «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү», 88-бет).

Кыргыз тилинде суук тумшук, ийри тумшук, ыңдыны өчүү деген фразеологизмдер бар. Алар төмөнкүдөй маанилерде колдонулат.

Суук тумшук. Жек көрүндү, шүмшүк, элге жаман жагынан таанылган. (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 424-бет.).

Ийри тумшук. Пайдага, олжого жакын, пайдалуу нерсенин, олжобуйланын үстүнөн чыгуучу (аталган сөздүк, 208-бет).

Ындыны өчүү. Капа болуу, кайгыруу, башын шылкыйтуу. Бирок бул фразеологизм «ыңдыны сууду» болуп айтылбайт.

Ырас, ар кандай биринчи башталган иштин жогоруда көрсөтүлгөндөй мүчүлүштөрүнүн, оош-кыйыштарынын болушу – мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Ошондой болсо да, мындай сөздүктүн кыргыз тил илиминде алгачкы жолу жаралышынын илимий теориялык да, практикалык да мааниси бар, анткени бул эмгектин тил үйрөнүүгө, котормо иштерине, эки тилдеги фразеологизмдерди ажырата билүүгө жана ар башка тилдерди салыштырып изилдөөгө чон көмөк болору шексиз.

IV – БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

1. Лингвистикалык илимдердин ичинен лексикографиянын өзүнө таандык болгон орду жана милдеттери бар. Лексикографиянын лингвистика үчүн гана эмес, башка илимдер үчүн да зор мааниси бар, анткени илим тез жана кеңири өнүккөн азыркы доордо сөздүксүз турмуштун бир дагы чөйрөсүн элестетип мүмкүн эмес.

Лексикография лингвистикалык эң негизги илим болгондуктан, тил илиминин тармактары менен, өзгөчө – лексикология менен, тыгыз байланышкан. Лексикография өз ишинде лексикологиянын жетишкендиктеринен пайдаланып, лексикологияны жаңы байкоолор, жаңы ачылыштар менен байытып турат.

Бардык сөздүктөрдү түшүнүктөр сөздүктөрү жана лексикондор деп, эки топко бөлүүгө болот. Түшүнүктөр сөздүктөрүндө сөздөрдүн өздөрүнүн маанилери каралбастан, алар белгилеген түшүнүктөргө жана нерселерге байланыштуу маалыматтар, ар түрдүү көз караштар берилет. Бирок түшүнүктөр сөздүктөрү лексикографиянын түздөн түз объектиси болбойт, себеби лексикография көбүнчө лексикондор менен иштейт.

Тилдик лексикондон тигил же бул сөздүн ар кандай маанилери, грамматикалык формалары, басымы, айтылыш өзгөчөлүктөрү, колдонулушу ж.б., жөнүндө маалымат ала алат. Лингвистикалык сөздүктөр (лексикондор) бир тилдүү же эки тилдүү (котормолуу) болушу мүмкүн.

Бир тилдүү сөздүктөр дайындалышы, мазмуну жана сөздүк макалаларынын түзүлүшү боюнча ар түрдүү болуп ич ара бөлүнүшөт. Бул эмгекте негизинен тилдин фразеологиялык сөздүктөрү боюнча сөз болду.

2. Ар бир элдин, ар бир улуттун тилиндеги фразеологизмдердин бай запасын чогултуп, аларды белгилүү бир системага келтирип, сөздүктөр түзүүнүн олуттуу мааниси бар. Ошол аркылуу фразеологизмдердин маанисин (маанилерин) тактап түшүндүрүүгө, сөз маданиятын өстүрүүгө болот. Бир тилдин фразеологизмдеринин маанисин (же маанилерин) экинчи бир тилге так, туура которуу аркылуу башка тилди үйрөнүүгө зор мүмкүнчүлүк түзүлөт.

3. Жалпы Лингвистикада, анын ичинде лексикография жаатында (фразеологиялык сөздүктөрдү түзүү ишинде) фразеологизмдер сөздүктөрдө ар түрдүү принциптердин негизинде жайгаштырылып жүрөт. 1) Фразеологизмдердин ар бир компонентине ылайык жайгаштыруу принциби. Бул принцип боюнча фразеологизмдер канча компоненттен турса, ошончо жерге жайгашат. Мындай принцип сөздүктүн структуралык түзүлүшүн бир кыйла татаалдаштырат. 2) Компоненттеринин бирөөнү маани жактан негизги өзөк (доминант) катары эсептеп, фразеологизмди ошого ылайык жайгаштыруу принциби. Мындай принцип фразеологизмдердин сөздүгүн түзүү үчүн ылайыксыз, анткени фразеологизмдердин курамындагы кайсы сөз маани жактан көбүрөөк роль ойноорун бардык учурда эле так ажыратуу мүмкүн эмес. Маселен, кызыл камчы, жоон камчы сыяктуу фразеологизмдерде байкалышы мүмкүн. Бул жерде камчы деген сөз негизги ролду ойнойт деп айтууга болот. Бирок чекере чыккан

чыйкан, колтугуна суу бүркүү, кулак-мурун кескендей сыяктуу фразеологиздердин кайсы сөзү маани жактан негизги ролду ойнорун кесе айтуу кыйын. 3) Фразеологиздерди алфавит тартибине ылайык жайгаштыруу принциби. Бул принцип фразеологиялык бирдиктин курамындагы сөздүн биринчи компонентинен баштап, акыркы компонентине чейинки ар бир тамганын катарына негизделген принцип.

Кыргыз тилинин (1980, 2001) фразеологиялык сөздүктөрү жана эки тилдик (котормо) фразеологиялык сөздүктөр алфавиттик принципке ылайык түзүлгөн. Кыргыз тил илиминдеги жогоруда аталган сөздүктөрдүн теориялык да, практикалык да зор мааниси белгиленди.

Шарттуу кыскартуулар

Автореф. канд.дисс.	- кандидаттык диссертациянын авторефераты
Автореф. докт.дисс.	- докторлук диссертациянын авторефераты
АТ	- “Ала-Тоо” журналы
ВЯ	- “Вопросы языкознания” журналы
ЗК	- “Заман кыргызстан” газетасы
ИЯШ	- “Иностранные языки в школе” журналы
РЯШ	- “Русский язык в школе” журналы
КА	- “Кыргызстан аялдары” журналы
КМ	- “Кыргызстан маданияты” газетасы
ЛЖ	- “Ленинчил жаш” газетасы
СК	- “Советтик Кыргызстан” газетасы
ФБ	- фразеологиялык бирдиктер
ФСГ	- фразеологиялык семантикалык группа

Пайдаланылган адабияттар

- Абакумов С.И. Устойчивые сочетания слов. РЯШ, 1936, №1.
- Абдубалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. –Бишкек, 1997.
- Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз орфографиясынын эрежелери. –Фрунзе: Мектеп, 1986, 5 б.
- Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А. Кыргыз тили. Пед. институттардын педагогикалык факультеттери үчүн. –Фрунзе: 1986, 37 б.
- Авалинаи Ю.Ю., Ройзензон Л.И. Проблемы фразеологической синонимии в совр.языковознании. Труды самаркандского гос. ун-та, вып.132, 1963.
- Амосова Н.Н. О целостном значении идиом. Исследования по английской филологии. Сб. 2. -Л., 1961.
- Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Изд-во: ЛГУ, 1963, 83 с.
- Амосова Н.Н. О диахроническом анализе фразеологических единиц. Исследования по английской филологии. Сб. Ш. Изд-во: ЛГУ, 1965.
- Анисимова З.Н. К вопросу о соотношении общего значения фразеологической единицы со значением ее компонентов. (На материале английского языка). Ученые зап. I МГПИИЯ. Т. IX, 1956.
- Аннамамедов А. Фразеология романа Х.Дерьяева “Судьба” (автореф. канд. дисс.). -Ашхабад, 1965.
- Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Изд-во: Ростовского университета, 1964, 3 с.
- Ахатов Г.Х. Фразеологические выражения в татарском языке (автореф. канд. дисс.). -Казань, 1954.
- Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. -М., 1957.
- Ахматов Т.К., Мукамбетов Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. –Фрунзе: Мектеп, 1978.
- Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили. Фонетика, лексика. (Жогорку окуу жайларынын журналистика факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби). –Фрунзе: Мектеп, 1990.

- Ахунзянов Г.Х. Фразеологические сочетания как фразеологических выражений. "Вопросы тюркологии". –Казань, 1970.
- Ахунзянов Г.Х. Фразеология как раздел татарского языкознания. Вопросы татарского языкознания. –Казань, 1971.
- Бабаев К. Туркмен дилинде идиомалар. -Ашхабат, 1962.
- Бабаев К. Идиомы в туркменском языке (автореф. канд. дисс.). -Ашхабат, 1963.
- Бабкин А.М. Лексикографическая разработка русской фразеологии. -М. – Л.: Наука, 1964.
- Байрамов Г.А. Некоторые вопросы азерб. фразеологии "Вопросы фразеологии Самаркандского гос. ун-та им Навои". –Самарканд, 1961.
- Балли Ш. Французская стилистика(орусча котормосу). -М., 1961.
- Батманов И.А., Г.Бажинова, Ю.Яншиансин. Азыркы кыргыз тили, I бөлүм (жогорку окуу жайлары үчүн), -Фрунзе, 1956.
- Бертагаев Т.А., Зимин В.И. О синонимии фразеологических сочетаний в современном русском языке, РЯШ, №3, 1960.
- Бертагаев Т.А. Антонимия слов и антонимия фразеологизмов в совр.манг.языке."Вопросы фразеологии III, новая серия", вып.178. –Самарканд: 1970, 159-165.
- Бинович Л.Э. О многозначности идиом, ИЯШ, 1952, №5.
- Болгонбаев А. Синонимика имени сууществительного в современном казахском языке (автореф. канд. дисс.). -Алма-Ата, 1950.
- Болгонбайұлы Ә., Қали ұлы Қазіргі казак тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. –Алматы, 1997.
- Булаховский Л.А. Введение в языкознание, ч. II, Учпедгиз, 1954.
- Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. Сб.: Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. -Л., 1946.
- Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Сб.: А.А.Шахматов, -М-Л.: АН СССР, 1947.
- Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). -М-Л., 1947.
- Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики. -В. Я. 1955, №1.
- Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. –М., 1977.

- Вульфийус И. К вопросу о классификации идиомов. Русский язык в советской школе, 1929, №6.
- Гаврин С.Г. Изучение фразеологии русского языка в школе. Учпедгиз, -М., 1963.
- Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика. Изд-во: МГУ, 1954.
- Галкина – Федорук Е.М. О форме и содержании в языке. Сб.: Мышление и язык. -М., 1957.
- Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка., -М.: Просвещение, 1965.
- Геворкян К.У. Идиомы армянского языка (автореф. канд. дисс.). -Ереван, 1967.
- Геккер С.Ф. Библиография по синонимике русского языка. Сб.: Очерки по синонимике современного русского литературного языка, -М.-Л., 1965.
- Гепнер Ю.Р. Фразеология в системе русского литературного языка. Сб.: Вопросы фразеологии. –Ташкент: Наука. Узб. ССР, 1965.
- Грамматика русского языка, т.1. -М., Изд-во: АН СССР, 1952.
- Грамматика русского языка, т.II Синтаксис, ч. I, Изд-во: АН СССР, 1954.
- Давлетов С. Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор. -Фрунзе, 1960.
- Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы, I бөлүм. Педагогикалык окуу жайлары үчүн. -Фрунзе: Мектеп басмасы, 1968.
- Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Фрунзе: Мектеп, 1980.
- Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Изд-во: АН СССР, -М.-Л., 1948.
- Дмитриев Н.С. Об установлении семантической структуры многозначных единиц. "Очерки по семантике русского глагола". -Уфа, 1971
- Долганов Л.Н. Пути развития идиоматики в современном турецком языке (автореф. канд. дисс.). -М., 1952.
- Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. Изд-во: МГУ, 1961.
- Жакыпов Ы., Турусбеков С., Майрыков Д. Кыргыз тилинин грамматикасы I (педагогика окуу жайлары үчүн), -Фрунзе, 1955.
- Жамшитова Г.Ж. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание. (автореф. канд. дисс.). -Бишкек, 2000.

- Жапаров А. Грамматическая структура словосочетания в современном киргизском литературном языке (автореф. канд. дисс.). -М., 1955.
- Жапаров А. Главные члены предложения в современном киргизском языке. Мектеп басмасы, -Фрунзе, 1964.
- Жапаров А. Азыркы кыргыз тили. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси, бөлүм. -Фрунзе: Мектеп, 1966.
- Жуков В.П. О механических вариантах фразеологизмов. Уч. зап. Гурьевск. гос. пед. ин-та, вып. 2, серия ист. - филолог. -Уральск, 1962.
- Жуков В.П. О соотношении фразеологизмов с переносным значением слов. "уч.зан. новгородского гос.пед.ин-та", т.VI, вып. 11, 1962.
- Жуков В.П. Роль образности (метафоричности) о формировании целостного значения фразеологизма. "Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей средней школе". -Вологда, 1967.
- Жуков В.П. Основные типы значений фразеологизмов. "Вопросы лексики и грамматики русского языка". Вып. 41.- Новгород: 1969.
- Жуков В.П. К вопросу о многозначности фразеологизмов, Сб.: Вопросы фразеологии. -Ташкент: Наука, 1965.
- Закиров С. Кыргыз элинин макал, ылакаптары. -Фрунзе, 1962.
- Замкова В.В. Фразеологизмы как часть словарного состава русского языка. Русский язык в национальной школе, №5, -М., 1959.
- Зульфигарова Ф.И. Идиоматические выражения в персидском языке (автореф. канд. дисс.), 1964.
- Ефимов А.Н. О языке художественных произведений. -М., 1954.
- Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Бишкек, 1995.
- Исабеков И.Н. Фразеологизмы и проблемы их перевода (на материале кыргызского и русского языков). (автореф. канд.дисс.), -Бишкек, 2004.
- Кайдаров А.Т. О фразеологических в уйгурском языке. "Советская тюркология". 1970, №2.
- Калинин А.В. Лексика русского языка. -М., 1966.
- Калинин П.П. К вопросу об эквивалентности фразеологической единицы отдельному слову (На материале английского языка). ИЯШ, 1966, №3.

- Карабаева Б.Н. Семантика компонента-прилагательного и формирование образности фразеологических единиц. Материалы международной научно-практической конференции. "Современная тюркология и ее основные направления развития". –Алматы, 2006, 605-6.
- Карасаев Х. Накыл сөздөр. –Бишкек, 1995, 40,133, 141-б.б.
- Кенесбаев С.К. Казак тилинин идиомадары мен фразалары туралы. "Халык мугалімі" журналы, № 1-2, 1946.
- Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке. Известия АН Каз. ССР, №135. Серия филол. и искусствовед., вып. 1-2. –Алма-Ата, 1954.
- Кирсанова Н.А. К вопросу о соотношении фразеологической единицы и слов. Сб.: Вопросы русского языкознания. –Саратов, 1961.
- Клюева В.Н. Краткий словарь синонимов русского языка. –М.: Уч.педгиз, 1961.
- Кожаметова Х. Фразеологические обороты в произведениях Габидена Мустафина (автореф. канд. дисс.). –Алма-Ата, 1967.
- Крамаренко Г.И. Фразеологические варианты в идиоматике современного немецкого языка (автореф. канд. дисс.). –М., 1962.
- Кудайбергенов С., Жакыпов Ы., Мураталиев М. Кыргыз тили. Орто мектептин VIII-X класстары үчүн. –Фрунзе: Мектеп, 1957.
- Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. –М., 1972.
- Кунин А.В. О фразеологических сращениях в современном английском языке, ИЯШ, №3, 1953.
- Кунин А.В. Некоторые вопросы английской фразеологии. Англо-русский фразеологический словарь. –М., 1955.
- Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. –М., 1972. Английская идиоматика. ИЯШ, 1936, №4.
- Кунин А.В. Перевод устойчивых образных словосочетаний и пословиц с русского языка на английский. ИЯШ, №5, 1960.
- Кунин А.В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины и создание англо-русского фразеологического словаря (автореф. докт. дисс.). –М., 1964.

- Кыдыев К.У. Сопоставительное изучение фразеологизмов в произведениях Ч.Айтматова (на материале русско-кыргызских и кыргызско-русских текстов) (автореф. канд. дисс.). –Бишкек, 2000.
- Кыргыз тилинин грамматикасы (Морфология). Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттерине арналган окуу китеби. Редакторлор: Б.Орузбаева, С.Кудайбергенов. -Фрунзе, 1964.
- Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. (жаңы редакциясы). –Бишкек, 2001.
- Лазарева Б.Т. Фразеологические сращения в современном английском языке (автореф. канд. дисс.). -М., 1955.
- Ларин Б.А. Очерки по фразеологии. (О систематизации и методах фразеологических материалов). Уч. зап. ЛГУ, № 198, серия филол. наук, вып. 24. Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике. -Л., 1956.
- Левит З.Н. Об отличительных признаках фразеологических эквивалентов слова и синтаксистических словосочетаний во французском языке (к проблеме слова и словосочетания) Сб.: Вопросы лексикологии и грамматики иностранных языков. -Минск, 1963, 49 с.
- Ляндю Р.Л. Лексические варианты глагольных фразеологических единиц в современном французском языке (автореф. канд. дисс.). -Воронеж, 1965.
- Максимова Б.Б. Функционирование фразеологических единиц в языке газеты (на материале русского и кыргызского языков) (автореф. канд.дисс.). –Бишкек, 2006.
- Мамытов Ж. Кыргыз тилиндеги неологизмдер (лексика-семантикалык жана грамматикалык жолдор менен жасалышы). –Фрунзе, 1966.
- Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, Лексикология, -Бишкек, 1999.
- Мамытов Ж. Эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы. –Каракол, 2002.
- Мордивилко А.П. Очерки по русской фразеологии. –М.: Просвещение, 1984.
- Маркрян Р.А. К вопросу о соотносительности фразеологических целых с частями речи. Русский язык в армянской школе. №2, -Ереван, 1962,

- Мокиенко В.М. Историческая фразеология: этнография или лингвистика. –ВЯ, №2, 1973.
- Мокиенко В.М. Славянская фразеология. –М., 1980.
- Молотков А.И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания. Фразеологический словарь русского языка, под. Ред. А.И.Молоткова, –М.: Советская энциклопедия, 1967.
- Молотков А.И. Лексическая значения фразеологизма. “Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц (материалы межвузовского симпозиума)”. –Тула, 1968, 331.
- Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. –Л., 1977.
- Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. –Бишкек, 1988.
- Назаров А.П. Художественно функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц. (автореф. Канд. Дисс.). –М., 1985.
- Назаров О. Сопоставительный анализ соматических фразеологизмов русского и туркменского языка. (автореф. Канд. Дисс.). –Ашхабад, 1973.
- Нелунов А.Г. Глагольная фразеология якутского языка (автореф. канд. дис.). –Алматы, 1979.
- Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. –Фрунзе: Илим, 1964.
- Орузбаева Б.О. Сөз. –Бишкек, 1994.
- Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар. –Фрунзе, 1972.
- Палевская М.Ф. Синонимы в русском языке. –М.: Просвещение, 1964, 30 с.
- Паулаускене Э.С. Варианты фразеологических единиц в современном английском языке (автореф. Канд. Дисс.). –М., 1956.
- Поливанов Е.Д. За Марксистское языкознание. –М., 1931, 119 с.
- Рахматуллаев Ш. Об одной особенности грамматической структуры фразеологических единиц в современном узбекском языке. Труды Самаркандского госун-та им. А.Новои. Вопросы фразеологии. Новая серия, вып. 106. –Самарканд, 1966.
- Реформаторский А.А. Введение в языкознание. –М., 1955.
- Рогова Н.П. Проблема фразеологического оборота как эквивалента слова (на материале немецкого языка). Сб.: Некоторые вопросы изучения словарного состава языка. –М., 1954, 35 с.

- Рожанский А.А.
Рузикулова М.
- Сайфуллин Ч.Г.
- Сапарбаев.
- Семенюк Н.Н.
- Сидоренко М.М.
- Сиротина В.А.
- Смирницкий А.И.
Соколова Л.О., Суворов
С.П.
- Стенанова М.Д.,
Чернышева И.И.
Тагиев М.Т.
- Таканшвили А.А.,
Сакварелидзе М.Н.
- Телия В.Н.
Турсунов А.
- Ураковий З.Г.
- Ураксин.
- Ханбикова Ш.
- Чернышева И.И.
- Шанский Н.М.
- Идиомы и их перевод. ИЯШ, №3, 1948.
Идиоматика узбекского языка (автореф. Канд.
Дисс.). –Самарканд, 1966.
Фразеологические единицы и их классификация.
Труды Самаркандского государственного
университета им. Алишера Навои. Вопросы
фразеологии. Новая серия. Вып. 106, Изд-во:
Самаркандского госуниверситета. –Самарканд, 1961.
Кыргыз тилинин лексикологиясы жана
фразеологиясы. –Ф., 1997.
Некоторые вопросы ванантности. –ВЯ, 1965,
№1, 55.
О фразеологических антонимах русского
языка. –РЯШ, 1960, №3, 97.
Лексическая синонимика в русском языке. Изд-
во: Львовского университета, 1960.
Лексикология английского языка. –М., 1956.
К определению границ фразеологии. Сб.:
Некоторые вопросы изучения словарного
состава языка. –М., 1954.
Лексикология современного немецкого языка.
Гос изд.: Высшая школа, 1962.
Глагольная фразеология современного русского
языка. –Баку, 1966.
Вопросы фразеологии в грузинской научной
литературе. Труды Самаркандского госуни-
верситета им.А.Навои. Вопросы фразеологии. Новая
серия. Вып. 106. –Самарканд, 1961.
Что такое фразеология. –М., Наука, 1966, 31 с.
Глагольные словосочетания в киргизском
языке. (автореф. Докт. Дисс.). –Алма-Ата, 1991.
*Фразеологические синонимы в современном
башкирском языке* (автореф. Канд. Дисс.). –
Уфа. 1966, 6 с.
Фразеология башкирского языка. –М.: -Наука,
1975.
Синонимы в татарском языке (автореф. Канд.
Дисс.). –Казань, 1962.
Фразеология современного немецкого языка.
–М.: 1970.
Фразеология современного русского языка.
Издание 2-е, исправленное и дополненное. –М.:
Высшая школа, 1969, 56-57 с.

- Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. –М., 1964.
- Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Издание 2-е, исправленное и дополненное. –М.: Высшая школа, 1985.
- Шүкүров Ж.Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. –Фрунзе: АН Кирг. ССР, 1955.
- Шүкүров Ж.Ш. Чыгармалар. –Бишкек, 2003, 72-б.
- Шүкүров Ж. Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө. Тил жана адабият институтунун эмгектери (АН Кирг. ССР), VII чыгышы, 1956.
- Есболаева И.А. Кус атаун уйыткы болган фразеологизмдер.
- Турбекова А.Ү., Материалы международной научно-Куатбай Т.Ә. практической конференции. "Современная тюркология и ее основные направления развития". –Алматы, 2006 339.
- Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. –М.: 1965.
- Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология, ч.1. (развитие корневых слов). –Фрунзе: Кирг. Гос. Уч.-пед. Изд-во, 1959.
- Юсипова Р.Р. Устойчивые глагольные сочетание в турецком языке. К.Д., -М., 1961.
- Эмирова А.М. Некоторые актуальные вопросы современной русской фразеологии. –Самарканд, 1972.
- Абдурахманов М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. –Ташкент, уkitувчи, 1980.

Сөздүктөр

- Абдурахманова М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. –Ташкент: Уkitувчи, 1980.
- Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М.: Советская энциклопедия, 1966.
- Абакирова Э.Ш. Русско-киргизский, киргизско-русский синонимический словарь фразеологизмов, со значением "психическое состояние лица". –Бишкек, 2006.
- Борканова Н.Б., Русча-татарча фразеологик сүзлек. –Казан, Мэхмутова Л.Т. 1959.
- Жамшитова Г.Ж. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча фразеологиялык сөздүк. –Бишкек: Шам, 2000.

- Бурганова Н.Б.,
Махмутова Л.Б.
Даль В.
Кенесбаев Г.
Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. I Т. —Фрунзе, 1969.
Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. I Т. —Фрунзе, 1984.
Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. —Фрунзе, 1980.
Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. —Бишкек, 2001.
Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Мектеп окуучулары үчүн. —Фрунзе: Мектеп, 1990.
Краткий словарь иностранных слов. Под ред. И.В.Лехина и проф. Ф.Н.Петрова. -М., 1951.
Орузбаева Б.О. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. —Фрунзе: Илим, 1963.
Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изохли фразеологиялык лугати. —Тошкент, 1978.
Русско-киргизский фразеологический словарь. Фрунзе: Мектеп, 1977.
Русско-киргизский словарь. ОГИЗ, ГИС, 1944.
Русско-киргизский словарь (для школ). -Фрунзе, 1964.
Словарь иностранных слов. Гл. Редактор Ф.Н.Петров. ОГИЗ, -М., 1942.
Словарь русских пословиц и поговорок. Составил В.П.Жуков. -М.: Советская энциклопедия, 1967, 8 с.
Фразеологический словарь русского языка. -М.: Советская энциклопедия, 1967.
Хертек Я.Ш. Тубинско-русский фразеологический словарь. —Кызыл, 1978.
Фразеологический словарь русского языка. Под ред. А.И.Молоткова. -М., 1978.
Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. -М., 1940.
Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. -М.: Советская энциклопедия, 1965.
Татаал сөздөрдүн орфографиялык сөздүгү. Мектеп окуучулары үчүн. Түзгөн: К.Сейдакматов. —Фрунзе: Мектеп, 1985.
Современная русская лексикография. —Л.: Наука, 1979.
Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү. —Фрунзе: Илим, 1986.
Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү. —Фрунзе: Илим, 1988.

Сөз башы.....	3
I бап	
Фразеологизмдердин лингвистикалык табыяты	23
Фразеологиялык бирдиктердин негизги касиеттери жана фразеологиянын көлөмү.....	23
1. Лексикалык бирдик жана фразеологиялык сөз айкашы.....	31
2. Фразеологизмдер жана эркин сөз айкашы.....	35
3. Татаал сөздөр жана фразеологиялык бирдиктер.....	38
3.1. Татаал сөздөр менен фразеологизмдердин жалпылыктары.....	42
3.2. Татаал сөздөр менен фразеологизмдердин бөтөнчөлүктөрү.....	43
4. Этиштин аналитикалык формалары жана фразеологиялык бирдиктер.....	46
5. Макал, ылакаптар жана фразеологиялык бирдиктер.....	47
6. Фразеологиялык калька.....	52
1 бап боюнча корутунду.....	56
II бап	
Фразеологиялык бирдиктердин семантикалык мүнөздөмөсү, синонимдери жана варианттары.....	57
1. Фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси жана өтмө маани.....	57
2. Фразеологизмдердин семантикалык негизги топтору.....	67
2.1. Адамдардын сапаттарын, мүнөзүн билгизүүчү фразеологизмдер.....	67
2.2. Адамдардын өз ара мамилесин көрсөтүүчү фразеологизмдер.....	69
2.3. Адамдардын ички сезимин, көңүл күүсүн билгизген фразеологизмдер.....	72
3. Фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү жана омонимдер.....	74
4. Фразеологизмдердин синонимдери.....	78
4.1. Семантикалык синонимдер.....	87
4.2. Стилистикалык синонимдер.....	88
4.3. Семантикалык-стилистикалык синонимдер.....	88
5. Фразеологизмдердин варианттары.....	89
5.1. Лексикалык вариант.....	92
5.2. Фонетикалык вариант.....	95
5.3. Квантитативдик вариант.....	96
5.4. Грамматикалык вариант.....	97
6. Фразеологиялык антонимдер.....	98
2-бап боюнча корутунду.....	100

III бап	
Фразеологизмдердин грамматикалык мүнөздөмөсү.....	102
1. Фразеологизмдердин сөз түркүмүнө карата карым-катышы жана алардын түзүлүш өзгөчөлүктөрү.....	102
1.1. Зат атоочтук фразеологизмдер.....	110
1.2. Сын атоочтук фразеологизмдер.....	111
1.3. Тактоочтук фразеологизмдер.....	113
1.4. Этиштик фразеологизмдер.....	116
1.5. Сырдык сөздүк фразеологизмдер.....	120
2. Фразеологизмдердин синтаксистик мүнөздөмөсү.....	121
2.1. Сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдер жана алардын түзүлүш өзгөчөлүктөрү.....	122
2.2. Сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер жана алардын түзүлүш үлгүлөрү.....	126
2.3. Сөз тизмеги жана сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин биринен экинчисине өтүү учурлары.....	130
2.4. Фразеологизмдердин синтаксистик жактан аткарган милдеттери.....	135
2.4.1. Фразеологизмдердин ээлик милдетти аткарышы.....	136
2.4.2. Фразеологизмдердин баяндоочтук милдетти аткарышы.....	137
2.4.3. Фразеологизмдердин айкындоочтук милдетти аткарышы.....	139
а) Фразеологизмдердин аныктоочтук милдетти аткарышы.....	139
б) Фразеологизмдердин толуктоочтук милдетти аткарышы.....	140
в) Фразеологизмдердин бышыктоочтук милдетти аткарышы.....	141
3-бап боюнча корутунду.....	143
IV бап	
Фразеологизмдердин лексикографиялык баяндалышы.....	145
1. Лексикография жана анын лингвистикалык илимдердин арасынан алган орду.....	145
2. Фразеологиялык сөздүктөр.....	146
3. Эки тилдүү (котормо) фразеологиялык сөздүктөр.....	157
3.1. Русско-киргизский фразеологический словарь.....	157
3.2. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк.....	158
3.3. Русско-киргизский, киргизско-русский синонимический словарь фразеологизмов со значением “психическое состояние лица”.....	159
4 бап боюнча корутунду.....	162
Шарттуу белгилер.....	165
Пайдаланылган адабияттар.....	166

Сөз башы.....	3
I бап	
Фразеологизмдердин лингвистикалык табыяты	23
Фразеологиялык бирдиктердин негизги касиеттери жана фразеологиянын көлөмү.....	23
1. Лексикалык бирдик жана фразеологиялык сөз айкашы.....	31
2. Фразеологизмдер жана эркин сөз айкашы.....	35
3. Татаал сөздөр жана фразеологиялык бирдиктер.....	38
3.1. Татаал сөздөр менен фразеологизмдердин жаппылыктары.....	42
3.2. Татаал сөздөр менен фразеологизмдердин бөтөнчөлүктөрү.....	43
4. Этиштин аналитикалык формалары жана фразеологиялык бирдиктер.....	46
5. Макал, ылакаптар жана фразеологиялык бирдиктер.....	47
6. Фразеологиялык калька.....	52
1 бап боюнча корутунду.....	56
II бап	
Фразеологиялык бирдиктердин семантикалык мүнөздөмөсү, синонимдери жана варианттары.....	57
1. Фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси жана өтмө маани.....	57
2. Фразеологизмдердин семантикалык негизги топтору.....	67
2.1. Адамдардын сапаттарын, мүнөзүн билгизүүчү фразеологизмдер.....	67
2.2. Адамдардын өз ара мамилесин көрсөтүүчү фразеологизмдер.....	69
2.3. Адамдардын ички сезимин, көңүл күүсүн билгизген фразеологизмдер.....	72
3. Фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү жана омонимдер.....	74
4. Фразеологизмдердин синонимдери.....	78
4.1. Семантикалык синонимдер.....	87
4.2. Стилистикалык синонимдер.....	88
4.3. Семантикалык-стилистикалык синонимдер.....	88
5. Фразеологизмдердин варианттары.....	89
5.1. Лексикалык вариант.....	92
5.2. Фонетикалык вариант.....	95
5.3. Квантитативдик вариант.....	96
5.4. Грамматикалык вариант.....	97
6. Фразеологиялык антонимдер.....	98
2-бап боюнча корутунду.....	100

III бап	
Фразеологизмдердин грамматикалык мүнөздөмөсү.....	102
1. Фразеологизмдердин сөз түркүмүнө карата карым-катышы жана алардын түзүлүш өзгөчөлүктөрү.....	102
1.1. Зат атоочтук фразеологизмдер.....	110
1.2. Сын атоочтук фразеологизмдер.....	111
1.3. Тактоочтук фразеологизмдер.....	113
1.4. Этиштик фразеологизмдер.....	116
1.5. Сырдык сөздүк фразеологизмдер.....	120
2. Фразеологизмдердин синтаксистик мүнөздөмөсү.....	121
2.1. Сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдер жана алардын түзүлүш өзгөчөлүктөрү.....	122
2.2. Сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер жана алардын түзүлүш үлгүлөрү.....	126
2.3. Сөз тизмеги жана сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин биринен экинчисине өтүү учурлары.....	130
2.4. Фразеологизмдердин синтаксистик жактан аткарган милдеттери.....	135
2.4.1. Фразеологизмдердин ээлик милдетти аткарышы.....	136
2.4.2. Фразеологизмдердин баяндоочтук милдетти аткарышы.....	137
2.4.3. Фразеологизмдердин айкындоочтук милдетти аткарышы.....	139
а) Фразеологизмдердин аныктоочтук милдетти аткарышы.....	139
б) Фразеологизмдердин толуктоочтук милдетти аткарышы.....	140
в) Фразеологизмдердин бышыктоочтук милдетти аткарышы.....	141
3-бап боюнча корутунду.....	143
IV бап	
Фразеологизмдердин лексикографиялык баяндалышы.....	145
1. Лексикография жана анын лингвистикалык илимдердин арасынан алган орду.....	145
2. Фразеологиялык сөздүктөр.....	146
3. Эки тилдүү (котормо) фразеологиялык сөздүктөр.....	157
3.1. Русско-киргизский фразеологический словарь.....	157
3.2. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк.....	158
3.3. Русско-киргизский, киргизско-русский синонимический словарь фразеологизмов со значением “психическое состояние лица”.....	159
4 бап боюнча корутунду.....	162
Шартту белгилер.....	165
Пайдаланылган адабияттар.....	166